
TARİH VE GÜNCE

ATATÜRK VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK AND THE HISTORY OF TURKISH
REPUBLIC

Sayı/Issue: 17

Yıl/Year: 2025

Yaz/Summer

E-ISSN: 2587-2117

2025

İZMİR

TARİH VE GÜNCE

ATATÜRK VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK AND THE HISTORY OF TURKISH REPUBLIC

E-ISSN: 2587-2117

Derginin Sahibi - Owner of Journal: **Prof. Dr. Kemal ARI**
Sorumlu Müdür - Responsible Director: **Prof. Dr. Kemal ARI**

www.dergipark.org.tr/tarihvegunce

Sayı Editörü/Issue Editor
Dr. İbrahim HAMALOĞLU

Uluslararası Akademik Hakemli-Altı Ayda Bir Yayınlanır.
International peer-reviewed journal - Published every six months.

E-Posta/E-Mail
tarihvegunce@gmail.com

Yayımlanan makalelerin bilim ve dil yönünden sorumluluğu; çeviri makalelerin her türlü telif mesuliyeti yazarına/çeviren kişiye aittir. Makalelerde yer alan fikirlerden ve çeviri telif sorunlarından kesinlikle editör sorumlu tutulamaz. Makalelerde belirtilen görüşler, Tarih ve GÜNCE Dergisi'nin görüşünü yansıtmaz. Dergide yayımlanan makalelerin tüm yayın hakları Tarih ve GÜNCE Dergisi'ne aittir.

Tarih ve Günce Sayı/Issue: 17 (Yaz/Summer 2025)

Bu Sayının Hakemleri/Referees of This Issue

Prof. Dr. Mehmet AK	Alanya Alaaddin Keykubat Üni.	Antalya
Prof. Dr. Filiz ÇOLAK	Uşak Üniversitesi	Uşak
Prof. Dr. Yüksel KAŞTAN	Akdeniz Üniversitesi	Antalya
Prof. Dr. Cavid QASİMOV	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Van
Prof. Dr. Salih TUNÇ	Akdeniz Üniversitesi	Antalya
Prof. Dr. Fahri YETİM	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	Eskişehir
Doç. Dr. Mahmut BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi	Kırşehir
Doç. Dr. Müslime GÜNEŞ	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	Aydın
Dr. Öğr. Üyesi Günver GÜNEŞ	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	Aydın
Dr. Öğr. Üyesi Saadet TEKİN	Ege Üniversitesi	İzmir
Arş. Gör. Dr. Mustafa KIRIŞMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi	İzmir
Öğr. Gör. Dr. Derya GENÇ ACAR	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	Aydın
Öğr. Gör. Dr. Ahmet KISA	Akdeniz Üniversitesi	Antalya
Öğr. Gör. Dr. Ercan YALÇIN	Ondokuz Mayıs Üniversitesi	Samsun
Dr. Rüya BAĞIR	Bağımsız Araştırmacı	Diyarbakır
Dr. Gülnaz GEZER	Milli Eğitim Bakanlığı	Antalya

Tarih ve Günce Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi alanlarında hazırlanan çalışmaları yayımlayan uluslararası hakemli bir dergidir.

•

2017 yılından beri yayın hayatını sürdürmektedir.

•

Derginin amacı, tarihçilerin bulgularını açık erişimli olarak paylaşabilecekleri bir zemin hazırlamaktır.

•

Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır.

•

Yazarlardan makale başvurusu sırasında hiçbir ücret talep edilmez.

•

Dergide  ift taraflı kör hakemlik sistemi uygulanmaktadır. Hakem listesi her sayının jeneriğinde belirtilmektedir.

•

Açık erişimli bir yayın politikası izlenmektedir.

•

Tarih ve Günce Dergisi; Acarindex, ASOS Index, Paperity, Arastirmax, Index of Academic Documents ve Index Copernicus tarafından taranmaktadır.

Yurtdışı Temsilciliklerimiz / Country Representatives

Amerika Birleşik Devletleri

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU

Michigan State University, Case Hall 842 Chestnut Rd Room N352 East Lansing, MI
48825

517-353-3538

Prof. Dr. Gül CELKAN

Middle Georgia State College, Department of English, Adjunct Faculty

Prof. Dr. Aytül ERGÜL

6487 Silk Leaf Lane Jacksonville, Florida, 32244

Murat GENÇ

2014 Bedford Av. Apt. 3, 11226, Brooklyn NY.

(917) 561-9295 muratagenc@gmail.com

İngiltere

Tuncay İNAN

19 st. Kilda road West Ealing W13 9DF London United Kingdom Contact:

+447754549145 tny2007@gmail.com

Almanya

Prof. Dr. Raoul MOTIKA

Universität Hamburg/Orient-Institut İstanbul

Halil Fehmi DAĞ

halilfehmidag@hotmail.com

Dr. Johannes HEINRICH

Uğur Berk KALELIOĞLU

Essen Üniversitesi

İtalya

Prof. Dr. Fabio L. GRASSI

Sapienza University – Rome Dept. Of History Cultures Religions

Faculty of Humanities, 2nd floor, Modern and Contemporary History wing, room 3

Fransa

Yüksel ÇELGİN

42, rue Joseph Python 75020-Paris/France celginy@gmail.com

İran

Doç. Dr. Mansumeh DAEI

Azerbaycan

Doç. Dr. Subhan TALIBLI

Doç. Dr. Naile ASKER

Rusya Federasyonu

Doç. Dr. Ahat SALIHOV

Kazakistan

Prof. Dr. Nurşat JUMADILOVA

Afganistan

Dr. Firuz FEVZI

Hindistan

Prof. Dr. Arshi KHAN

Ukrayna

Doç. Dr. Svitlana NESTEROVA

Bulgaristan

Prof. Dr. Blagovesta IVANOVA

Macaristan

Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN

Makedonya

Prof. Dr. Redzep SKRIJELJ

Yunanistan

Ass. Prof. Dr. Paschalis VALSAMIDIS

Komotini University

Dr. Georgios LIMANTZAKIS

Atina Üniversitesi

Polonya

Prof. Dr. Danuta CHMIEŁOWSKA

Varşova Üniversitesi

TARİH VE GÜNCE

ATATÜRK VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK AND THE HISTORY OF TURKISH REPUBLIC

Sahibi/Owner

Prof. Dr. Kemal ARI

Yayın Kurulu Başkanı/Chair of the Editorial Board

Prof. Dr. Kemal ARI – Dokuz Eylül Üniversitesi

Yayın Kurulu Üyeleri/Editorial Board

Prof. Dr. Fatma ACUN – Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Osman AKANDERE – Necmettin Erbakan Üniversitesi

Prof. Dr. Necdet AYSAL – Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Gül CELKAN – Middle Georgia State University

Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA

Prof. Dr. Aytül ERGÜL – Kean University

Prof. Dr. Fabio L. GRASSI – Sapienza University

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU – Michigan State University

Prof. Dr. Raoul MOTİKA – Orient-Institut Istanbul

Prof. Dr. Cihan ÖZGÜN – Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Cavid QASIMOV – Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Prof. Dr. Yenal ÜNAL – Bartın Üniversitesi

Ass. Prof. Paschalis VALSAMIDIS – Komotini University

Doç. Dr. Neval KONUK – Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. Hasan DİNÇER – Ankara Üniversitesi

Arş. Gör. Murat KAYA – Anadolu Üniversitesi

Sayı Editörü /Issue Editor

Dr. İbrahim HAMALOĞLU – Ege Üniversitesi

Yardımcı Editör/Assistant Editor

Arş. Gör. Murat KAYA – Anadolu Üniversitesi

İngilizce Dil Editörü

Gizem KAYA

Sekretarya/Sekretariat

İbrahim AYDIN

Cihan ÇATAL

Özlem ÖZTURA

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

İbrahim Hamaloğlu

Editörden

Editor's Note 1

Araştırma Makaleleri / Research Article

Cantürk Genç

Fransız Diplomatik Belgeleri Işığında Yunanistan Prensi Georges'un Girit'e Vali Olarak Tayini Meselesi

The Process of Appointing Prince Georges of Greece as Governor of Crete in the Light of French Diplomatic Documents 3

Muhammet Güçlü

Osmanlıdan Cumhuriyet'e Antalya'da Bir Nahiye: Manavgat'ın Taşahuru/Taşagıl Nahiyesi'nin Kuruluşu ve Tarihi Seyri (1914-1973)

From the Ottoman Empire to the Republic: A Subdistrict in Antalya – The Establishment and Historical Development of the Taşagıl Subdistrict of Manavgat (1914–1973)..... 43

İzel Çetinkaya

Cumhuriyetin İlk Yıllarında İzmit'te At Yarışları (1931–1939)

Horse Races in İzmit in the Early Years of the Republic (1931–1939) 81

Sefa Vidinlioğlu

Alman Basınında Türkiye'de Cumhuriyet'in İlanına Eleştirel Yaklaşımlar

Critical Approaches to the Declaration of the Republic in Türkiye in the German Press 101

Doğuş Şeker – Hüseyin Can Eren

II. Dünya Savaşı Döneminde Milas (Muğla) Bombardımanı (15 Mart 1942)

Bombing of Muğla-Milas During World War II (15 March 1942) 135

Şaban Ortak

Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla Bazı Yabancı Okulların Kapatılması Nedeniyle Türk Hükûmetine Yapılan Diplomatik Baskılar

Diplomatic Pressures on the Turkish Government Due to the Closure of Some Foreign Schools with the Unification of Education Law 163

Kübra Tatlısu Çağan

Enver Paşa'nın Berlin, Moskova ve Batum Günleri (1918-1921)

Enver Pasha's Days in Berlin, Moscow and Batumi (1918-1921) 207

TARİH VE GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi

Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic

Sayı: 17 (2025/Yaz)

Issue: 17 (2025/Summer)

Editörden

2017 yılında yayın hayatına başlayıp günümüzde seçkin uluslararası indeksler tarafından taranan bir seviyede olan uluslararası hakemli bir tarih dergisi olan “Tarih ve GÜNCE” dergimizin 17. sayısı ile yeniden sizlerle buluşmanın heyecanını yaşıyoruz. Bu sayıda, XX. yüzyıl Türkiye tarihine dair farklı konulara odaklanan, özgün belgeler ve arşiv materyalleriyle zenginleştirilmiş yedi kıymetli makaleyi siz değerli okurlarımıza sunmaktan memnuniyet duyuyoruz. Elinizdeki bu sayının ortak paydasını, Türkiye'nin geç Osmanlı'dan döneminden Cumhuriyet'e uzanan dönüşüm sürecine farklı ölçeklerde ve farklı bakışlarla yaklaşan çalışmalar oluşturmaktadır. Hem merkezî politikaların yerel düzeydeki etkilerini hem de dış basında Türkiye algısını inceleyen bu makaleler, dönemseller olarak birbirine yakın gibi görünse de konu çeşitliliği bakımından dikkat çekici bir yelpazeye yayılmaktadır.

Bu sayının hazırlanma süreci, her zaman olduğu gibi yoğun bir editöryal ve akademik emeğin ürünüdür. Gerek hakem değerlendirmeleri sürecinde gösterilen titizlik gerekse yazarlarımızın önerilere verdikleri yapıcı ve bilimsel yanıtlar sayesinde ortaya çıkan metinler, alan yazınına katkı sunacak nitelikte birer araştırma olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarih ve GÜNCE dergisi olarak temel önceliğimiz, nitelikli bilimsel yayıncılığı

sürdürmek ve araştırmacılar için güvenilir bir platform sunmaktır. Bu bağlamda, elimizdeki sayının bu ilkeye uygun bir şekilde oluştuğunu görmek, bizler için ayrıca sevindiricidir.

Cantürk Genç, "Fransız Diplomatik Belgeleri Işığında Yunanistan Prensi Georges'un Girit'e Vali Olarak Tayini Meselesi", Muhammet Güçlü, "Osmanlıdan Cumhuriyet'e Antalya'da Bir Nahiye: Manavgat'ın Taşahuru/Taşagıl Nahiye'sinin Kuruluşu ve Tarihi Seyri (1914-1973)", İzel Çetinkaya, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında İzmit'te At Yarışları (1931-1939)", Sefa Vidinlioğlu, "Alman Basınında Türkiye'de Cumhuriyet'in İlanına İlişkin Eleştirel Yaklaşımlar", Doğuş Şeker - Hüseyin Can Eren, "II. Dünya Savaşı Sırasında Muğla-Milas Bombardımanı (15 Mart 1942)", Şaban Ortak, "Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla Bazı Yabancı Okulların Kapatılması Nedeniyle Türk Hükûmetine Yapılan Diplomatik Baskılar", Kübra Tatlısu Çağan, "Enver Paşa'nın Berlin, Moskova ve Batum Günleri (1918-1921)" başlıklı makaleleriyle "Tarih ve Günce" dergimizin çatısı altında bilim dünyasına katkıda bulunan yazarlarımıza ve kabul ettikleri değerlendirme sürecinde yoğun bir emek ortaya koyan hakemlerimize ayrı ayrı teşekkürlerimi sunuyorum.

Öğrencilik yıllarımdan itibaren kendisinden sürekli bir şeyler öğrendiğim ve bu nedenle bana "aynasında bir suret olabilme" şansı veren dergimizin sahibi ve yayın kurulu başkanı değerli hocam Prof. Dr. Kemal Arı'ya bu sayının editörlüğünü bana verdiği için çok teşekkür ediyorum. Ayrıca editör olarak atandığım bu sayıyı mükemmel hale getirebilmek için gece yarılara kadar birlikte çalıştığımız sayın hocam Arş. Gör Murat Kaya'ya da ayrıca teşekkür ediyorum.

Tarih ve Günce, disiplinlerarası yaklaşımları teşvik eden, belgeli ve titiz tarihçiliği önceleyen bir yayın anlayışıyla yoluna devam etmektedir. Siz değerli okurlarımızın ilgisi, önerileri ve katkıları da bizler için her zaman yön gösterici olacaktır. Dergimizin bu sayısına katkı sağlayan tüm akademisyenleri tebrik ediyorum.

Yeni sayılarda yeniden buluşmak dileğiyle.

Dr. İbrahim HAMALOĞLU

27 Temmuz 2025

Geliş Tarihi: 25 Mart 2025

Kabul Tarihi: 15 Temmuz 2025

Araştırma Makalesi/Research Article*

Fransız Diplomatik Belgeleri Işışında Yunanistan Prensi Georges'un Girit'e Vali Olarak Tayini Meselesi

Cantürk GENÇ**

 z

Bu  alışma, Yunanistan Prensi Georges'un Ada'ya Yüksek Komiser olarak tayini meselesini, Fransız diplomatik belgelerinin ışışında detaylı bir şekilde analiz etmektedir. 19. yüzyılın sonlarına doğru, Ada Rumlarının Yunanistan'a ilhak olma arzusu, bölgede siyasi ve toplumsal bir gerilim yaratmış, bu durum 1897 Türk-Yunan Savaşı'na zemin hazırlamıştır. Savaş, Girit Adası'nın siyasi ve idari yapısını köklü bir şekilde değiştirmiş ve Girit, Osmanlı Devleti'nin sembolik kontrolü altında özerk bir statüye kavuşmuştur. Büyük devletlerin savaş sonrası müdahaleleri, Osmanlı'nın ada'daki varlığını sembolik bir düzeye indirmiş, fiili h kimiyetin yerini diplomatik ve uluslararası düzeyde bir g   mücadelesine bırakmasına neden olmuştur. Türk askerlerinin Ada'dan çekilmesi ve Prens Georges'un Yüksek Komiser olarak atanması, Girit'in Osmanlı Devleti'nden uzaklaşma sürecinin dönüm noktalarından biridir. Ancak Girit meselesi, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasındaki bölgesel bir sorun olmanın ötesindedir. Ada, Avrupa'nın büyük devletleri olan İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya için diplomatik ve askeri bir rekabet alanı h line gelmiş; bu g  ler hem kendi çıkarlarını hem de bölgesel nüfuzlarını artırma amacıyla Girit denklemine müdahil olmuştur. Fransız diplomatik belgeleri, bu dönemin uluslararası ilişkiler bağlamında daha geniş bir perspektifle anlaşılmasına olanak tanımaktadır. Belgeler, Osmanlı Devleti, Yunanistan ve büyük devletler arasındaki yoğun diplomasi trafiğini, karar süreçlerini ve g   dengelerindeki değişimleri ayrıntılı bir

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doktora  ğrencisi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, canturkgen @adu.edu.tr, Orcid: 0009-0003-7067-5273.

şekilde ortaya koymaktadır. Bu belgeler, aynı zamanda Türk ve Yunan taraflarının bölgedeki çıkarlarını savunma stratejilerini, büyük devletlerin arabuluculuk ve manipülasyon politikalarını da gözler önüne sermektedir. Makale, özellikle Türk-Yunan gerilimlerinin büyük güçler tarafından nasıl yönlendirildiğini ve Fransız bakış açısıyla bu sürecin ne şekilde değerlendirildiğini kapsamlı bir biçimde ele almayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Girit, Prens Georges, Fransa, Diplomasi, Fransız Diplomatik Belgeleri

The Process of Appointing Prince Georges of Greece as Governor of Crete in the Light of French Diplomatic Documents

Abstract

This study analyzes in detail the appointment of Prince Georges of Greece as High Commissioner to the island in the light of French diplomatic documents. Towards the end of the 19th century, the desire of the island's Greeks to annex the island to Greece created political and social tension in the region, which paved the way for the Greek-Turkish War of 1897. The war radically changed the political and administrative structure of the island of Crete, and Crete gained an autonomous status under the symbolic control of the Ottoman Empire. The post-war interventions of the great powers reduced the Ottoman presence on the island to a symbolic level, and the de facto sovereignty was replaced by a diplomatic and international power struggle. The withdrawal of Turkish troops from the island and the appointment of Prince Georges as High Commissioner was one of the turning points in the process of Crete's estrangement from the Ottoman Empire. However, the Cretan issue was more than just a territorial dispute between the Ottoman Empire and Greece. The island became an area of diplomatic and military rivalry for the great European powers of Britain, France, Russia and Italy; these powers intervened in the Cretan equation in order to advance their own interests and regional influence. French diplomatic documents allow for a broader understanding of this period in the context of international relations. They reveal in detail the intense diplomatic traffic, decision-making processes and shifts in the balance of power between the Ottoman Empire, Greece and the major powers. They also reveal the strategies of the Turkish and Greek sides to defend their interests in the region, as well as the mediation and manipulation policies of the great powers. In particular, the article aims to comprehensively examine how the great powers manipulated the Turkish-Greek tensions and how this process was evaluated from the French perspective.

Keywords: Crete, Prince George, France, Diplomacy, French Diplomatic Documents.

Giriş

Doğu Akdeniz 18. asrın son yıllarından itibaren başta İngiltere ve Fransa olmak üzere sömürgecilik temelinde yoğun bir rekabet alanı haline gelmiştir. İngiltere ve Fransa, Asya ve Afrika'daki kolonilerine giden yolları emniyete almak adına Doğu Akdeniz'e yönelmiş, bu nedenle bölgede etkinlik kurma çabasına girişmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin giderek zayıflaması, iki Avrupa devleti arasındaki rekabeti daha da keskinleştirdi.¹ Bununla birlikte Doğu Akdeniz'e yönelik çıkar çatışması yalnızca İngiltere ve Fransa ile sınırlı kalmadı. Rusya, Türk Boğazları yoluyla Akdeniz'e inme hedefini 19. asır boyunca dış politikasının temel taşlarından biri haline getirmiş, ayrıca Slav-Ortodoks topluluklar üzerindeki hamilik görevi ile bölgedeki nüfuzunu artırmaya çalışmıştı.² Girit Adası, Doğu Akdeniz'deki stratejik konumu ve dini-etnik yapısı sebebiyle sadece Türk-Yunan ilişkileri açısından değil, aynı zamanda Fransa, Rusya, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan müteşekkil büyük devletler için de önem arz ediyordu. Dolayısıyla Girit, bu uluslararası rekabetin en somut biçimde hissedildiği yerlerden biri haline geldi. Doğal olarak Büyük devletlerin Girit'e dair siyasetleri ise kendi çıkarları doğrultusunda şekilleniyordu.

1841, 1858, 1866 yıllarında Girit'te meydana gelen isyanlar ve Avrupa'nın İstanbul üzerinde kurduğu baskı neticesinde 1868'de Bâbüalî, Girit için bir anayasa hazırladı. Girit isyanlarının her ne kadar zahiri olarak Osmanlı'nın kötü idaresinden doğduğu iddia edilse de batınen esas neden Ada Rumlarının Girit'i Yunanistan'a ilhak etme çabasıydı.³ Ancak 1866 yılında patlak veren isyanın en önemli sonucu Avrupa hükümetlerinin Ada'ya fiili olarak müdahil olmasıydı. İsyân esnasında Giritli Rumların katledileceğine dair söylentiler ayyuka çıkmış, Avrupa kamuoyu etki altına alınmıştı. Böylece Girit, Osmanlı Devleti'nin bir iç problemi yahut bir Türk-Yunan meselesi olmaktan ziyade uluslararası bir sorun haline gelmişti. 1866'dan 1869'a kadar süren Girit Bunalımı boyunca Fransa, Alman tehlikesine göre pozisyon almış, mevzubahis tehlike yükseldiği vakit

¹ Durmuş Akalın ve Cemil Çelik, "XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de İngiliz-Fransız Rekabeti ve Osmanlı Devleti", *Journal of Turkish Studies* 7, sayı 3 (2012): 21.

² Musa Gümüş, "Girit'te İsyân ve Büyük Güçler 1866-1869: Namık Kemâl'den Tespit ve Tenkitler", *Kesit Akademi Dergisi* 1, sayı 2 (2015): 47.

³ Gül Tokay, *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, (Afa Yayınları, 1996), 24-25.

Yunanistan karşıtı, azalmaya başladığı vakit ise Yunanistan yanlısı bir politika takip etmişti. Rusya, Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoksların unsurun hamiliği politikası adı altında Ada Rumlarını destekledi. İngiltere ise 1864 senesinde Yedi Ada'yı verdiği Yunanistan'a karşı bir tavır almış, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunma yoluna gitti.⁴ Avusturya da İngiltere ile paralel bir tavır takınmış ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü desteklemişti.⁵ Fransa'nın diplomasi sahnesindeki yerine dair dönüm noktası ise 1870-1871 Fransız-Alman Savaşı'ydı. Fransa, uğradığı ağır mağlubiyet neticesinde diplomatik yalnızlığa itilmişti.⁶

1878 Berlin Antlaşması ile Girit'te ıslahat yapılması kararlaştırılmış ve adanın statüsü Halepa Sözleşmesi ile belirlenmiştir. Halepa Sözleşmesi'nin başlıca maddeleri ise şu şekildeydi: Müslüman yahut Hristiyanlar arasından seçilecek olan Girit Valisi, beş yıllık bir süre için tayin edilecekti. Vali Müslüman ise muavini Hristiyan, vali Hristiyan ise muavini Müslüman olacaktı. Yılda bir kez toplanacak Girit Vilayeti'nin Genel Meclisi, 49 Hristiyan, 31 Müslüman'dan müteşekkil olacak, yalnızca yerel ihtiyaçlara dair karar alabilecekti. Memurlar yerel halk arasından tercih edilecek, ayrıca Türkçe'nin yanında Yunanca da resmi dil olarak kabul edilecekti. Vergi gelirlerinin fazlası Ada'nın kamu hizmetleri için ayrılacak, bununla birlikte kâğıt para tedavülden kaldırılacak ve son olarak basın hürriyeti teminat altına alınacaktı.⁷ 1885 senesinde Doğu Rumeli'nin bir darbe ile Bulgaristan'a bağlanmasını fırsat bilen Yunanlar Ada'da karışıklık çıkararak Girit'in Yunanistan'a bağlanmasını istediler. Yunanistan'ın Ada'daki gayrimüslim unsuru kışkırtmasıyla 1888'de bir ayaklanma çıkmış, Bâbüali ise isyanı bastırarak Halepa Sözleşmesi'ni 1889 yılında rafa kaldırmıştı.⁸ 1895 yılında kamuoyunda geniş bir etkiye sahip olan Etniki Eterya Yunan milliyetçiliğini kışkırtmış ve Girit'te bulunan Yunanlar Halepa Sözleşmesi'nin hükümlerinin uygulanmaması bahanesiyle tekrar ayaklanmışlardı.⁹ Yunanistan Hükümeti de Etniki Eterya'nın oluşturduğu haleti ruhiye ile doğrudan müdahil olarak bu ayaklanmayı genişletmiş ve nihayetinde savaş yolunu seçmişti.¹⁰ Büyük güçler, Girit meselesinde Şubat 1897'ye kadar ortak bir önleyici politika

⁴ Ayşe Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 22-23.

⁵ Hayrettin Pınar, "Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âli Paşa", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 18 (2008): 7.

⁶ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, (İmge Kitabevi, 1989), 224.

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt 8 (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 119.

⁸ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-1914* (DER Yayınları, 2010) 367-368.

⁹ Nükhet Adıyeke, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Türk-Yunan İlişkilerinde Girit Sorunu (1896), *Çağdaş Türkiye Araştırmalar Dergisi* 1, sayı 3 (1993): 337.

¹⁰ Şükrü Sina Gürel, *Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1993* (İmge Kitabevi, 2018), 50-51.

izleyememişlerdi. Bunun nedenleri ise şu şekilde sıralanabilir: Türk-Yunan Savaşı'nın arifesi olan Şubat 1897'ye kadar olan süreçte İngiltere, Osmanlı lehine olan geleneksel politikasından vazgeçerek Yunan gönüllülerin Ada'ya geçmesine göz yummuş, Almanya ise Yunan limanlarının ablukaya alınması yönünde bir öneri getirmişti. Fransa ise kamuoyundaki Helenofil eğilimlerine rağmen, özellikle İngiltere'nin Ada'nın Suda Körfezi gibi stratejik bölgelerini denetim altına alarak bir İngiliz hegemonyası kuracağından endişe duymaktaydı. Yaşadıkları çıkar çatışmalarının büyüme ihtimalinden kaygı duyan büyük devletler, Ada'da meydana gelen sorunları direkt müdahale ile çözmek yerine reformist bir politika takip etme yoluna gitmişlerdi.¹¹

10 Şubat 1897'de Yunanistan, Girit'e Prens Georges komutasında bir filo göndermiş ve iki bin kişilik bir kuvveti Ada'ya çıkarmıştı. Büyük devletler Balkan Yarımadası'ndaki dengeleri çürütecek bu girişime karşı çıkarak Yunanistan'ı uyarmış ancak karşılık alamamışlardı. Bunun üzerine büyük devletler Ada etrafında bulunan zırhlılarından ellışer kişilik kuvvetlerini karaya çıkararak Yunanistan'ın Ada'yı ilhakına izin verilmeyeceğini bildirdiler. Ada Osmanlı egemenliğinde kalacak ancak özerk bir statüye geçecekti. Büyük devletlerin baskılarıyla Yunan gemileri Girit sularından çekilmişti.¹²

Girit'te arzu ettiğini elde edemeyen Yunanistan bu kez kendi kuzey sınırına yöneldi. 1897 Türk-Yunan Savaşı Teselya, Epir ve Ege Denizi'nde gerçekleşmiş, yaklaşık olarak bir ay süren savaş Osmanlı Devleti'nin kesin bir zaferiyle 20 Mayıs 1897'de sonuçlanmıştı. 4 Aralık 1897'de imzalanan barış antlaşması ile Türk-Yunan Savaşı sona ermiş, ancak savaş meydanındaki askeri üstünlüğünü diplomasi masasında devam ettiremeyen Osmanlı Devleti, Girit'i kaybetmemek için girdiği savaşta Ada'yı fiilen kaybetmişti.¹³ Barış görüşmelerinin ardından Ada'nın idaresi büyük devletlere devredilmiş, 18 Aralık 1897 tarihinde Osmanlı Devleti ile büyük devletler arasında yapılan antlaşma ile Girit'in yeni statükosu belirlenmişti.¹⁴ Adanın özerk yönetiminin çerçevesini çizen "Girit Vilayeti Muhtariyet İdaresi Teşkilatına Dair Nizamname" de bu antlaşma ile belirlendi. Bahsi geçen nizamnamenin çalışma konusuyla alakadar olan maddeleri ise şu şekildeydi: Ada, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri egemenliğine tabiidir;

¹¹ Patrick Louvier, "Une opération de sortie de crise dans l'Empire hamidien : les premiers temps de l'occupation internationale de la Crète (1897- 1898)", *Actes des congrès nationaux des sociétés historiques et scientifiques*, sayı 136-5 (2013): 21-22.

¹² Cemal Tükin, "Girit", *İslam Ansiklopedisi*, 12 Ocak 2025 tarihinde erişildi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/girit>.

¹³ Nurten Çetin, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa* (Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 112.

¹⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 1, kısım 1, (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 113-114.

Büyük devletler tarafından onaylanan, Osmanlı tebaasına mensup Hristiyan bir vali Ada'da beş senelik bir süre zarfında görev yapacaktı.¹⁵

Mevzubahis çıkarlar ise her bir büyük gücün dış politikasını etkileyen türlü değişkenler ekseninde devamlı suretle değişkenlik gösteriyordu. Altı büyük gücün meseleye dair bakış açılarının bu denli akışkan olması Ada'ya dair tasarrufların ortak bir zeminde buluşmasına engeldi. Böylece çıkar çatışmaları Girit statükosunun devam etmesine ve genel barışın bozulmamasına imkân sağlıyordu. Büyük güçler için en mühim nokta ise Girit meselesinde ortaya çıkması muhtemel anlaşmazlıklara karşın doğu statükosunun korunmasıydı.¹⁶ Unutmamak gerekir ki Fransa, daha önce bahsedilen yalnızlığını 1892 senesinde Rusya ile resmi bir ittifak kurarak kırmış, böylece Fransa ve Rusya diplomasi masasında özellikle Almanya'ya karşı ortak bir yol izlemeye başlamıştı.¹⁷

Bu çalışma, büyük devletlerin Girit'e atanacak vali meselesine yaklaşımını Fransız diplomatların gözünden ele almayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede araştırmanın temel problematiği, "*Fransız diplomatik belgeleri Prens Georges'un atanması sürecini nasıl yansıtmaktadır ve Fransa, Prens Georges'un atanması sürecinde hangi politik kaygılarla hareket etmiştir?*" soruları etrafında şekillenmektedir. Çalışmanın ana kaynaklarını, Fransız Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan diplomatik belgeler oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra *Le Temps*, *Le Figaro*, *Le Gaulois*, *Le Journal*, *Le Monde Illustré*, *L'Illustration*, *Le Journal des Débats* gibi gazete ve dergiler de taranarak Fransız kamuoyunun Girit meselesine ve Prens Georges'un atanması sürecine bakış açısı ele alınmıştır.

1. Büyük Devletlerin Girit Politikaları ve Prens Georges

Ada'da bulunan büyük güçlerin Amiralleri, Girit meselesinin çözümü için Ada'ya ivedilikle bir vali atanmasını talep etmişti. Fransa, İsviçre Konfederasyonu'nun eski başkanı Droz'u önermiş¹⁸, ancak İngiltere sivil bir valinin atanmasına karşı çıkmıştı. Almanya Droz'un Ermeniler hakkındaki yazıları nedeniyle Osmanlı Devleti tarafından hoş karşılanmayacağı fikrindeydi. Avusturya-Macaristan ise valinin tarafsız bir devletten atanmasını istiyordu. Mısır Polis Teşkilatı Müdürlüğü görevini yapmış Lüksemburglu Schaefer'in ismi gündeme gelse de Osmanlı, vali atama hakkının kendisinde olduğunu iddia

¹⁵ Ayşe Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, 197-198.

¹⁶ Nükhet Adıyeke, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Türk-Yunan İlişkilerinde Girit Sorunu (1896)", 340.

¹⁷ A. J. P. Taylor, *The Struggle For Mastery in Europe 1848-1918*, (Oxford University Press, 1957), 344-345.

¹⁸ "Incertitudes", *Le Journal*, 31 Aralık 1897.

ederek bu ismi reddetmiş, Almanya'dan bu konuda destek görmüştü. 13 Ekim 1897'de Rusya'nın İstanbul diplomatik temsilcisi Karatodori, Mavroyeni ve Karadağ Prensi'nin kuzeni Petroviç olmak üzere üç adayı diğer devletlerin temsilcilerine sundu. İlk iki aday Osmanlı tebaasıydı ve adaylıkları kabul edilemezdi. Petroviç ismi öne çıksa da Karadağ Prensi sağ kolu olan bu ismin adaylığına rıza göstermeyecekti.¹⁹

1897 senesinin son gününde Fransız gazetesi *Le Temps*'da yayınlanan makalede Girit'in geleceği ele alınmıştı. Karadağ Prensi'nin kuzeni Boso Petroviç'in Ada'ya geçici vali olarak atanmasına herkes kesin gözüyle bakarken Rusya, Yunanistan Prensi Georges ismini öne sürmüş, büyük devletlerin fikir ayrılığına düşmesine neden olmuştu. Henüz 1897 Türk-Yunan Savaşı başlamamışken de gündeme gelen Georges'un adaylığı, o zaman için Padişah'a sembolik bir egemenlikle tazminat sağlayacak ve iki devlet arasındaki çatışma önlenebilecekti. Gazetenin dile getirdiği soru ise Osmanlı Devleti savaştan muzaffer bir şekilde ayrılmışken II. Abdülhamid'in Yunan hanedanının bir temsilcisine Girit'i sunmaya istekli olmasının ne kadar mantıklı olduğuydu. Rusya'nın imkânsız önerisinin Bâbiâli tarafından bir an için kabul edildiği senaryoda dahi Girit halkı arasındaki dengenin nasıl korunacağı büyük bir soru işaretiydi. Müslümanlar saldırgan Helenizm'in temsilcisi ve Girit'i işgal etmeye gelen Yunan filosunu komuta eden bir prensin yönetiminden endişe duymayacak mıydı? Yahut Rumlar bu kadar etkin bir avantajdan faydalanma cazibesine nasıl karşı koyacaklardı?²⁰ Girit meselesi Rusya'nın bu hamlesi ile daha da çözülmez bir hale gelmiş, büyük devletlerin önlerindeki sorun yumağı daha da büyümüştü.

Fransız Dışişleri Bakanı Gabriel Hanotaux, İstanbul'a atanan Rus Büyükelçi Ivan Zinovief ile Ocak 1898'de Girit özelinde Osmanlı Devleti'nin geleceğine dair bir görüşme gerçekleştirdi. Fransız Bakan'a göre 1897 Türk-Yunan Savaşı büyük devletlerin müdahalesi ile genel barışı tehdit etmeden bitmiş, Osmanlı Devleti özelinde ise dikkat edilmesi gereken bazı sonuçları ve belirtileri gözler önüne sermişti. Hanotaux'ya göre Osmanlı Devleti uzun zamandır ciddi iç sorunlara ve hatta genel barışı tehdit eden sarsıntılara neden olan kronik sıkıntılardan giderek daha fazla muzdarip olmaktaydı. Ancak bu zafer ile askerî açıdan ciddi bir güç gösterisinde bulunmuştu. Bunlara karşın, Osmanlı Devleti'nin, haksız ve düşüncesizce kıskırtıldığı bir savaşta elde ettiği zaferlerden faydalanmasına Fransız Hükümeti razı olamazdı. Fransa müttefikleri Rusya ile daha önce belirlenen

¹⁹ Édouard Driault-Michel Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à Nos Jours, Suite du règne de Georges 1er jusqu'à la Révolution turque (1878-1908) Hellénisme et Germanisme*, cilt 4 (Les Presses Universitaires de France, 1926), 438-442.

²⁰ "La Crète Et Les Puissances", *Le Temps*, 31 Aralık 1897.

Avrupa genel barışını sürdürmek, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak, Hristiyan topluluklara pratik ve mali destek sağlamak ilkelerini takip etmeye devam edecekti. Bu ilkelerin Girit'teki yansıması ise Hristiyan unsurun, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne halel getirmeksizin, paşaların idaresinden kurtarılmasını sağlamaktı. Vali konusunda ise Fransa'nın önerisi Fransa'da eğitim almış olan Karadağ'ın Senato Başkanı Bozo Petroviç'in bu görevi üstlenmesiydi.²¹ Ancak Karadağ Prensi bu öneriyi kabul etmemişti.²² 1898 senesinin ilk aylarında ise Yunanistan Prensi Georges'un Girit'e vali olması Rusya tarafından önerilmiş, büyük devletler arasında bu görüş tartışma konusu olmuştu. Özellikle Berlin ve Viyana'da Prens'in adaylığı tepki ve itirazlarla karşılanmıştı.²³ Avusturya, Balkan yarımadasındaki Slav devletlerinin Girit örneği üzerinden statükoyu bozma isteklerini filizlenmeden ezmek istiyordu, bu nedenle Ada'yı Yunanistan'a bir adım daha yaklaştıracak bu öneriye karşı çıkması doğaldı. Ayrıca Almanya'nın bu konuda Avusturya'yı desteklemesi ve yakın ilişkiler kurduğu II. Abdülhamid'i gücendirmeme isteği de son derece olağandı. *Le Figaro* gazetesinin 27 Ocak 1898 tarihli nüshasının başyazısı da Alman İmparatoru II. Wilhelm'in bu meselede kilit bir rol oynayabileceğinin altını çiziyordu. Prens Georges'un adaylığına İngiltere, Fransa ve İtalya'dan ciddi bir itiraz gelmeyeceğini dile getiren bu yazıya göre Avrupa dengesinin ağırlık merkezi Almanya'ydı. II. Abdülhamid, Berlin'den Prens Georges'un adaylığını kabul etmesi yönünde gelecek bir tavsiyeye hemen uyar, mesele yirmi dört saat içinde çözülebilirdi. Ancak Alman diplomasisi hâlâ Türk yanlısı bir tavır sergiliyor, Avusturya ise Alman çizgisini takip ediyordu.²⁴ Diplomasi arenasında Girit'e dair tartışmalar sürüp giderken, 30 Ocak tarihli *Le Gaulois* gazetesinin başyazısı da Girit'in Avrupa'nın dikkatini üzerine çektiği bir vakitte Fransız kamuoyunda etkinliğini sürdüren Helenofil söylemin çarpıcı bir misali olarak dikkat çekmektedir. "*Mavi Ülkede*" başlığı taşıyan satırlarda Yunanlara duyulan sempati siyasi, estetik, felsefi ve nostaljik referanslar üzerinden anlatılıyordu. Antik Yunan insanlığın ulu eğitmeni olarak nitelendirilirken Yunan kültürü de mitolojik unsurlar, filozoflar, sanatkârlar ve bilim adamları üzerinden bir medeniyet prototipi olarak yüceltiyordu.²⁵

²¹ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 14.

²² Pınar Şenışık, *Girit: Siyaset ve İsyan 1895-1898* (Kitap Yayınevi, 2014), 226.; "Lettres du Montenegro", *Le Temps*, 13 Ocak 1898.

²³ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 5.

²⁴ "Le Prince Georges de Grèce Et La Crète", *Le Figaro*, 27 Ocak 1898.

²⁵ "Au Pays Bleu", *Le Gaulois*, 30 Ocak 1898.

2. II. Abdülhamid'in Büyük Devletlerin Anlaşmazlıkları Karşısındaki Politikası

Prens Georges'un adaylığı II. Abdülhamid'e gayri resmi olarak iletilmiş, ancak reddedilmişti. Bunun üzerine Hanotaux, İstanbul Büyükelçisi Paul Cambon'a, Girit konusunda Padişah'a bazı telkinlerde bulunması talimatını verdi. Hanotaux'ya göre savaşın ardından Yunanistan kendini büyük devletlerin kontrolüne bırakmış, bu teslimiyetiyle Avrupa'da büyük bir prestij kazanmıştı. Eğer Osmanlı Devleti, çözümü geciktirmeye devam ederse büyük devletler nezdinde kredi kaybedecek ve Girit konusu Yunanistan'ın arzuladığı şekilde ilerleyecekti.²⁶ Nihayetinde 14 Şubat 1898'de Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Zinovief, valilik teklifini II. Abdülhamid'e resmen ilettili. Yıldız Sarayı'ndan Zinovief'e gelen cevap ise olumsuzdu. Olumsuz cevabın nedeni olarak Prens'in adaylığının Müslümanlar ve ordu arasında büyük bir muhalefet ile karşılaşacağı çünkü bu adaylığın Girit'in Yunanistan'a ilhakının ilk adımı olarak yorumlanmasının kuvvetle muhtemel olduğu gösterildi.²⁷ Rus meslektaşının ardından Paul Cambon da Padişah ile bir görüşme gerçekleştirmiş, Girit'teki düzensizliğin Ada'yı Akdeniz'de bir fitne merkezi haline getirdiğini ve Avrupa genel barışının bu yüzden tehlikeye girdiğini ifade etmişti. Padişah'a göre düzenin sağlanması büyük devletlerin hem Yunanistan hem de Girit üzerinde kuracakları baskı ile mümkündü. Prens'in adaylığının Atina'da büyük bir heyecana sebep olduğunu ve bunun Ada'nın Yunanistan'a ilhakına giden ilk adım olarak görüldüğü yinelenmişti. Son olarak ise Girit'i Osmanlı egemenliğinde tutmanın Avrupa'nın tüm güçleri için ortak bir çıkar konusu olduğunu söyleyen Padişah, Ada'nın bağımsız bir hale gelmesi yahut Yunanistan gibi zayıf bir devlete bağlanması durumunda büyük devletlerin her birinin onu avlamak isteyeceğini dile getirdi. Bu durumda da Avrupa genel barışının tehlikeye girmesi kaçınılmaz olurdu.²⁸

Büyük devletler II. Abdülhamid'in tespitinin gerçeğe dönüşme olasılığını görmezden gelemezlerdi ve bu yüzden Girit meselesinin acil bir şekilde çözülmesini istiyorlardı. Girit'in büyük devletlerin avı olma ihtimalinin dışında Balkan yarımadasındaki dengeler de önem arz ediyordu. Avusturya ve Rusya Balkan statükosunun korunması için 1897'de anlaşmıştı. Ancak Girit'te meydana gelecek bir sarsıntı Balkanlar'daki hassas yapıyı yıkmaya yetebilirdi. Prens'in adaylığını büyük bir hata olarak değerlendiren Alman Dışişleri Bakanı Bülow'a göre de Bulgarların ve Sırpaların silaha sarılmaları muhtemeldi, daha şimdiden

²⁶ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 21.

²⁷ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 23.

²⁸ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 23.

hazırlık yapmaya başlamışlardı.²⁹ Viyana’da da Prens’in adaylığı kabul görmüyor, Fransa’nın Viyana Büyükelçisi Marchand büyük güçlerin ortak bir şekilde hareket etmemesinin birçok diplomatın dikkatini çektiğini Paris’e bildiriyordu. Gönderisinde, geçmişte İstanbul’da görev yapmış olan bir diplomatın görüşlerini kaleme almaktan geri durmuyordu. Diplomata göre Avrupa’nın ortak hareket etme anlayışının artık var olmadığı ve bu yüzden ileride Bâbîâlî’ye bir baskı yapılması gerektiğinde ortak noktada buluşamayan büyük devletlerin tesirinin azalacağı açıktı. Oysa Osmanlı Devleti’nin direncini kırmak için tüm büyük devletlerin ortak girişimi bile yeterli olmazdı. II. Abdülhamid direnmeye devam edecek ve bunun sonucunda küçük Balkan devletlerinden biri çılgınca bir girişimde bulunacaktı.³⁰

Prens’in adaylığı, büyük devletler arasındaki diplomasiyi yeni bir durumla karşı kaşıya bırakmıştı. Almanya ve Avusturya bu teklife en başından beri karşıydı, İngiliz basını ise bu projenin de diğerleri gibi başarısız olması durumunda, İngiltere’nin Ada üzerinde kendi inisiyatifini kullanacağını dile getirmekteydi. *Le Temps*, başyazısında Georges’un adaylığının etkili ve anlamlı olması için büyük devletlerin yaklaşık bir yıl geciktiğini dile getiriyordu. *Le Temps* ayrıca Yunan ağzıyla konuşarak Rus teklifinin gecikmiş de olsa gelecekte olumlu sonuçlar doğuracağını ileri sürüyordu.³¹ Fransız kamuoyunun Helenofil reaksiyonu ve Fransa’nın müttefiki Rusya ile ortak hareket etme zorunluluğu bahsi geçen yazının temel taşlarıydı. Kamuoyunda her ne kadar Avrupa’nın ortak bir şekilde hareket ettiği imajı çizilmeye çalışılsa da Rusya’nın Prens Georges konusundaki ısrarı ve teklifi aslında diğer büyük devletlerin tamamı tarafından yersiz ve zamansız olarak nitelendiriliyordu. İstanbul Büyükelçisi Cambon, meslektaşları ile konu hakkında gerçekleştirdiği görüşmelere, Hanotau’ya hitaben yazdığı raporunda geniş yer ayırmıştı. Alman Büyükelçi, teklifi tehlikeli ve zamansız olarak değerlendiriyordu. Çarın ailevi nedenler dolayısıyla böyle bir karar verdiğini ve Petersburg’da adeta bir “kadın siyaseti” yürütüldüğünü savunuyordu, çünkü Yunan Kralı’nın eşi Rus İmparatorluk Ailesine mensuptu. Avusturya diplomatik temsilcisinin sessizliği ise Viyana’nın kararsızlığına işaret ediyordu. İtalyan Büyükelçi, Roma’dan bir talimat almadığını belirtse de kişisel olarak Rus teklifini büyük bir ihtiyatsızlık olarak tanımlıyordu. İngiliz Büyükelçi de diğer meslektaşlarıyla aynı fikirdeydi.³² Alman Büyükelçi’nin fikirleri aslında bir hakikate dayanıyor, Prens’in adaylığı meselesi Yunan iç politikasında önemli bir yer tutuyordu. Savaşta alınan yenilginin ardından monarşi karşıtı unsurlar ve

²⁹ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 34.

³⁰ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 36.

³¹ “La Candidature du Prince Georges”, *Le Temps*, 31 Ocak 1898.

³² DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 37.

ordu içindeki bölünmeler yüzünden hanedan güç kaybetmişti. Eğer Prens adaya atanırsa hanedan tekrar prestij kazanacak ve Yunanistan'ın içinde bulunduğu sıkıntılar hafifleyecekti.³³ Girit Meclisi de 1898 Şubat başında Prens'in adaylığının Ada Rumlarının arzularını tam anlamıyla karşılayacağını belirten bir önergeyi kabul ederek bu beyanı büyük devletlere gönderdi.³⁴

Balkanlardaki gerilimlere ve Yunanistan'ın içinde bulunduğu duruma dair isabetli çıkarımlar yapan II. Abdülhamid, 4 Şubat 1898 tarihinde gerçekleşen selamlığın ardından büyükelçilerle bir görüşme gerçekleştirmiş, alışılmadık bir biçimde, kendiliğinden Prens'in adaylığı meselesine değinmişti. Padişah, Girit'in elden gitmesi hâlinde tüm Ege adalarının bağımsızlığını ilan edeceğini, Asya ve Avrupa kıyılarındaki komşuların da bu harekete katılacağını ve domino etkisiyle Balkanların yangın yerine döneceğini ileri sürmüştü. Ayrıca Yunanistan'ın mevcut hükümdarının tahtının sallantıda olduğunu ve kurulması muhtemel devrimci bir cumhuriyetin Doğu Avrupa'yı tehdit etmekten kaçınmayacağını altını çizdi. Ardından Viyana Hükümeti'nin, Fransa, Rusya ve İngiltere ile aynı çizgide hareket etmemesi nedeniyle Avusturya Büyükelçisi Baron Calice'e hususi olarak teşekkür etti.³⁵ Büyük devletler arasındaki anlaşmazlığı bir manevra alanı olarak gören Padişah, bu hareketiyle birlikte Avrupa içine bir nifak tohumu ekme fırsatını kaçırmamıştı. Prens, vali olduğu takdirde Ada Yunanistan'a bağlanır ve Balkanlar'da huzursuzluk baş gösterir tezlerine dair yayınlar Berlin ve Viyana basınında kendine sıkça yer buluyor ve kamuoyu da bu şekilde yönlendiriliyordu. Fransa'nın Berlin Büyükelçisi Noailles'e göre bu fikir Avrupa için bir zafiyet göstergesiydi. Ne Kral Georges ne Prens Ferdinand ne de Kral Milan'ın politikaları Avrupa'nın iradesi karşısında bir mânâ ifade etmeliydi.³⁶ 16 Şubat 1898'de Alman İmparatoru II. Wilhelm bir opera vesilesiyle büyükelçilerle görüşmüş ve iki çözüm olasılığı üzerinde durmuştu. Bunlar büyük devletlerin İstanbul'daki büyükelçilerinin alınacak ortak bir karar biçiminde formüle etmeleri yahut karar alma sürecini İngiltere ve Rusya'ya bırakmak olduğuydu. Berlin Büyükelçisi Noailles'e göre bu çözüm önerisi pek de mantıklı değildi. Fikrini *"bir problemi başkalarına devretmenin onu ortadan kaldırmak anlamına gelmediği"* ifadesiyle Paris'e bildirdi.³⁷

Rusya, Prens Georges ismi üzerinde durmaktan vazgeçmiyor, ancak gelen tepkiler sonrası bu fikrin Padişah'a dayatılması konusunda geri adım atıyordu. Petersburg Büyükelçisi Montebello'nun, Alman meslektaşları Prens Radolin ile

³³ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 40.

³⁴ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 73.

³⁵ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 42.

³⁶ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 44.

³⁷ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 54.

gerçekleştirdiği bir görüşmede dikkate değerdir. Radolin, İngiltere'nin Girit üzerindeki etkisini artırmak amacıyla süreci manipüle ettiğini dile getirmiş, Londra'nın Girit'te meydana gelecek olası olayların önemini abartarak Osmanlı Devleti'ne karşı zorlayıcı önlemler almak ve Boğazlar'da bir deniz nümayişi başlatmak niyetinde olduğunu belirtmişti.³⁸

Konu hakkında başka öneriler de ortaya atılmıştı. İtalyan Dışişleri Bakanı Visconti-Venosta, Roma Büyükelçisi Barrère'e Roma kaynaklı olmayan bir öneriden söz etmişti. Buna göre büyük devletler tarafından yetkilendirilecek bir komiserin, Girit'te asayiş sağlama ve düzeni tahsis etme görevini üstlenmesi öneriliyordu. Aynı gün Viyana'dan gelen teklife göre büyük devletler, nihai bir valinin atanmasını erteleyerek, lüzumu halinde kendi vatandaşlarından seçilecek bir komiser yahut geçici vali atamalıydı.³⁹ Girit meselesinin halli için artık ortada beş öneri vardı.

3. Girit-Teselya İkilemi

22 Şubat'ta Bâbüali büyük devletlere Girit meselesinin Teselya'daki Osmanlı birliklerinin geri çekilmesinden önce çözülmesi için Tevfik Paşa imzalı bir genelge gönderdi. Hanotau'nun Paris'teki Osmanlı Devleti Büyükelçisi Münir Paşa'ya cevabı ise iki konu arasında bir bağ bulunmadığıydı.⁴⁰ İtalya, İngiltere, Rusya, Almanya ve Avusturya da benzer bir cevap vermişti.⁴¹ İşin ilginç tarafı ise İstanbul'daki Alman Büyükelçi'nin, II. Abdülhamid'e Girit meselesi hallolmadan ve *Büyük Güçlerden* Girit'in kesinlikle Yunanistan'a ilhak edilmeyeceği sözü alınmadan Teselya'daki birliklerin çekilmemesini tavsiye etmesiydi.⁴² Aslına bakılırsa Almanya Akdeniz'de doğrudan bir çıkarı olmadığı ve Avusturya dışındaki diğer devletlerin aksine Türk Hükümeti ile iyi ilişkiler içinde olduğu için gemisi *Oldenburg*'u Girit'ten bir süre sonra çekecekti. Prens Georges konusunda muhalefetine devam edecek olan Almanya'nın bu tavrını Avusturya da takip edecekti. Nihayetinde Almanya gibi Avusturya da aynı nedenleri öne sürerek kuvvetlerini Ada'dan çekerek Girit meselesindeki doğrudan müdahilliğini bitirdi. İki ülke kuvvetlerini Girit'ten çekse de diğer büyük devletler ile diplomatik iş birliğine devam etmişlerdi.⁴³ Bu noktada önemli

³⁸ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 56.

³⁹ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 57.

⁴⁰ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 77.

⁴¹ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No 7-8-9-10-11-12-13.

⁴² DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 62.

⁴³ Gregor Schöllgen, *Emperyalizm ve Denge Almanya, İngiltere ve Şark Meselesi 1871-1971*, çev. M. Sami Türk (Kronik Kitap, 2021) 171-173.; MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No 18.

olan bir diğer gelişme ise üçlü ittifakın bir diğer üyesi olan İtalya'nın kuvvetlerini Ada'dan çekmemesiydi. Roma Büyükelçisi Barrère, İtalyan Hükümeti'nin güncel tavrının geçmişe nazaran tamamen farklı gözüktüğünü Paris'e bildiriyordu. Ancak Hanotaux için kaleme aldığı raporun son cümlesi oldukça önemliydi: *"Kraliyet mensupları da bu yolda yürümeye devam ederlerse, milli çıkar ile hanedan çıkarlarının çatala girdiği yere hızla ulaşacaklardır. Lakin İtalya'da hükumettekiler değişir, Kral ise kalır."*⁴⁴

Le Temps, büyük devletlerin ortak hareket etmemesini kınıyor, Türk birliklerinin hâlâ Teselya'da bulunmasının bir kıvılcım ile yeni bir Türk-Yunan savaşına davetiye çıkaracağından korkuyordu. Büyük devletlerin ise İstanbul'a söz geçirememesi gazete tarafından *"Avrupa'nın güçsüzlüğünün itirafı ve Sultan Abdülhamid ile Osmanlı'nın kibirli zaferi"* sözleriyle değerlendiriliyordu.⁴⁵ İstanbul Büyükelçisi Paul Cambon 25 Şubat'ta çözüme giden yolların düğümlenmesi dolayısıyla Girit'te yeni huzursuzlukların patlak vermesinden çekindiğine dair bir raporu Hanotaux'a gönderdi. Her şeyden önce Giritliler Prens'in atanmasını istiyor, geçici bir çözümü ancak Prens'in adaylığı prensipte kabul edilirse sineye çekeceklerini söylüyorlardı. Girit'te bir ayaklanma çıkması durumunda büyük devletler ne Türk askerinin Girit'e gönderilmesine müsaade edecek ne de müdahaleye dair bir mutabakata varabileceklerdi. Böylesi bir durumda ise Balkanlar'da çıkacak bir çatışma tüm Avrupa'ya sıçrayabilirdi. Cambon'un çözüm önerisi ise Girit'te çıkması kuvvetle muhtemel bir ayaklanmanın engellenmesi için mevcut durumun korunması ve kabineler arasında yapılacak görüş alışverişleri ile zaman kazanılmasıydı. Savaş tazminatı ile Teselya'nın tahliyesi meselesi hallolduktan sonra Berlin ve Viyana'nın muhalefeti sona erdirilecek ve nihayetinde Prens, Ada'da göreve başlayacaktı.⁴⁶ Cambon'un endişeleri ve fikirlerinde haklılık payı vardı. Gerçekten de Giritli Rumlara göre Prens'in atanması ve Osmanlı birliklerinin Ada'dan tahliyesi gerçekleşmeden adanın özerkliği bir mânâ ifade etmemekteydi ve Ada'da bir düzen yahut huzur ortamı tesis etmek imkânsızdı. *Le Temps* da Girit meselesinin bir yıldan uzun süredir tek bir adım dahi ileri gitmemesini acı bir alay konusu olarak değerlendirdiği başyazısında Girit'in çıkmaza girdiğini ve Avrupa'nın Girit sorununa karşı eylemsiz kalmaya devam etmesinin bu çıkmazı derinleştirerek daha fazla istikrarsızlığa yol açtığını vurguluyordu. Avrupa'nın bu korkakça inanç eksikliğinden bir şey kazanmasının mümkün olmadığını altını çizen gazete, yazının devamında Osmanlı Devleti'nin mevcut gücünden daha abartılı bir özgüven kazandığını da kaleme alıyordu. İstanbul böylece otoritesini arttırmış

⁴⁴ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 150.

⁴⁵ "Affaires d'Orient", *Le Temps*, 26 Şubat 1898.

⁴⁶ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 64.

ve diplomatik çabaları etkisiz kılmişti, böylece Doğu'da barış ve istikrar sağlama ihtimali daha da zayıflıyordu.⁴⁷ Daha önce belirtildiği gibi Almanya Mart 1898 ortasında gemisi *Oldenburg*'u ve Hanya'da bulunan az sayıdaki askerini geri çekmişti. Avusturya da Almanya'yı takip edecek ve Girit üzerinde dört güç söz sahibi olarak kalacaktı. *Le Temps* 19 Mart 1898 tarihli sayısının başyazısında altı büyük güce direnen Padişah'ın kalan dört büyük devlete itaat etmesini beklemenin gerçekçi olmadığını ileri sürüyordu.⁴⁸ Bu nedenle bu dört devlet eskisinden daha sıkı bir ortaklığa ihtiyaç duymaktaydı. Daha önce belirtildiği üzere İtalya'nın Girit meselesinde Üçlü İttifak'tan ayrı bir şekilde hareket etmesi ve kuvvetlerini Ada'dan çekmemesi önemliydi. Çünkü Girit sorunu bölgesel bir kriz olmanın ötesinde Avrupa diplomatik yapısının da bir sınavı haline gelmiş bulunuyordu. II. Abdülhamid ise büyük devletlerin ortak girişimlerini savurmak adına önceleri fısıltıyla söylediği Karatodori Paşa'nın adaylığını yüksek sesle dile getirmeye başlamıştı.⁴⁹

Çözüme giden yolların tıkanmakta olduğunu gören Rus Dışişleri Bakanı Kont Mouravief, geçen sene İstanbul'daki altı büyük devletin temsilcileri tarafından geliştirilen özerk yönetim ilkelerinin Girit'te ivedilikle uygulanması için bir genelgeyi Mart 1898 sonunda yayınladı. Rusya, Ada'daki düzensizliğin çözülmesi için 1897 başlarında Girit'e gönderilen amiraller tarafından bir üst düzey idare konseyi oluşturmasını istiyordu. Böylece Girit'e bir vali atanmayacak bahsi geçen konsey Ada'da gerekli olan adımları atma yetkisine sahip olacaktı.⁵⁰ Osmanlı Hükümeti ise Girit'e vali olarak atanacak ismin Karatodori Paşa olmasını resmen önerdi.⁵¹ Fransa'nın İstanbul Maslahatgüzarı Boulinière de Osmanlı Devleti'nin Petersburg ile iş birliği kurma amacıyla Girit'e Osmanlı vatandaşı Hristiyan bir vali atanması önerisini Çar'a ilettiğini Paris'e haber verdi. Bâbîâli bu girişimle Girit üzerindeki egemenliğini zayıflatacak ve Boğazlar'ın güvenliğini tehdit edecek çözümlere karşı kapıyı kapatmak istiyordu.⁵² Ada ile ilgili en aktif devlet olan Rusya ile varılacak bir fikir birliği gerçekten de işe yarayabilirdi. Ancak Fransa ve İngiltere, böyle bir uygulamanın kendi hükümetlerini kamuoyu karşısında zor bir durumda bırakacağını öne sürerek, bu öneriye karşı çıkmışlardı.⁵³ II. Abdülhamid, Rusya'dan gelen olumsuz cevabın ardından

⁴⁷ "Affaires d'Orient", *Le Temps*, 7 Mart 1898.

⁴⁸ "Affaires d'Orient", *Le Temps*, 19 Mart 1898.

⁴⁹ "Affaires d'Orient", *Le Temps*, 27 Mart 1898.

⁵⁰ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 115.; MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No 20.

⁵¹ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No 21.

⁵² DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 139.

⁵³ Pınar Şenışık, Girit Siyaset ve İsyan, 237-238.; DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 146.

Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Paul Cambon ile Nisan sonunda bir görüşme gerçekleştirdi. Padişah, Fransa'nın Girit meselesine karşı gösterdiği ilgisiz tavırdan yakınmış, Girit'teki çatışmaların başından beri Fransız görüşlerine özellikle dikkat ettiğini ve hatta çoğu zaman bu görüşler doğrultusunda hareket ettiğini dile getirmişti. Ardından Rusya'nın Prens Georges'un adaylığından vazgeçmek üzere olduğunu ve İngiltere'nin de başka bir aday aradığını eklemişti. Bu yüzden Prens Georges isminde ısrar eden tek ülke Fransa'ydı. Cambon'un cevabı ise meslektaşlarından böyle bir duyum almadığı ve Bâbüalî'nin arzuladığı çözümlerin Fransız kamuoyuna kabul ettirmenin imkânsız olduğuydu. Ayrıca Cambon Padişah'ın Almanya ile sıkı ilişkilerinden yakınmış, Fransa'nın okullar, dini himaye hakkı ve sanayi ile ilgili işleri gibi konularda her zaman geri planda bırakıldığını ve sürekli zorluklarla karşılaştığını dile getirmişti. Padişah bu çıkışa itiraz etmiş ve Fransa'nın sıkıntılarını çözeceğine dair söz vermişti.⁵⁴ II. Abdülhamid'in büyük devletler arasındaki fikir ayrılıklarından yararlanmak için her devlete karşı ayrı bir tavır takındığı ve bahsi geçen anlaşmazlıkları Osmanlı Devleti lehine kullanabilmek için gerekli diplomatik manevralarda bulunduğu aşikârdı. Ancak unutmamak gerekir ki Almanya ve Avusturya'nın Girit'ten ayrılmasıyla Ada üzerinde söz sahibi olan büyük devlet sayısı dörde inmiş, güç kaybı olarak nitelendirilen bu ayrılık ile aykırı fikirler de Girit'ten dışlanmıştı. *Le Temps*'ın 2 Nisan 1898 tarihli sayısında ise bu durum "Almanya'nın flüt rolünü terk etmesinden sonra, Avusturya-Macaristan'ın ophicleidesi (bir tür nefesli müzik enstrümanı) de sahneden çekiliyor. Böylece Avrupa'nın geniş konseri, dört üyeli bir oda orkestrasına dönüştü. Umalım ki bu ufak grup, daha uyumlu ve etkileyici bir performans sergilesin" şeklinde betimleniyordu.⁵⁵

Girit'te bulunan amiraller, Nisan sonunda Girit'te bulunan Türk birliklerinin Ada'da karmaşaya neden olduğuna ve Türk birliklerinin Ada'dan tahliyesi için çalışma yapılmasına dair bir rapor kaleme aldılar.⁵⁶ Büyük devletler arasında Türk birliklerinin Ada'dan tahliyesine dair yapılan istişarelerin ardından amirallerin adanın tüm bölgelerinde otorite kurmaya yetecek silahlı kuvvetlerinin bulunmamasından dolayı Girit Meclisi'nce belirlenecek bir icra komitesi kurulması önerisi su yüzüne çıktı. İngiliz önerisi üzerine bu komite Amirallerin denetiminde olacak ve onlarla uyum içinde çalışacaktı. Ayrıca Türk birlikleri de Ada'nın belirli noktalarında toplanacaktı.⁵⁷ Görüldüğü üzere büyük devletler Ada'da Osmanlı Devleti egemenliğine dair her izi silmek için

⁵⁴ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 173.

⁵⁵ "Affaires d'Orient", *Le Temps*, 2 Nisan 1898.; Konser (*le concert*) sözcüğü Fransızca'da hem müzik konseri hem de birlik, uzlaş anlamına gelmektedir. Bu nedenle altı büyük devletin Ada üzerinde kurduğu birlik, müzik konseri şeklinde nitelendirilerek bir söz oyunu yapılmaktadır.

⁵⁶ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No 44.

⁵⁷ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No 51.

çalışmalarına devam ediyordu. Ada yönetiminin amiraller tarafından sağlanması ve Girit Meclisi'nce oluşturulacak bir komitenin kurulma söylentileri üzerine 10 Mayıs 1898 tarihinde Tevfik Paşa tarafından kaleme alınan bir nota büyük devletlerin temsilcilerine iletildi. Nota özetle Girit meselesi Bâbîâlî'nin istekleri paralelinde çözülmeden Türk birliklerinin Teselya'dan çekilemeyeceği hakkındaydı.⁵⁸ Bâbîâlî, Karatodori Paşa hamlesinin ardından elinde bulunan bir diğer koz olan Teselya konusunu ileri sürmek zaruriyetindeydi. Ancak bir sonuç elde edilemeyeceği de aşikârdı.

4. Amiraller Konseyi

Amirallerin Ada'da bir üst idare konseyi oluşturmaya dair Rus teklifi, Haziran 1898 ortasında amirallere iletildi. Gönderilen talimatlara göre Girit Meclisi tarafından atanacak geçici bir komite kurulacaktı. Amiraller ile daima temas halinde olacak bu komitenin görevi Ada'da Girit Meclisi'ne bağlı olan bölgeleri yönetmekti. Ayrıca Avrupa yahut Osmanlı birliklerinin işgal ettiği bölgelerde, amiraller mevcut yetkilerini devam ettireceklerdi. Ana nokta amirallerin otoritesini koruması ve Girit Meclisi'nin seçeceği komitenin idareyi ele geçirmemesiydi.⁵⁹ Amiraller için hazırlanan talimatlar konusunda Bâbîâlî'ye yalnızca bilgilendirme yapılmış herhangi bir cevap beklenmemişti. Bu karar doğrultusunda Bâbîâlî Avrupa başkentlerindeki büyükelçileri vasıtalarıyla protesto sunacaktı ancak bu girişimin de bir etkiye sebep olmayacağı kuvvetle muhtemeldi.

Amiraller, yetki devrinin ardından hükümetlerine ortak bir bildiri kaleme alarak Türk sivil yetkililerin ve askeri birliklerin Girit'ten tahliyesini talep etmişlerdi. Bu istekte Yunanistan ve Giritli Rumlar tarafından yapılan protestoların etkisi olduğu aşikârdı. Amirallere gelen talimatlara karşı Girit Meclis Başkanı Sfakianakis, hâlihazırda çözülmesi beklenen belirsizliğin devam edeceği ve Girit'i daha büyük zorluklar beklediğine dair yorumda bulunmuştu. Hanya Büyükelçisi Blanc, Amirallere verilen talimatların Girit'te derin bir hayal kırıklığına sebep olduğunu ancak geçici idarenin eninde sonunda Girit Meclisi tarafından kabul edileceğini Paris'e bildirdi. Blanc, aynı zamanda Türk birliklerinin Ada'dan ayrılmadığı sürece Türk unsurun evlerine dönmesine Rumlar tarafından izin verilmeyeceğini düşündüğünü dile getirdi. Blanc'a göre

⁵⁸ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No 55.

⁵⁹ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 73.

Girit'te asayişin sağlanması ve düzenin tesis edilmesi için gereken önlem Türk sivil otoritelerinin ve askeri birliklerinin tahliyesiydi.⁶⁰

5 Temmuz 1898'de dört büyük devletin hukuki ve etik normlara uymayan Girit Meclisi'ni muhatap alması karşısında Osmanlı Devleti, Ada'daki Türk unsurun haklarının ihlal edildiğini ve amirallerin bu grupla çalışmasının gayrimeşru olan bu meclisi meşrulaştıracağını dile getiren bir nota kaleme aldı. Tevfik Paşa imzalı nota ile Bâbîâli, bu uygulamadan doğacak olumsuz sonuçlardan dolayı bir sorumluluk kabul etmeyeceğini de büyük güçlere bildirdi. Tevfik Paşa 10 Temmuz'da bir nota daha kaleme almış ve bahsi geçen uygulamaların neden sonuç vermeyeceğini açıklamıştı. Tevfik Paşa'ya göre, Girit'in bir kısmını idare edecek olan isimler hâlihazırda düzenin bozulmasına neden olmuş, Türklerin taşınır ve taşınmaz olan mülklerine zarar vermiş yahut yok etmişti. Böylesi bir yetki devri isyankârları meşrulaştıracak ve Türk unsurun Girit'ten kazınıp atılmasına hizmet edecekti. Son olarak Tevfik Paşa, büyük devletlerin İstanbul'daki temsilcileriyle Ada'nın idaresine dair bir müzakereye hazır olduklarını da dile getiriyordu.⁶¹

Bâbîâli'nin bu çıkışı herhangi bir etki uyandırmamıştı. 13 Temmuz 1898'de Girit Garnizon Komutanı Cevat Paşa, Girit Garnizonundaki askerlerin yarısından fazlasının hizmet süresinin tamamlandığını ve bu askerlerin terhis edilmesinin planlandığını, terhis edilenlerin sayısını geçmeyecek kadar yeni askerin Girit'e getirileceğini amirallere bildirdi. Amirallerin bu bildirime cevabı istediği kadar askerin ayrılabilceği ancak Ada'ya tek bir yeni askerin bile kabul edilmeyeceği olmuştu. Amiraller bir adım daha ileri giderek Cevat Paşa'ya bu durumu Türk birliklerinin tamamının tahliyesi için bir fırsat olarak görmesi tavsiyesinde bulundu.⁶² Amiraller bu isteğin ardından hükümetlerine ortak bir bildiri sunarak Girit'e Türk askeri çıkartılmamasına dair talepte bulundular.⁶³

14 Temmuz 1898'de Ada'nın Türk ileri gelenleri, yaklaşık yirmi beş bin Müslüman ailenin on sekiz aydır şehirlerde ve askeri bölgelerde sefalet içinde yaşamaya çalıştıklarına dair bir mektup kaleme aldılar. Büyük devletlere gönderilen bu mektupta, Türklerin Girit'in temel unsurlardan biri olmasına rağmen herhangi bir şekilde korunmaya alınmadığı hatta sanki Ada'da böyle bir unsurun varlığı hiçbir zaman mevcut değilmiş gibi hareket edildiğinden yakınılıyordu. Müslümanların büyük devletlerden talebi ise evlerine dönebilmeleri için gerekli olan mali yardımların ve güvenlik tedbirlerinin

⁶⁰ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 102.

⁶¹ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 104.

⁶² MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 107.

⁶³ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 120.

ivedilikle hayata geçirilmesiydi.⁶⁴ Girit Meclisi ise Türk unsurun evlerine dönmesi konusunda daha önceki görüşünden sapmamış, Türk askeri ve sivil yetkililerin Ada'dan tahliyesi şartında ısrar etmişti.⁶⁵ 17 Temmuz 1898 tarihli *Le Journal des Débats* gazetesinin başyazısında son paragrafında dikkat çekilen husus ise bu girişimin hangi koşullarda başarısız olacağını vurguluyordu. Yazıya göre dört büyük devlet tarafından tasarlanan bu girişimin başarısı büyük ölçüde Giritli Rumların sağduyusuna bağlı olacaktı. Ada'da meydana gelen olaylarda tüm suç Müslümanlara yıkmak hakkaniyetli olmazdı, çünkü büyük ölçüde mallarından ve mülklerinden mahrum bırakılan Müslümanların durumu halihazırda son derece kritikti. Dört büyük güç bu girişimin başarılı olmasını istiyorsa Girit'te bulunan hiçbir unsurun haksızlığa uğramamasını sağlamalıydı. Ayrıca bu düzenleme, Girit üzerindeki Osmanlı egemenlik haklarına doğrudan bir darbe teşkil etmese de Müslümanların içinde bulunduğu durum Bâbüâlî'nin endişelerine pek de haksız sayılmadığını gösteriyordu.⁶⁶

Girit Meclisi Temmuz 1898 sonunda çalışmalarını bitirerek İcra Komitesi üyelerini, bu geçici idarenin ölü doğduğunun altını çizerek büyük devletlere sundu. İcra Komitesini oluşturan isimler ise şu şekildeydi: Komitenin başkanı Sfakianakis'ti, Hanya'da Venizelos, İsfakiye'de Milonojeannaki, Resmo'da Zacharakis, Kandiye'de Hadjiakis ve Laşit'te Yamalakis görevlendirildi.⁶⁷ Ağustos 1898'de Türklerin içinde bulunduğu zor durumdan kaynaklanan ilk kıvılcım Resmo'da parlamış, sürülerini otlatacak bir alan bile bulamayan Türkler silahlanma yoluna gitmişlerdi. Amiraller ise bu kadar temel bir ihtiyaca rağmen, Türk birliklerinin tahliyesi gerçekleşmedikçe onları evlerine döndürmeyecek olan Rumların ağızlarıyla konuşmaktaydı. Ayrıca geçici idare için İcra Komitesi'nin oluşturulmasının ardından geçici vergilerin oluşturulmasını doğal bir gereklilik olarak gören büyük devletler, bu vergilerin toplanma ve kullanma yetkisini uzun tartışmaların ardından amirallere verdiler. Amiraller hasat döneminin ve dolayısıyla vergilerin ödenmesinin başladığını bu konunun bir an önce bir sonuca bağlanması kanaatinde olduklarını bildirmişlerdi.⁶⁸ Bâbüâlî bu esnada Girit'e yeni askerlerin çıkarılacağına dair genelgeleri ısrarla Avrupa başkentlerine göndermeye devam ediyordu. 19 Ağustos'ta Petersburg Büyükelçisi Montebello, Bâbüâlî'nin hiçbir uyarı yahut tavsiyeden etkilenmeden adeta çelikten iradesiyle bahsi geçen genelgeleri yollamaya devam etmesinden şikâyet ediyordu. Bu

⁶⁴ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 128.

⁶⁵ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 131.

⁶⁶ "Les Affaires de Crète", *Le Journal des Débats*, 17 Temmuz 1898.

⁶⁷ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 132.; Ayşe Nühket Adıyeke ve Nuri Adıyeke, *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 314-315.

⁶⁸ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 145.

genelgelerin önünü kesmek adına dört devletin kararlı olduklarını göstermesi lazımdı ancak İngiliz tereddüdü yüzünden bu tavır sergilenemiyordu. Montebello bu durumu raporunda şu cümlelerle ifade ediyordu: *“Padişah fikir ayrılıklarından harikulade bir şekilde yararlanıyor ve bu durumdan memnuniyet duyuyor. Dört büyük devletin arasındaki fikir ayrılıklarının direnişini teşvik edeceği ve böylece zaman kazanabileceğini umuyor. Nihayetinde Padişah, bu ayrılıkların git gide daha da derinleşeceğini umut ediyor”*.⁶⁹ Gerçekten de Osmanlı Devleti’nin elindeki tek koz beklemek ve büyük devletlerin arasındaki fikir ayrılıklarından yararlanmaktı.

Ağustos sonunda amirallere İcra Komitesi ve dört Konsolos Komisyonu tarafından hazırlanan geçici idare düzenlemesi iletilti. Hanya Başkonsolosu Blanc, Dışişleri Bakanı Delcassé’ye ilettiği raporunda düzenlemenin Türk nüfusun ihtiyaçları ve istekleri dikkate alınmadan hazırlandığını ve bu yüzden Türk unsurun şehirlerde kısıtlı kalıp varlıklarının neredeyse yok sayıldığını bildirdi. Maddi açıdan ise gümrük ve öşür vergilerinin Osmanlı Devleti’nden devralınması ve yeni düzenlemelerin uygulanabilmesi için 1 milyon 250 bin franklık bir borçlanma talep edilmekteydi. Son olarak Blanc, bir kez daha Türk sivil yetkililerin ve askeri birliklerinin Girit’ten tahliye edilmesini, düzenin tekrar tesisi için ise Ada’daki tüm unsurların silahsızlandırılması gerektiğini savunuyordu.⁷⁰

5. Kandiye Olayları

Amiraller öşür vergisi tahsilatının 3 Eylül 1898’de başlamasına karar vermişlerdi. 7 Eylül günü Kandiye’de İngilizler yeni vergi dairesini kurmak için limanı işgal etmiş, Türkler ise limana zorla girmek isteyerek olayların fitilini ateşlemişlerdi.⁷¹ Kandiye’de çıkan olaylar neticesinde İngiliz askerleri öldürülmüştü.⁷² Fransa’nın Londra Büyükelçisi Geoffray Kandiye’de İngiliz askerleri ile Türk unsur arasında çıkan çatışmalar dolayısıyla İngiliz kamuoyunda büyük bir infial meydana geldiğini Paris’e bildirdi.⁷³ Hanya Başkonsolosu Blanc İngiliz konsolos muavininin, bir subayın ve on üç askerin öldürüldüğünü, Yunan unsurun kaybının ise tespit edilemediğini kaleme aldı.⁷⁴ Türklerin maruz kaldığı ağır baskıların bir patlamaya sebep olacağını öngörmek çok da zor değildi. Büyük

⁶⁹ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 295.

⁷⁰ MAE Affaires d’Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 159.

⁷¹ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 328.

⁷² MAE Affaires d’Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 164.

⁷³ MAE Affaires d’Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 165.

⁷⁴ MAE Affaires d’Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 166.

devletlerin Yunan isteklerine göre hazırladıkları geçici düzenlemeler Türkleri yok sayıyordu. Nihayetinde Girit'te toplumsal bir patlama meydana gelmiş, Türkler, Yunanlar ve uluslararası birlikler arasında çatışmalar patlak vermişti. *Le Journal des Débats* gazetesine göre Kandiye'de meydana gelen olaylar pek de öngörülemez değildi. Otuz yahut otuz beş bin Türk köylü, evlerinden zorla sürülmüş ve bir şehre tıkmışlardı, haftalık birkaç çuval unla beslenmeye çalışıyorlar, böyle bir halde köylerine dönecekleri anı bekliyorlardı. Ancak bu insanlar köylerine dönseler dahi başkaları tarafından yıkılmış evler, yakılmış zeytinlikler ve tarlalar bulacaklarının da farkındaydılar.⁷⁵ *Le Figaro* gazetesinde kaleme alınan bir yazıya göre ise bahsi geçen önlemler ve uygulamalar Müslümanlar tarafından Girit'in yönetiminin kesin olarak Hristiyanların eline geçeceği şeklinde yorumlanmıştı. Gazeteye göre Türkler, halihazırda şehirlerde sıkışık kalmış, sefil bir halde yaşamaya çalışıyordu. Kovuldukları köylerine, mülklerine ve evlerine ise isyancılar el koymuştu. Maruz kaldıkları aşağılanmalar ve dışlanmalar günbegün artarken, en ufak bir kıskırtma dahi bir infiale sebep olabiliyordu. Yaşanan bu trajik olaylar işte bu gerilimin sonucuydu.⁷⁶ *Le Temps* gazetesi de Kandiye'de patlak veren olaylar hakkında ve Ada'daki Müslümanların içinde bulunduğu ruh haline dair değerlendirmelerde bulunuyordu. Müslümanların Osmanlı birliklerinin desteğine ve Padişah'ın açık yahut gizli himayesine güvenerek Batı'ya karşı bir intikam girişiminde bulunmaları kabul edilemezdi. Ancak unutulmaması gereken nokta şuydu: Bu insanlar evlerinden sürülmüş, topraklarından mahrum bırakılmış, her şeyleri ellerinden alınmıştı. Kıyı şeridinde sıkışık kalan ve iç kesimlerde bulunan tarlalarını işleme imkânından dahi mahrum bırakılan, gelen yardımlarla aç biilaç hayata tutunan zavallı Türklerin çaresizlik hissetmeleri ve hayatlarını tekrar kazanma adına her şeyi göze almaları da son derece doğaldı. Görüldüğü üzere Kandiye'deki olaylar bir tesadüf yahut anlık bir kazadan kaynaklanmıyordu. Bu ayaklanma, uzun süredir acılara ve yoksunluklara direnmeye çalışan bir halkın tepkisiydi. Giritli Rumların ise örgütlendiklerinin, geçici bir yürütme erkine sahip olduklarının ve kendilerine Avrupa tarafından sözler verildiğinin altı çiziliyordu. Gazete yaşanan olaylardan büyük devletleri sorumlu tutuyor, hasta bir insanı iyileştirmek yerine semptomları yatıştırma politikasının artık sürdürülebilir olmadığını dile getiriyordu.⁷⁷

Ada'da çıkan olaylarda kontrolü kaybetmiş amiraller ise Türkleri bir numaralı suçlu olarak lanse ediyorlardı. Fransa'nın Girit'teki Amirali Pottier,

⁷⁵ "La Crète", *Le Journal des Débats*, 10 Eylül 1898.

⁷⁶ "Les Troubles de Crète", *Le Figaro*, 11 Eylül 1898.

⁷⁷ "Affaires de Crète", *Le Temps*, 14 Eylül 1898.

amirallerin müşterek telgrafını Paris'e ileterek, Hanya ve Resmo'daki Türklerin de ayaklanmak üzere olduğunu, Türk yetkililerin halkı kışkırttığını, Türk askerinin isyana müdahale etmediğini ve yaklaşık altı yüz Hristiyan'ın öldüğünü bildirdi. Amiraller, çıkan olaylar neticesinde hükümetlerinden, Türk askerinin derhal Ada'dan tahliye edilmesini ve Girit'e derhal bir valinin atanmasını talep etti.⁷⁸ İngiliz Amiral Noel ise verdiği ültimatom ile tüm Türklerin silahsızlandırılmasını, İngiliz kışkalarına yakın evlerin derhal yıkılması ve olayların sorumlularının 48 saat içinde İngiliz yetkililere teslim edilmesini talep etti.⁷⁹ Noel'in talepleri doğrultusunda, şüphelenilen kırk iki Türk İngilizlere teslim edilmiş, otuz dokuz ev de Türk birlikleri tarafından yıkılmıştı.⁸⁰ Yalnızca Türklerin silahsızlandırılması isteği Fransız basınında adaletsizlik olarak değerlendirilmiş ve Ada'da asayişin sağlanması için Rumların da silahsızlandırılması gerektiği savunulmuştu.⁸¹ Nihayetinde Ada'daki Türkler silahsızlandırılmıştı ancak Blanc'ın tasviriyle Yunanlar silahlı, endişeli ve sabırsız durumlardı.⁸² İngilizler görüldüğü üzere meseleyi sonuna kadar götürmeye karar vermişti. Olaylar nedeniyle kaybettikleri prestijlerini geri kazanma derdinde olan Amiral Noel, diplomatik kaygı ve detaylarla zaman kaybetmek istemiyordu.

15 Eylül'de Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Paul Cambon, Kandiye Olaylarının ardından Dışişleri Bakanı Delcassé'ye mevcut duruma dair görüşlerini ve çözüm önerilerini içeren bir rapor gönderdi. Cambon'a göre ne Padişah ile ne de Giritli Rumlarla yürütülecek müzakereler bir çözüm sunacaktı. Ada'daki sıkıntıların gün yüzüne çıktığı andan bu yana büyük devletler her ne kadar aksini iddia etseler dahi farklı görüşlere sahipti ve bu da birbirlerinin yoluna taş koymalarına sebep olmuştu. Net bir tavır ve ortak bir duruş sergileyemeyen devletlerin günlük beyanları sürekli olarak kendileriyle çelişmiş, böylece hem Bâbüali hem de Giritli Rumlar kendi fikirlerine hak verildiği yanılgısına düşmüşlerdi. Padişah'a egemenlik haklarının korunacağı ve özerkliğin onun rızasıyla tasarlanacağı bildirilirken Rumlara ise Padişah'ın yalnızca sembolik bir hükümdar olarak kalacağı fikri aşılanmıştı. Gelinek nokta ise Padişah'ı diplomasi yoluyla yola getirmek mümkün değildi, zor kullanma konusunda ise dört devletin ortak noktada anlaşması pek olası görülüyordu. Ayrıca çıkacak bir ayaklanma nedeniyle yıllar sürecektir bir savaş davetiye çıkarmak işten bile değildi. Ne yapılması gerekli sorusuna ise

⁷⁸ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 172.

⁷⁹ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 181.

⁸⁰ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 181.

⁸¹ "Les Affaires de Crète", *Le Journal des Débats*, 15 Eylül 1898.

⁸² MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 198.

Cambon'un cevabı netti; olayları kendi akışına bırakmak. Kandiye bölgesi İngilizlerin sorumluluğundaydı, dolayısıyla huzuru sağlama görevi de onlara aitti. İngilizlerin Türklere istediği tedbirlere destek verilebilirdi ancak Fransa'nın Girit'teki çıkarları diğer devletlerin peşinden gitme riskini alacak kadar büyük değildi. Dolayısıyla Fransa hiçbir şekilde inisiyatif almamalıydı. İngiltere'nin ultimatoma destek vermek ise Avrupalılara karşı işlenecek suçların cezasız kalmayacağını Türklere gösterecekti. Delcassé, Cambon'un inisiyatif alma konusundaki fikrinin altına "*Bunu her zaman belirtiyorum ama yapacağımız fedakarlıkların bizi mümkün çözümlerin en hızlısına götürdüğünün de farkındayım*" yazarak Fransa'nın içinde bulunduğu ikilemi özetliyordu.⁸³

Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi Kostaki Antopulos Paşa, 21 Eylül tarihinde Kandiye'deki olaylara dair Bâbîâli tarafından gönderilen telgrafı İngiltere'ye sundu. Telgrafta Amiral Noel'in isteklerinin hemen yerine getirildiği ve böylece Osmanlı Hükümeti'nin bu meselede adil ve tarafsız bir tutum içinde olduğu dile getiriliyordu. Ayrıca Tefik Paşa, sorumluların aileleriyle birlikte Trablusgarp, Yemen ve Taif'e sürülmeleri böylece Girit'e geri dönememeleri tedbirlerinin alınmasına da hazır olduğunu beyan etti. Silahsızlanma meselesinin ise çift taraflı bir konu olduğu, yalnızca Türklerin silahsızlandırılması değil genel bir silahsızlanma politikasının daha adil ve münasip olacağı vurgulandı.⁸⁴

Büyük devletler çıkan olaylar neticesinde yeni bir diplomasi trafiğine girmişti. Almanya, Girit meselesinde tamamen tarafsız olduğunu ve gelişmeleri tarafsız bir gözlemci rolü üstleneceğini yinelemiş hatta Alman Hükümeti basına verdiği talimatlarda "*Almanya'nın bu meseleden zamanında çekilerek büyük devletlerin prestij kaybına uğradığı bir durumdan uzak durabilmiş bir hükümet sıfatıyla övülmesini*" dahi sağlamıştı.⁸⁵ Roma'dan gelen, tüm Türk yetkililerinin ve birliklerinin Ada'dan tahliyesi için bir tarih belirleme fikrinde mutabakata varıldı. Bâbîâli'ye dört devletin diplomatik temsilcileri ortak bir girişim yapacak ve böylece Padişah'a manevra alanı bırakılmayacaktı. Padişah askerlerini Girit'ten çekmeye ikna olduğu takdirde dört devlet, Osmanlı Devleti'nin Girit üzerindeki egemenlik haklarını ve mevcut halde Türk birliklerinin korumasındaki Türklerin can ve mal güvenliğini garanti edecekti. Aksi durumda ise Padişah'ın egemenlik hakları güvence altına alınmayacaktı.⁸⁶ Büyük devletler her ne kadar ortak bir fikirde buluşmuş gibi görünseler de her güç diğerlerine karşı güvensizlik duyuyor,

⁸³ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 353.

⁸⁴ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 203.

⁸⁵ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 370.

⁸⁶ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 211.

birbirlerinin yeteri kadar kararlılık göstermeyeceği endişesi taşıyordu. Eğer birlik sağlanmazsa da II. Abdülhamid'in talimatlara boyun eğmeyeceği ve hatta bir adım ileri giderek Müslümanlara yapacağı bir çağrı ile Anadolu'da ve hatta İstanbul'da Hristiyanlara karşı eylemler düzenleyeceğinden dahi korkuluyordu.⁸⁷ Özellikle İngiltere ise Kandiye'de yaşadığı itibar kaybı nedeniyle güçlerin birlikte hareket edip etmemesine haddinden fazla bir önem atfetmiyor, diğer devletlerin icraatının gecikmesi halinde yalnız başına hareket edeceğinin sinyallerini veriyordu. Cambon, bu erken İngiliz girişiminin diğer güçleri zor duruma sokacağı fikrindeydi, bu yüzden hızlı ve etkili bir şekilde ortak hareket edilmesi için Delcassé'ye bir gönderi kaleme almıştı. Cambon'un "*Önemli olan şey her yerde dört bayrağı birden dalgalandırmak değil, bir iş birliği doğrultusunda hareket etmektir. İngilizler kendi başlarına buyruk bir şekilde hareket ederlerse içinde bulunduğumuz mütereddit hal yüzünden bizi utandırabilirler. Buna izin vermemeliyiz*" satırlarıyla devletler arasındaki iş birliğinin bir an önce netleştirilmesi gerektiğini savunuyordu.⁸⁸ 24 Eylül'de Girit İcra Komitesi de amirallerin telkini ile Ada Rumlarının Türk birliklerinin tahliyesinden sonra silahlarını bırakacaklarını beyan ederek Bâbüâli'nin genel silahsızlanma isteğine karşı bir hamlede bulundu.⁸⁹ Ardından amiraller, Türk birliklerinin katılımı olmaksızın Ada'daki Türk unsuru korumayı taahhüt etmiş, böylece hükümetlerinin ellerini güçlendirmişlerdi.⁹⁰ Büyük devletler, tahliyenin gerçekleşmesine dair notlarını 5 Ekim'de Bâbüâli'ye iletiler. Tahliye için bir aylık bir süre belirlenmiş, Osmanlı Devleti'ne bu talebe kayıtsız ve şartsız bir onay vermesi için sekiz gün tanımışlardı.⁹¹ *Le Journal des Débats* gazetesine göre Türk askerinin Girit'ten ayrılmaya gönüllü olmayacağı aşikardı. Böyle bir durumda diplomasi işlevsiz hale gelecek ve büyük devletlerin silaha başvurmaları zaruri hale gelecekti. Ancak bu uygulama da Ada'daki sükunetin tesis edilmesi için yeterli olmayacaktı. Ada'da düzenin sağlanması için ekonomik tedbirlerin alınması şarttı. Özellikle her şeyini kaybetmiş Müslüman unsurun tekrar öfkeyle hareket etmesini engellemek için kaybettiklerini onlara geri vermek elzemdi.⁹² *Le Monde Illustré* dergisinin 8 Ekim tarihli nüshasında ise Girit'in Türkler tarafından kanı kuruyuncaya kadar sömürüldüğü, Türklerin dört büyük devletin durgunluğundan faydalanarak güçlendiği ve silahlandığı kaleme alınmıştı. Büyük devletlerin etkili bir sonuç alamamaları ise bir işin çekingenlikle

⁸⁷ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 397.

⁸⁸ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 408.

⁸⁹ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 214.

⁹⁰ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 215.

⁹¹ MAE Affaires d'Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 235.

⁹² "Le Note Collective au Sultan", *Le Journal des Débats*, 4 Ekim 1898.

yapılamayacağı anlamına gelen “Eldivenle hasat yapılmaz” deyimiyile açıklanıyordu.⁹³

Tevfik Paşa ise gelen talep üzerine dört devletin büyükelçilerini ziyaret etti. Paul Cambon, Tevfik Paşa’nın birlikleri çekmeye razı olduğunu, ancak Türk egemenliğinin bir sembolü olarak Hanya, Kandiye ve Resmo’da küçük birlikler bırakılmasını istediğini Dışişleri Bakanı Delcassé’ye bildirdi.⁹⁴ Amiraller Osmanlı Devleti’nin tahliyeyi kabul etmemesi ihtimalini göz önüne alarak hükümetlerine ortak bir telgraf gönderdiler. Türklerin Girit’ten ayrılması için zor kullanmanın lüzumu halinde sağlanması gereken takviyelerin listelendiği bu gönderiye göre amiraller İtalya’dan bir tabur ve iki savaş gemisi, Rusya’dan iki tabur ve yüz süvari, Fransa’dan bir tabur iki top ve zırhlı filosu talep etmekteydi. Ada’da bulunan İngiliz kuvvetlerinin ise takviyeye ihtiyacı yoktu. Amirallerin tezine göre ihtiyaç duyulan takviyelerin ivedilikle Girit’e gönderilmesi Bâbüâlî’nin kararları üzerinde mühim bir etki bırakacaktı.⁹⁵ Bâbüâlî 10 Ekim’de dört büyük devlete gönderdiği notasında, Girit’teki birliklerini tahliye edeceğini bildirmiş, ancak kalelerde, Padişah’ın egemenlik haklarının ve Türk sancağının korunması için az sayıda askerini Ada’da tutacağı cevabını vermişti.⁹⁶ Bâbüâlî’nin cevabının Ada’da duyulmasının ardından Ada’da tekrar bir huzursuzluk dalgası yayılmaya başladı. Amiraller hükümetleri ile tekrar irtibata geçerek tahliyenin tam anlamıyla gerçekleştirilmesi ve lüzumu kalmayan kalelerin de imha edilmesini talep ettiler. Ayrıca Girit’te düzenin tesisi için bir valinin ivedilikle Ada’ya atanması isteğini de yinelediler.⁹⁷

İstanbul Büyükelçisi Cambon, Bâbüâlî’nin notası ve amirallerin taleplerini değerlendirdiği mektubu Paris’e gönderdi. Mektubunda Padişah’a şu an kendisini ziyaret eden İmparator Wilhelm ve Almanya’nın Girit’ten çoktan çekildiğini yazmış ayrıca İngilizlerin Ada’da bir himaye kurmasını engellemenin önemini hatırlatmıştı. Cambon, Rus meslektaşının kimseyle tam olarak anlaşmamak, bir meselenin kıvılcımını küllerinde saklamak yahut diğer güçlerle ortak bir tutum içine girememek gibi politikalarının Petersburg tarafından artık benimsediğinden memnun olduğunu ifade ediyordu. Ada’da kalacak Türk askerinin ileride tahliye edilmesi için gösterilecek çabanın şimdiden sarf edilmesini ve bu meselenin tek seferde nihayete erdirilmesini öneriyordu. Rusya’nın süreç boyunca dengesiz bir politika izlemesinin işleri bu noktaya getirdiğini ve artık meselenin ihtiyacı olan kesin çözüme yaklaşıldığını da dile

⁹³ “La Vie Sous Les Armes”, *Le Monde Illustré*, 8 Ekim 1898.

⁹⁴ MAE Affaires d’Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 242.

⁹⁵ MAE Affaires d’Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 243.

⁹⁶ MAE Affaires d’Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 257.

⁹⁷ MAE Affaires d’Orient Autonomie Crétoise Janvier-Octobre 1898, No. 262.

getiren Cambon, Rusların peşinden gitmek yerine onları Fransa'nın peşinden sürüklemenin vakti geldiğine inanıyordu.⁹⁸

II. Abdülhamid büyük devletlerin diplomatik temsilcileriyle yaptığı görüşmelerde tahliye meselesindeki Türk taleplerini yeniden gündeme getirmiş ancak Rus Büyükelçi Muravief ve İngiliz Büyükelçi O'Conor'dan istediği cevapları alamamıştı. Ardından Fransız diplomatik temsilcileriyle de görüşen Padişah, bu görüşmeden de eli boş dönmüş, son olarak Tevfik Paşa'nın Paul Cambon ile görüşmesi talimatını vermişti. Cambon raporunda Tevfik Paşa'ya verdiği cevabı şu şekilde kaleme almıştı: "*Padişah, Girit'i kaybediyor, çünkü Berlin'in hayali desteği ona Avrupa'ya kafa tutabileceğini düşündürmüştü. Almanya'nın dostluğunun maliyetini hesaplasın ve bu dostluğun ona neye mal olduğunu görsün*".⁹⁹ Padişah'ın dört büyük devletin böylesine tehditkâr bir tutum üzerinde uzlaşamayacağına dair öngörüsü, Kandiye'de çıkan olaylar neticesinde gerçekleşmemiş ve Ada'nın artık fiilen kaybedilmesine sebep olacak süreç başlamıştı. *Le Figaro*'nun 20 Ekim 1898 tarihli nüshasının başyazısında Almanya ve Avusturya'nın Girit'ten çekilmesiyle birlikte büyük devletlerin ortak bir biçimde hareket etmelerinin imkânsız hale geldiği ve Padişah'ın 1898 senesinin ilkbahar aylarında Girit davasını kazandığını düşünmeye başladığı kaleme alınmıştı. Ancak Almanya ve Avusturya'nın katılımı olmadan tamamlanması imkânsız olarak addedilen süreç geriye kalan dört büyük devlet tarafından başarıyla yürütülmüş ve artık Padişah dört büyük devletin ihtarına boyun eğmek zorunda kalmıştı.¹⁰⁰ *Le Journal des Débats* ise yaşanan gelişmeleri umut verici olarak değerlendirse de Girit'te yaşananların son bulması için Ada halkına maddi destek verilmesi ve böylece hayat şartlarının düzeltilmesinin elzem olduğunu savunmaya devam ediyordu.¹⁰¹ *Le Journal* gazetesinin 24 Ekim 1898 tarihli nüshasının ilk sayfasında neşredilen "Doğulu" başlıklı bir şiir oldukça dikkat çekicidir. II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ne yaptığı ziyaret üzerine kaleme alınan bu şiirde II. Abdülhamid ile II. Wilhelm'in karşılaşması ise "birbirilerini öpen çakal ve sırtlan" metaforu ile tasvir edilmişti. Görüldüğü üzere iki hükümdarın samimi ilişkiler kurma çabası hem Fransız diplomatlar hem de Fransız basını tarafından pek de memnuniyetle karşılanmamıştı.¹⁰²

6. Türk Birliklerinin Ada'dan Çekilme Süreci

⁹⁸ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No.

⁹⁹ DDF, 1ère série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898), No. 439.

¹⁰⁰ "Duo contre quatuor", *Le Figaro*, 20 Ekim 1898.

¹⁰¹ "Évacuation de la Crète", *Le Journal des Débats*, 22 Ekim 1898.

¹⁰² "Orientale", *Le Journal*, 24 Ekim 1898.

Fransız elçi Blanc ile görüşen Girit İcra Komitesi, Türk yetkililerin Girit'ten ayrılmasının ardından geçici bir rejim kurulma ihtimaline karşı olduklarını, ayrıca iki yıldır anarşi ve düzensizlik içinde olan Ada'nın gerekli otoriteye sahip bir valiye ihtiyaç duyduğunu dile getiriyordu. Bununla birlikte Girit'te tek bir Türk askerinin varlığına bile karşı çıkıyorlardı. Onlara göre birkaç Türk askerin varlığı bile çatışmaların yeniden başlamasına neden olabilir ve Bâbiâli bu bahane ile Girit'e tekrar müdahale fırsatı elde edebilirdi. Ayrıca Blanc, Kandiye'deki olaylara karıştığı tespit edilen Türklerin İngiliz Harp Divanı'nda yargılanmasının ardından idam edilmeye başlandığını da Paris'e bildiriyordu.¹⁰³ Sfakianakis imzasıyla Delcassé'ye iletilen bir başka telgrafta da Türklerin Girit'ten tahliye edilmesine dair talep tekrarlandı.¹⁰⁴ Hâlihazırda Ada'daki Yunanlar tarafından gerçekleştirilen bu girişimden önce, Ekim ayının ortasında dört koruyucu devletin amiralleri de Ada idaresinin bir an önce yeni düzeninin belirlenmesini talep etmişlerdi. Çünkü amiraller Girit'in kendileri tarafından idare edilmesinin sürdürülebilir bir yanı olmadığı fikrindeydiler.¹⁰⁵

Petersburg'taki Fransız Maslahatgüzar Vauvineux Delcassé'ye Rusya tarafından gerçekleştirilen bir teklifi ilettili. Rus Dışişleri Bakanı Kont Lamsdorf, Londra ve Roma'ya Prens George'un "Girit Yüksek Komiseri" olarak atanmasını önermek için Delcassé'ye bir teklif sunuyordu. Kont'a göre böylesi bir girişim iki açıdan önemliydi: Bunlardan ilki Girit'in başına halkın arzularını karşılayan bir isim getirilmesiydi; ikincisi ise büyük devletler tarafından alınacak bu karar ile Bâbiâli ile girişilecek müzakereler yüzünden yaşanması muhtemel gecikmeler önlenecekti.¹⁰⁶

Rusya, Girit meselesini hızlı bir çözüme ulaştırmaktan yanaydı. Bu yüzden de dört büyük devlet arasında bir fikir teatisinde bulunmak ve Ada'nın gelecekteki durumunu belirlemek adına ortak bir paydada buluşulması gerektiği fikrindeydi. Türk birlikleri Girit'ten ayrılacaktı ve Ada'daki otorite boşluğundan doğacak yeni bir düzensizliği önlemek adına Genel Vali seçimi konusunda bir uzlaşmada bulunulması elzemdi. Rusya'nın teklifi ise Yunanistan Prensi Georges'un dört büyük güç tarafından "Yüksek Komiser" olarak atanmasıydı. Giritli Yunanların aceleyle harekete geçme ve aşırılıklarda bulunma ihtimalleri

¹⁰³ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 2.

¹⁰⁴ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 4.

¹⁰⁵ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 3.

¹⁰⁶ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898 No. 6.

göz ardı edilemezdi. Girit'in hâlihazırda hüküm süren karmaşadan yararlanılarak Yunanistan'a ilhakının ilan edilmesi halinde büyük devletler çok katmanlı sorunlarla yüzleşmek zorunda kalacaklardı. İlk olarak güvence altına aldıkları Padişah'ın egemenlik haklarına sahip çıkamamış olacaklar, ikinci olarak ise Ada'nın Hristiyan nüfusuna karşı zorlayıcı önlemler almaları gerekecekti. Bu ikisinin ortak noktası ise hem Padişah'ın egemenlik haklarının hem de Ada'daki düzenin yeniden tesis edilmesinin giderek imkânsız hale gelecek olmasıydı.¹⁰⁷ Fransız Dışişleri Bakanı Delcassé Rus teklifini kabul etmiş¹⁰⁸ ve böylece Fransa ve Rusya, diplomatik temsilcileri vasıtasıyla Londra ve Roma'da girişimlere başlamıştı.¹⁰⁹ Bu esnada amiraller 23 Ekim 1898 tarihinde kendi hükümetlerine ortak bir telgraf daha göndermiş, Türk askerlerinin tamamının tahliye edilmesi taleplerini yinelemişlerdi. Amirallere göre kalan tek bir Türk askeri dahi Müslüman umutları ve entrikalarını besleyecek ve hayatta tutacaktı.¹¹⁰ Fransa'nın Londra Büyükelçisi Baron Courcel gelen talimat üzerine Rus meslektaş eşliğinde İngiliz Başbakan Lord Salisbury ile bir görüşme gerçekleştirdi. Salisbury, Prens Georges'a büyük devletler adına verilecek yetkilerin sadece on iki aylık bir dönem için geçerli olması şartını öne sürüyordu. Lord Salisbury'nin çekincesi büyük devletlerin amaç ve beklentilerinin Prens Georges'un icraatı ile paralel olmama ihtimalinden kaynaklanıyordu. Son olarak ise Salisbury Amirallerin gelen öneri ve görüşlerin desteklediğini ifade etmişti.¹¹¹ Roma'dan gelen cevap da Salisbury'ninki ile benzerdi. İtalya da hem Prens'in görev süresi ve yetkileri hem de Amirallerden gelen telgraf hakkında İngiltere ile ortak kanıdaydı.¹¹² Amiraller ise sürekli olarak raporlarını güncelliyor, bir valinin atanması için hükümetlerine baskı yapmaya devam ediyorlardı.

30 Ekim 1898'de dört büyükelçi tarafından Tefik Paşa'ya ortak bir nota sunulurken Bâbü'lî'nin Girit'i tamamen tahliye etmesi istenmiş, Bâbü'lî ise cevap olarak Girit'te Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması, Ada'da ve ticaret gemilerinde Osmanlı sancağının kullanılmaya devam edilmesi, yargı erkinin Padişah adına işlenmesi, Osmanlı sancağına saygının ve Padişah'ın egemenlik

¹⁰⁷ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 7.

¹⁰⁸ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 8.

¹⁰⁹ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 12.

¹¹⁰ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 10.

¹¹¹ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 15.

¹¹² MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 16.

haklarının bir nişanesi olarak gerekli görülen tahkim edilmiş yerlerde yeterli sayıda Türk askerinin tutulması, Girit'in Osmanlı Devleti'ne sabit bir vergi ödemesi, Müslüman ahalinin can ve mal güvenliğinin garanti altına alınması ve Ada'nın yönetimine atanacak kişinin ortak bir şekilde belirlenmesini talep etmişti.¹¹³ Aynı gün dört Amiral, 4 Kasım'a kadar Osmanlı makamları tüm yetkilerinin devrini kabul etmezse güç kullanmaya karar verdiklerini başkentlerine bildirdi. Bunun yanında amiraller, Osmanlı birliklerinin tamamının bu tarihe kadar Girit'i tahliye etmediği takdirde ne tür adımlar atacaklarına dair hükümetlerinden talimat beklemekteydi¹¹⁴

Fransa'nın Roma Büyükelçisi Blondel, İtalya Dışişleri Bakanı Canevaro ile konu hakkında bir görüşme gerçekleştirdi. Blondel Delcassé'ye ilettiği raporunda, İtalyan Bakan'ın 4 Kasım'da Türklerin Girit'teki sancaklarını koruma bahanesiyle iki bin askeri Ada'da bırakma niyetinde olduğunun izlenimini kaleme almıştı. Ayrıca Canevaro'ya göre Türk sancağı, ancak dört büyük devletin bayrakları ile muhafaza edilebilirdi.¹¹⁵ Elbette büyük devletlere göre İstanbul'dan gelen istekler Girit'in tahliyesini geciktirmek ve Bâbüâli'nin kendine manevra sahası açabilmek için dile getirdiği şeylerdi. Bu direnişi kırabilmek için ortaya atılan Rus önerisi ise Bâbüâli'ye, eğer Girit'in tahliyesi belirtilen süre içerisinde gerçekleştirilmezse, Padişah'ın Ada üzerindeki egemenliğinin artık büyük devletler tarafından garanti edilmeyeceğinin bildirilmesi olmuş, Rus Dışişleri Bakanı Kont Lamsdorf da tüm büyük devletlerin benzer bir açıklamada bulunmasını istemişti.¹¹⁶ Lamsdorf ayrıca Bâbüâli'nin daha önceki taleplerinin tahliyeden sonra dikkate alınabileceğini de belirtmişti.¹¹⁷ Müttefiki Rusya'nın ayak izlerini takip etmeye gayret gösteren Delcassé, bu talebin hemen yerine getirilmesi için İstanbul'daki Büyükelçi Paul Cambon'a talimat verdi.¹¹⁸ 3 Kasım'da Fransa'nın Hanya Başkonsolosu Blanc, her şehirde yaklaşık iki yüz silahsız asker bırakılması, bu kimselerin de askeri malzemelerin tahliyesinde görev alacağına dair Osmanlı Valisi'nden gelen emri Paris'e bildirdi. Hâlihazırda

¹¹³ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 19.

¹¹⁴ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 20.

¹¹⁵ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 22.

¹¹⁶ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 23.

¹¹⁷ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 24.

¹¹⁸ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 25.

tahliyei gerçekleştirecek gemiler Suda Limanı'na yanaşmıştı.¹¹⁹ Tahliye işlemleri devam ederken büyük devletler arasında Girit'e atanacak Yüksek Komiser hakkında istişareler devam ediyordu. Öncelikle İngiltere görev süresinin sınırlı olması konusunda inatçıydı, Salisbury'ye göre bu tavrın nedeni, büyük devletlerin bu kimse üzerinde otorite kurmasını sağlamaktı. Eğer yetki süresi sınırsız olursa, Yüksek Komiser'in yetkilerini kötüye kullanmasının önüne geçmek zor olacaktı. Örneğin bir liman yabancı bir ulusa devredilirse, Vali'yi görevden almak için tüm büyük devletlerin oybirliği gerekecekti ve bu durum atanacak isme geniş ve tehlikeli bir hareket alanı sağlardı.¹²⁰ 4 Kasım günü Blanc, Ada'daki son durumu özetleyen bir rapor kaleme alarak Hanya'daki tüm Osmanlı mülki hizmetlerinin vukuatsız bir şekilde devredildiğini bildirdi. Türk sancağı artık şehrin tek bir noktasında dalgalanmakta ve sancağın çevresinde uluslararası askerler nöbet tutmaktaydı. Malzeme tahliyesi için kalan Türk askerlerinin ise şehirde silahlı halde dolaşmalarına izin verilmemekteydi.¹²¹

7. Prens Georges'un Ada'ya Vali Olarak Atanması

Bâbiâli, Prens'in Girit'e atanma ihtimalinin ayyuka çıkmasının ardından büyük devletlere Tevfik Paşa imzalı bir bildirimde bulundu. Bu bildirimde göre Prens Georges komutasındaki Yunan filosunun Girit'e yaptığı çıkarma uluslararası hukukun en temel kurallarını çiğnemiş ve Osmanlı Devleti istemeden de olsa bir savaşa girmek zorunda kalmıştı. Bu süreçte Girit meselesinin barış görüşmelerinin ön şartı olarak çözülmesini arzulayan Bâbiâli, büyük devletlerin meseleyi daha sonra ele alma teklifi ve Padişah'ın egemenlik haklarına saygı göstereceklerine dair garantileri dolayısıyla barış adına fedakârlıkta bulunmuştu. Osmanlı Devleti, Girit'te özerk bir rejim kurulmasını dahi kabul etmişti. Gelineen noktada ise Prens'in Girit'e önce yüksek komiser ardından da vali olarak atanmak istenmesi İstanbul tarafından kabul edilemezdi. Çünkü Bâbiâli, Girit'e verilecek özerkliğin Samos ve Lübnan'da uygulananlara benzer olması ve Padişah tarafından büyük devletlerin onayıyla bir vali atanması şartlarıyla rıza göstermişti.¹²² Bâbiâli'nin bu girişimi Giritli Rumlar tarafından tepkiyle karşılandı. Blanc ile bir görüşme gerçekleştiren Girit İcra Komitesi Başkanı,

¹¹⁹ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 28.

¹²⁰ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 30.

¹²¹ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 31.

¹²² MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 37.

Avrupa'nın kendilerine tam bir özerklik vaat ettiğini, bu nedenle Bulgaristan örneğinde olduğu gibi Ada'da ne Türk sancağı ne de Türk askerinin bulunmasını istemediklerini belirtti. Hatta bir adım daha ileri giderek Prens Georges'un gelişi Türk sancak ve askerlerinin Ada'da kalmasının karşılığında olacaksa Prens'in Yunanistan'da kalması gerektiğini, aksi takdirde halkın onu soğuk bir şekilde karşılayacağını da dile getirdiler.¹²³

Girit'te bulunan Fransız Amiral Pottier, Delcassé'ye bir telgraf göndererek Bâbiâli'nin Türk askerinin Girit'te muhafaza edilmesi isteğinin kesinlikle reddedilmesini amirallerin ortak bir kararı olarak dile getirdi. Pottier'e göre Türk sancağını koruma görevi bir bahaneden ibaretti çünkü bu görev hâlihazırda uluslararası birlikler tarafından gerçekleştiriliyordu.¹²⁴ Türkler ve Rumlar, Girit'te kendi irade ve arzuları doğrultusunda bir gelecek inşa etmek isteseler de nihai kararlar büyük devletler tarafından alınıyor, iki tarafın girişimleri geçitiriliyordu. Adanın işgalini gerçekleştiren büyük devletler, Prens Georges'un "Yüksek Komiser" unvanıyla Girit'e atanmasına prensipte karar vermiş, Atina'daki diplomatik temsilcilerinden Yunanistan Kralı ve Prens'i ne bilgilendirme yapmaları talimatı vermişlerdi.¹²⁵ Prens'e dair söylentiler nedeniyle Osmanlı makamları Ada'nın tahliyesini ağırdan almaya devam ederken Girit'te bulunan dört amiral 8 Kasım'da hükümetlerine bir ortak bildiri daha gönderdi. Amirallere göre Türk yetkililer kötü niyetli bir şekilde malzemelerin tahliyeleri için herhangi bir hazırlık yapmıyor, üstüne üstlük birliklerin tahliye edilmeyeceğine dair söylentileri yaymaktan geri durmuyorlardı. Bu nedenle amiraller Şakir Paşa'ya gönderdikleri ültimatom ile 15 Kasım sabahına kadar subaylar, askerler ve jandarmalar dahil olmak üzere tüm Türk personelin istinasız olarak Girit'i terk etmesi ve gemilerin Ada'dan ayrılmasını istediler. Ada'da kalan malzemeler ise amirallerin korumasına alınacak, Türk sancağı da indirilecekti.¹²⁶ Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Paul Cambon da daha önce aldığı talimatlar doğrultusunda Rus, İngiliz ve İtalyan meslektaşları ile görüşerek Tevfik Paşa'ya karşı ortak bir girişimde bulunacak ve Padişah'ın Girit üzerindeki egemenlik

¹²³ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 39.

¹²⁴ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 40.

¹²⁵ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 41.

¹²⁶ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 44.

haklarının korunmasına dair verilen güvencelerin askıya alındığını bildirilecekti.¹²⁷

Ada'nın tahliyesi için alınan bu önlem amirallerin de elini güçlendirmiş ve daha önce verdikleri ültimatomu uygulamaya koymuşlardı. Fransız Büyükelçi Blanc, Delcassé'ye gönderdiği raporunda Amiraller tarafından verilen ültimatomon uygulamaya konulmasının etkisini ve ardından yaşanan olayları kaleme aldı. Girit Vali Vekili İsmail Paşa, amirallere resmi bir mektup göndererek Bâbiâli ile Güçler arasında Girit'te Osmanlı garnizonlarının muhafaza edilmesi hakkında görüşmelerin başladığını ve tahliyenin durdurulmasını talep etti. Amiraller ise böyle bir talimat almadıklarını belirterek ültimatomda belirtilenlerin yerine getirileceği cevabını verdiler. Bunun üzerine Girit Vali Vekili İsmail Paşa, Giritlilere ve yabancı basın mensuplarına, ülkede Ada'da kalan askerlerin sadece malzeme taşımak adına değil, bunun yanında Girit'te kalmaya devam edecek Osmanlı garnizonlarının nüvesini oluşturmak için bırakıldığını tekrarladı. Paşa'nın açıklamasının ardından Amiraller Ada'da çıkması muhtemel bir huzursuzluğu önlemek adına sert ve net adımlar atmaya başladı. Hanya ve çevredeki tüm stratejik noktaları işgal eden uluslararası birlikler, Osmanlı sancağını kaleden indirmiş ve yalnızca dört büyük devletin bayraklarıyla birlikte Hükümet Konağı'nda dalgalandırmaya başlatmışlardı. İşleri ağırdan alan Türk yetkililer Girit'te yaklaşık dört bin asker bırakma niyetindeydiler, ancak ültimatom ile Hanya'da yalnızca malzemelerin tahliyesi için görevlendirilen askerler ve subaylar kaldı. Yerapetra'da ise kaymakam kaleye kapandı ve burayı Fransız yetkililere teslim etmeyi reddetti. Ancak kapılar Fransız askerleri tarafından zor kullanmak suretiyle açıldı ve kaymakam ile Türk askerleri kaleyi terk etmek zorunda kaldı. Resmo'da kalan dört yüz asker tahliyesi için Rus Amiral, tüm Türk askerlerini zorla gemilere bindirmek ve Türk sancağını indirme tehdidinde bulundu. Kandiye'de ise İngiliz Amiral Noel, Türk askerlerini İngiliz nakliye gemisine bindirmeye çalışırken Türk yetkililer nakliyeyi durdurmak için harekete geçti. Bunun üzerine Amiral, İngiliz birliklerini harekete geçirdi, Türk kışlalarını kuşattı ve zor kullanarak askerleri gemilere bindirdi. Bu direnişin karşılığında Noel, İngiliz bayrağı ile dalgalanan Türk sancağını indirmekten geri durmadı. Blanc raporunun sonunda, Osmanlı askerleri ve bayrakları meselesinin tam bir kâbus haline gelmişken tatmin edici bir şekilde çözüme kavuşturulmasından duyduğu memnuniyeti ifade ediyordu. Aksi bir durumda Rumların silahsızlandırılması mümkün olmayacak ve Prens George, Girit'e adım attığı ilk anda ciddi zorluklarla karşılaşacaktı. Böyle bir kaos ortamında ise

¹²⁷ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 45.

Prens'in son iki senedir bir anarşi kaynağı olan Ada'da düzeni yeniden tesis etmesi pek de mümkün olmayacaktı.¹²⁸

Türk birliklerinin Ada'dan tahliyesinde son adımlar atılırken Prens'in Girit'e ne zaman ve ne gibi yetkilerle geleceği konusunda görüşmeler devam etmekteydi. Amiral Pottier ve Büyükelçi Blanc, Prens'in en geç Kasım sonunda Ada'ya gelmesi gerektiği konusunda hemfikirdiler, çünkü bu vakitte tüm Türk birliklerinin tahliye edilmiş olmasından dolayı Girit'te oluşacak olumlu havadan yararlanılabilecekti.¹²⁹ Ayrıca büyük devletler Prens'in Ada'da sükuneti tekrar sağlayabilmesi için birer milyon franklık bir avansın tahsis edilmesi konusunda da fikir birliğine varmışlardı.¹³⁰ 11 Kasım'da İsmail Paşa Girit'ten ayrılmış, ertesi gün de Şakir Paşa'nın tüm birlikleriyle Girit'ten çekilme emri aldığını amirallere bildirmişti. Hanya Belediye Meclisi ise Müslüman ve Hristiyan üyelerin ortak kararıyla Prens için bir karşılama töreni düzenlemeye karar verdi. Blanc'a göre kendiliğinden ortaya çıkan bu tören fikri Girit halkının mevcut duygularının bir ifadesiydi.¹³¹

15 Kasım günü Blanc, tüm Osmanlı birliklerinin gemilere bindirildiğini, kötü havanın düzelmesiyle birlikte gemilerin yola çıkacağını Delcassé'ye ilettili. Bu gelişmeler üzerine Girit'teki tüm kiliselerde resmi bir ayin düzenlendi ve Girit İcra Komitesi, dört büyük devlet hükümetlerine şükranlarını sunan telgraflar gönderdi.¹³² Ertesi gün Hanya'da Fransız yetkililer, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında Ada'da düzenin tekrar tesisi ve mutlak özgürlük prensibi çerçevesinde bir toplantı düzenlediler. Piskopos ve Hristiyan ileri gelenler, Amiral Pottier'ye silahlarını teslim etmeye hazır olduklarını beyan etmiş, böylece Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki ilk uzlaşma adımları atılmıştı.¹³³ Girit İcra Komitesi de amirallere ve büyükelçilere yaptıkları taahhüde bağlı kalarak, Hristiyan halkın silah bırakmasını emreden bir bildiri yayınlamış, bildiride Hristiyanların artık

¹²⁸ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 46.

¹²⁹ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 48.

¹³⁰ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 49.

¹³¹ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 51.

¹³² MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 55.

¹³³ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 57.

Müslümanlara ait mülkleri elinde bulundurma haklarının olmadığına altı çizilmişti.¹³⁴

II. Abdülhamid son ana kadar Prens'in dört büyük devletin komiseri sıfatıyla Girit'e atanmasına karşı çıksa da itirazları karşılık bulmuyordu. Dört devlete göre bu atamanın Padişah'ın onayına ihtiyacı yoktu. Komiserin yetkilerinin tamamen büyük devletlere dayandığı ve Prens'in amirallerin mevcut yetkilerini devralacağı belirtiliyordu. Nihayetinde Prens görev süresince kişisel olarak Padişah'ın vasalı olmayacaktı ancak amiraller örneğinde olduğu gibi Padişah'ın egemenlik haklarını tanıyacaktı.¹³⁵ 24 Kasım'da tüm büyük devletler arasında Prens Georges'a dair görüşmeler sona ermiş,¹³⁶ Kasım 1898 sonunda Fransız, Rus, İngiliz ve İtalyan diplomatik temsilciler Yunan Kralı'na başvurarak Prens Georges'un, Girit Yüksek Komiserliği görevini kabul etmesini talep etmişlerdi. Krala sunulan nihai metin şu şekildeydi:

"Temsili ile şereflediğimiz Büyük Güçler adına, Majestelerinin sağduyusuna olan güvenimizle, Majestelerinizden, Kraliyet Yüce Hazretleri Prens Georges'un Girit'e Yüksek Komiser unvanı ile atanmasını aşağıda bulunan koşullar altında kabul etmenizi talep etme görevini üstlenmekteyiz:

1. Yüksek Komiser, Ada'da huzurun sağlanması ve düzenli bir idarenin tesis edilmesi amacıyla üç yıllık geçici bir süre zarfında yetkilendirilecektir.
2. Yüksek Komiser, Sultan'ın yüksek hakimiyetini tanıyacak ve dört büyük devletin Padişah'a verdiği taahhüt uyarınca, Türk sancağının Ada'nın tahkim edilmiş bir noktasında dalgalanması için ihtiyaç duyulan tedbirleri alacaktır.
3. Görevinin öncelikli amacı, tüm Girit unsurlarının temsiliyetini sağlayan Ulusal Meclis ile iş birliği halinde, Ada sakinlerinin can ve mal güvenliklerini sağlamak ve tüm inançların özgürce icrasını eşit olarak sağlayabilecek özerk bir idari sistem kurmaktır.
4. Yüksek Komiser, asayişin sağlamak amacıyla ivedilikle yerel bir jandarma veya milis örgütlenmesi kurmaya başlayacaktır.

Yeni idarenin teşkilinin kolaylaştırılması ve Prens Georges'un şahsi giderlerinin karşılanması amacıyla, dört büyük gücün her biri tarafından sağlanacak bir milyon

¹³⁴ MAE Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 61.

¹³⁵ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 65.

¹³⁶ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 69.

franklık bir avans tahsis edilecek, bu miktar, Girit'in gelirlerinden sağlanacak bir borçlanma ile daha sonra geri ödenecektir."

Yunan Kralı Georges, oğlu Prens Georges'un Yüksek Komiser sıfatıyla Girit'te görevlendirilmesine onay vermiş, Prens de babasının onayı üzerine görevi kabul ettiğini diplomatik temsilcilere beyan etmişti.¹³⁷ 30 Kasım'da büyük devletlerin İstanbul'daki diplomatik temsilcileri, Prens Georges'un Ada'da görevlendirildiğini Bâbıâli'ye bildirdi.¹³⁸ Prens, 9 Aralık'ta Ada'ya gelerek Girit'in kontrolünü resmen devraldı.¹³⁹ 21 Kasım tarihli sayısında "Özgür Girit" başlığıyla bir makale yayınlayan *Le Temps* gazetesi Giritli Rumların nihayet özgürlüğe kavuşmalarını kutluyor, onların geçirdiği bu süreci bir destana benzetiyordu.¹⁴⁰ 26 Kasım tarihli *Le Monde Illustré*, Prens Georges'un yeni görevinde başarılı olacağını çünkü Giritlilerin geçmişte yabancı bir kuvvetin mevcudiyetinden dolayı kıskırtılmış aynı ırktan fakat farklı dinden kardeşler olduğunu ileri sürüyordu.¹⁴¹ 28 Kasım tarihli *Le Journal des Débats* ise Ada'nın girdiği yeni dönemde Rumların Müslümanlar ile kardeşçe yaşamalarını tavsiye ediyor, Prens'in ve Ada Rumlarının bundan sonraki görevlerinin Müslümanlara karşı iyi niyetli bir idare sergilemeleri olduğunun altını çiziyordu.¹⁴² *L'Illustration* dergisinin 17 Aralık 1898 tarihli nüshasının kapağı ise bütünüyle Prens Georges'un portresine ayrılmış, portrenin altına ise "Yunanistan Prensi George, Girit Yüksek Komiseri" ibaresi eklenmişti.¹⁴³ *L'illustration*'un 1898 senesinin son günü yayınlanan sayısında ise isyancı Rumların silahlarını teslim etmesi tasvir ediliyordu. İsyancıların önünde dört büyük devletin ve yeni kurulan özerk Girit'in bayrağı vardı, ayrıca her bir isyancının tüfeğinin ucunda yer alan Prens Georges portreleri dikkat çekmekteydi.¹⁴⁴ Son olarak *L'illustration*'un 7 Ocak sayılı nüshasında ise Prens Georgus'un Girit'e gelişi detaylı bir şekilde okuyucularla paylaşılmıştı.¹⁴⁵ Prens Georges'un Girit'te vali olarak görevlendirilmesi ile Girit'in Yunan egemenliğine geçme süreci bir meyvenin olgunlaşma sürecine benziyor ve artık yalnızca vaktin gelmesi bekleniyordu.

¹³⁷ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 70.

¹³⁸ MAE, Affaires d'Orient. Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire Octobre-Novembre 1898, No. 72.

¹³⁹ Serdar Bay, "Osmanlı Devleti ile Büyük Devletler Arasında Diplomatik Kriz: Girit Vali Seçimi Meselesi (1897-1898)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 20, sayı 41 (2024): 656.

¹⁴⁰ "La Crète Libre", *Le Temps*, 21 Kasım 1898.

¹⁴¹ "Le Prince Georges de Grèce", *Le Monde Illustré*, 26 Kasım 1898.

¹⁴² "La Crète", *Le Journal des Débats*, 28 Kasım 1898.

¹⁴³ "Le Prince Georges de Grèce", *L'illustration*, 17 Aralık 1898.

¹⁴⁴ "En Crète", *L'illustration*, 31 Aralık 1898.

¹⁴⁵ "Arrivée Du Prince Georges En Crète", *L'illustration*, 7 Ocak 1899.

Sonuç

Yunanistan Prensi Georges'un Girit'e vali olarak atanma süreci hem Doğu Sorunu'nun katmanlı yapısını hem de büyük devletlerin diplomatik dengelerine ışık tutan bir dizi olay zincirini açığa çıkarmıştır. 1896'da Girit'te patlak veren isyan ve ardından 1897 Türk-Yunan Savaşı ile başlayan süreç, Osmanlı Devleti'nin savaş meydanındaki zaferine karşın büyük devletlerin müdahalesi ile tam aksi istikamete doğru yönelmiştir. Padişah'ın egemenlik haklarına gölge düşüren Girit'in özerklik ilanı ve nihayetinde Prens Georges'un vali olarak atanma süreci, sadece Girit'in değil, Balkanların ve dolayısıyla Avrupa'nın da hassas çıkar dengeleri üzerinde şekillenmiştir. Yunanistan Prensi Georges'un valiliği ile nihayete eren bu süreç, Girit meselesi özelinde II. Abdülhamid'in dış politikadaki denge siyasetinin büyük bir sınavdan geçmesine vesile olmuştur. II. Abdülhamid, dört büyük devletin ortak adım atmadığı her fırsatı Osmanlı Devleti lehine değerlendirmeye çalışmış, bu çabasında da Kandiye'de meydana gelen olaylara kadar başarılı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Girit üzerindeki egemenlik haklarını koruma çabası ve Teselya'da bulunan Osmanlı askeri bu süreçte II. Abdülhamid'in stratejik kozları olmuştur. Almanya'nın Osmanlı Devleti ile yakın ilişki kurması ve Avusturya'nın Balkanlar'daki statükonun zarar görme ihtimalinden çekinmesi Padişah'ın manevra kabiliyetini artıran diğer etkenlerdi. Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına ters düşecek bir çözüme karşı kullanılan bu kozlar ve büyük devletlerin fikir birliğine varamamaları Ada'da Yunanların etkin olduğu bir idari sistemin kurulmasına uzunca bir süre engel olabilmisti. Ancak bu iki ucu keskin diplomasi, Kandiye olaylarından sonra büyük devletlerin giderek artan baskısıyla bu direniş çökmüştü. Ortak bir adım atabilen dört devlet tarafından Bâbüâlî'nin Girit'e dair talepleri görmezden gelinmişti.

Prens Georges'un Girit'e vali olarak atanma süreci sadece Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve egemenlik haklarının Yunanistan'a karşı korunması meselesi değil, aynı zamanda büyük devletler arasındaki diplomatik ilişkilerin ve güç dengelerinin bir yansıması olarak ele alınmalıdır. Osmanlı Devleti açısından bakıldığında II. Abdülhamid'in bu süreçteki stratejileri diplomatik denge arayışına dayalı bir direniş ve zaman kazanma manevraları olarak değerlendirilebilir. Süreç, Fransa açısından ele alındığı vakit görülmektedir ki Fransa tüm bu süreç boyunca müttefiki Rusya'nın politikalarını desteklemiş, ayrıca Avrupa güç dengesini önem sırasının başına koymuştur. Fransa Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ilkesel olarak savunmuş, ancak Girit meselesinde yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı bir esneklik göstermişti.

İkincil nedenler ise Almanya ile ilişkilerini sıkılaştıran Osmanlı Devleti'ne bir ders verme arzusu ve Fransız kamuoyunun Helenofil eğilimleri olarak sayılabilir. Bu nedenle Girit ve Balkanlar'da doğrudan bir çıkarı bulunmayan Fransa'nın Girit politikası, büyük devletlerin güç dengeleri ve Avrupa genel barışının korunması ekseninde şekillenmiştir. Fransa, Prens Georges'un vali olmasına dair Rus önerisine mutlak bir onay vermekten kaçınmıştır. Çünkü bu atamanın Doğu Sorunu çerçevesinde daha büyük kopuşlara gebe olacağından endişe etmiştir. Ancak buna rağmen müttefiki ile ilişkilerini ve Avrupa'daki güç dengelerini koruma önceliğiyle hareket etmiştir. Girit meselesi 19. asır sonunda milliyetçilik, kamuoyu etkisi ve diplomasi arasındaki ilişkiyi açıklayan örnek bir vâkâdır. Dolayısıyla Prens Georges'un vali olarak Girit'e tayini sadece idari bir karar olarak değerlendirilmemelidir. Aynı zamanda bu süreç Avrupa diplomasisinin kırılma dengeleri için de bir sınav görevi görmüştür. Prens Georges'un Girit'e atanmasıyla nihayete eren bu süreç, Avrupa diplomasisinin başarısından ziyade, geçici ve kırılma bir mutabakata dayanan bir çözüm üretildiğini göstermektedir. Neticede etkileri büyük olacak bir krizin önüne geçilmiş olsa bile, Girit'in geleceği konusunda kalıcı bir uzlaşa sağlanamamış, Ada üzerindeki hâkimiyet meselesi ilerleyen senelerde Yunanistan lehine sonuçlanmıştır. Bu bağlamda, Prens Georges'un Girit'e vali atanması süreci, büyük devletlerin barışçıl müdahale kapasitelerini sınırlı oranda sergileyebildiği, ancak yapısal problemlere karşı kalıcı çözümler üretilmediği bir diplomatik sınav olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

Yayınlanmış Fransız Diplomatik Belgeleri

Documents Diplomatiques Français (DDF kısaltma şeklinde dipnotlarda yer almıştır.) (1871-1914), 1ère Série (1871-1900), Tome XIV (4 Janvier-30 Décembre 1898). Paris Imprimerie Nationale, 1957.

Ministère des Affaires Étrangères (MAE) Documents Diplomatiques, Affaires d'Orient, Autonomie Crétoise, Janvier-Octobre 1898. Paris Imprimerie Nationale, 1898.

Ministère des Affaires Étrangères. (MAE) Documents Diplomatiques, Affaires d'Orient, Évacuation de la Crète par les Troupes Ottomanes, Installation d'un Haut Commissaire, Octobre-Novembre 1898. Paris Imprimerie Nationale, 1898.

Sürelî Yayınlar

“Le Prince Georges de Grèce Et La Crète”, *Le Figaro*, 27 Ocak 1898.

“Les Troubles de Crète”, *Le Figaro*, 11 Eylül 1898.

“Duo contre quatuor”, *Le Figaro*, 20 Ekim 1898.

“Au Pays Bleu”, *Le Gaulois*, 30 Ocak 1898.

“Incertitudes”, *Le Journal*, 31 Aralık 1897.

“Orientale”, *Le Journal*, 24 Ekim 1898.

“Les Affaires de Crète”, *Le Journal des Débats*, 17 Temmuz 1898.

“La Crète”, *Le Journal des Débats*, 10 Eylül 1898.

“Les Affaires de Crète”, *Le Journal des Débats*, 15 Eylül 1898.

“Le Note Collective au Sultan”, *Le Journal des Débats*, 4 Ekim 1898.

“Évacuation de la Crète”, *Le Journal des Débats*, 22 Ekim 1898.

“La Crète”, *Le Journal des Débats*, 28 Kasım 1898.

“La Vie Sous Les Armes”, *Le Monde Illustré*, 8 Ekim 1898.

“Le Prince Georges de Grèce”, *Le Monde Illustré*, 26 Kasım 1898.

“Le Prince Georges de Grèce”, *L'Illustration*, 17 Aralık 1898.

“En Crète”, *L'Illustration*, 31 Aralık 1898.

“Arrivée Du Prince Georges En Crète”, *L'Illustration*, 7 Ocak 1899.

“La Crète Et Les Puissances”, *Le Temps*, 31 Aralık 1897.

“Lettres du Montenegro”, *Le Temps*, 13 Ocak 1898.

“La Candidature du Prince Georges”, *Le Temps*, 31 Ocak 1898.

“Affaires d’Orient”, *Le Temps*, 26 Şubat 1898.

“Affaires d’Orient”, *Le Temps*, 7 Mart 1898.

“Affaires d’Orient”, *Le Temps*, 19 Mart 1898.

“Affaires d’Orient”, *Le Temps*, 27 Mart 1898.

“Affaires d’Orient”, *Le Temps*, 2 Nisan 1898.

“Affaires de Crète”, *Le Temps*, 14 Eylül 1898.

“La Crète Libre”, *Le Temps*, 21 Kasım 1898.

Kitaplar ve Makaleler

Adıyeke, Ayşe Nühket. *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Adıyeke, Nühket. “Osmanlı Kaynaklarına Göre Türk-Yunan İlişkilerinde Girit Sorunu (1896).”, *Çağdaş Türkiye Araştırmalar Dergisi* 1, sayı 3 (1993): 335-346.

Adıyeke, Ayşe Nühket ve Adıyeke, Nuri. *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Serdar Bay. “Osmanlı Devleti ile Büyük Devletler Arasında Diplomatik Kriz: Girit Vali Seçimi Meselesi (1897-1898)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 20, sayı 41 (2024): 629-665.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 1, kısım 1. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Çetin, Nurten. *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015.

Akalın, Durmuş ve Cemil Çelik. “XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de İngiliz-Fransız Rekabeti ve Osmanlı Devleti”, *Journal of Turkish Studies* (2012): 21-45.

Édouard, Driault ve L’héritier, Michel, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à Nos Jours, Suite du règne de Georges 1er jusqu’à la Révolution Turque (1878-1908)* *Hellénisme et Germanisme*, cilt 4. Les Presses Universitaires de France, 1926.

Gümüüş, Musa. “Girit’te İsyan ve Büyük Güçler 1866-1869: Namık Kemâl’den Tespit Ve Tenkitler”, *Kesit Akademi Dergisi* 1, sayı 2 (2015): 43-58.

Gürel, Şükrü Sina. *Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1993*. İmge Kitabevi, Ankara 2018.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, cilt 8. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.

Louvier, Patrick. “Une opération de sortie de crise dans l’Empire hamidien : les premiers temps de l’occupation internationale de la Crète (1897–1898).” *Actes des congrès nationaux des sociétés historiques et scientifiques*, sayı 136-5 (2013): 19–30.

Pınar, Hayrettin. “Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âli Paşa”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 18 (2008): 1-22.

- Taylor, A. J. P. *The Struggle For Mastery in Europe 1848-1918*, Oxford University Press, 1957.
- Tokay, Gül. *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*. Afa Yayınları, 1996.
- Sander, Oral. *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*. İmge Kitabevi, 1989.
- Schöllgen, Gregor. *Emperyalizm ve Denge Almanya, İngiltere ve Şark Meselesi 1871-1971*, çeviren M. Sami Türk. Kronik Kitap, 2021.
- Şenışık, Pınar. *Girit: Siyaset ve İsyan 1895-1898*. Kitap Yayınevi, 2014.
- Uçarol, Rıfat. *Siyasi Tarih 1789-1914*. DER Yayınları, 2010.

Ansiklopedi Maddesi

Tukin, Cemal. "Girit" *İslam Ansiklopedisi*. 12 Ocak 2025 tarihinde erişildi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/girit>.

Geliş Tarihi: 12 Haziran 2025

Kabul Tarihi: 15 Haziran 2025

Araştırma Makalesi/Research Article*

Osmanlıdan Cumhuriyet'e Antalya'da Bir Nahiye: Manavgat'ın Taşahuru/Taşagıl Nahiye'sinin Kuruluşu ve Tarihi Seyri (1914-1973)

Muhammet GÜÇLÜ**

*Bu çalışmamı Taşagıl Orman İşletmesi'nden emekli olan rahmetli
Fazlı Uysal ile Beydiğin köyünden Orman Mühendisi-Biyolog
Prof. Dr. Kani Işık'a armağan ediyorum.*

Öz

Manavgat'a bağlı Taşahur/Taşagıl köyü tarihi Kesikbeli yol güzergâhında XVII. Yüzyılda kurulmuştur. Yol avantajından dolayı bölgenin önemli bir köyü olmuştur. Bundan dolayı Osmanlı döneminde Taşahur'da bir medrese ile Tugayoğlu Cemal Bey'in 1904 yılında yaptırdığı ilkokul bulunmaktadır. 1914 yılında Teke Sancağı Müstakil Mutasarrıflık, Manavgat kaza merkezi olunca Taşahur/Taşagıl köyü de nahiye merkezi yapılmıştır. Nahiye olmasından sonra Hükümet Konağı, Telefon Santrali ve Belediye Dairesi açılmıştır. Cumhuriyet döneminde çevre köylerin çocuklarının gideceği pansiyonlu okul dahil devletin bütün birimleri Taşagıl nahiye merkezinde kurulmuştur. Nahiyenin toprakları dağlık ve ovalık olmak üzere iki kısımdır. Hayvancılık, pamuk tarımı ile armut ve zeytin yetiştiriciliği ağırlıktadır. Taşagıl nahiyesi sınırlarında Köprü Çayı üstünde Selçuklu Köprüsü, Döşeme Yolu, Kargı Han, Beldibi Han, Atizi, Uçurmak, Kesikbeli ve birçok tarihi harabeler bulunmaktadır. Bu çalışmada amacımız Taşagıl nahiyesinin

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğretim Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kampus/ Antalya, mgucclu@akdeniz.edu.tr, Orcid: 0000-0001-5590-8743.

idari, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan kaydettiği aşamaları tespit etmektir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi, Antalya, Manavgat, Taşağıl, İdari Durum

From the Ottoman Empire to the Republic: A Subdistrict in Antalya - The Establishment and Historical Development of the Taşağıl Subdistrict of Manavgat (1914-1973)

Abstract

The village of Taşahur (Taşağıl), located along the historical Kesikbeli route and affiliated with Manavgat, was established in the 17th century. Benefiting from its advantageous location along a major route, it emerged as a significant village in the region. Consequently, during the Ottoman era, a medrese (Islamic school) was established in Taşahur, and an elementary school was constructed by Tugayoğlu Cemal Bey in 1904. In 1914, when Manavgat was designated as a district center within the newly formed independent sub-governorate (Müstakil Mutasarrıflık) of the Teke Sanjak, Taşahur/Taşağıl was elevated to the status of a nahiye (subdistrict) center. Following this administrative change, key governmental institutions such as the Government Office, Telephone Exchange, and Municipal Office were established. During the Republican era, the subdistrict became home to all state institutions, including a boarding school serving students from surrounding villages. The subdistrict comprises both mountainous and lowland areas, with its economy primarily based on livestock breeding, cotton cultivation, and the production of pears and olives. Within the borders of Taşağıl lie several historical structures and ruins, including the Seljuk Bridge over the Köprü Stream, the Döşeme Road, Kargı Caravanserai, Beldibi Caravanserai, Atizi, Uçurmak, and Kesikbeli. This study aims to trace the administrative, economic, social, and cultural development of the Taşağıl subdistrict.

Keywords: Republican Era, Antalya, Manavgat, Taşağıl, Administrative Structure

Giriş

Cumhuriyet döneminde Manavgat kazasını idari, ekonomik, sosyal açılardan değerlendiren bazı çalışmalar daha önce yapılmıştır.¹ Bu çalışmayı yapmamızın amacı Manavgat kazasının Taşağıl nahiyesinin geçirdiği aşamaları tespit etmektir. Çalışmamıza başlangıç olarak Taşağıl nahiyesinin kuruluş tarihi olan 1914 yılı, bitiş yılı olarak Cumhuriyet'in 50. yılı olan 1973 yılı alınmıştır. Çalışmada önce Taşahırı/Taşahuru köyü üzerinde durulacak, sonra Taşağıl'ın idari süreci irdelenecektir. Ayrıca Taşağıl nahiyesinin ekonomik, sosyal ve kültürel durumu hakkında bilgi verilecektir. Çalışma yapılırken arşivler, resmi yayınlar, basın, hatıralar ve araştırma eserler kaynak olarak kullanılacaktır. Ayrıca saha araştırması izlenimleri ve yerel kaynaklarla güçlendirilecektir.

1. Taşağıl Adı

Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya göre ağıl hayvanların kapatılıp korunduğu yer olup çok soğuk yerlerde daha kalıcı tesisler yapılmaktadır. Sağlam ağıllar yayladan ziyade daha çok kışlaklarda olmaktadır. Ağıl kelimesi muhtemelen avlu ile aynı kökten türemiştir. Mevlana'nın şiirlerinde ağıl olarak geçmektedir. XIII. yüzyıl belgelerinde ağıl son ekli bir hayli köy adı geçmektedir. Anlaşıyor ki ağıl son ekli yerler zamanla köyceğiz, köy ve nahiye gibi büyük iskan yerine dönüşmüştür. Günümüzde Kazak, Tatar, Başkurt ve daha birçok Türklerde köyün karşılığı olarak "avul" denmektedir. Anadolu'da çalışma konumuz olan Manavgat'ın Taşahır, Taşahur, Taşağıl köyü/nahiyesi bulunmaktadır.² Ayrıca 20 Mayıs 1933 tarihli kanundan öğrendiğimize göre Kocaeli Vilayeti'nin Hendek kazasına bağlı Taşağıl nahiyesi bulunmaktadır.³ 1831 nüfus sayımına göre Alaiye Sancağı Manavgat kazasında 98 nüfuslu Taşahur köyü kadı vardır.⁴ Ama Sadaret makamının 31 Ekim 1904 tarihinde Konya Vilayeti'ne yazdığı yazıda açık olarak Manavgat nahiyesine bağlı Taşağıl köyünde açılacak okul söz konusu edilmektedir.⁵ Teke Sancağı'na bağlı Manavgat kazasında 4 Mayıs 1914 tarihinde

¹ Muhammet Güçlü, "Cumhuriyet Döneminde Manavgat Kazası (1923-1950)," *USAD*, sayı 13 (Güz 2020): 149-212.

² Tuncer Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 85.

³ Necdet Bilgi, "Cumhuriyet'in İlk Döneminde Mülki Yapının Gelişimi (1920-1950)," *Türkler*, cilt 17, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 342.

⁴ Mehmet Ak, "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı," *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 32 (Ağustos 2014): 84.

⁵ BOA., BEO., 2441/183001, 18 Teşrinievvel 320.

idari birim olarak Taşağıl ismi Merkez nahiyeye bağlı 373 nüfuslu Taşahurı,⁶ Taşahuru⁷ şeklinde köy adı olarak geçmektedir. 1915 yılında yapılan idari düzenleme ve nüfus sayımında Taşahur nahiyesinin merkezi Taşahur köyü olup 203 erkek, 202 kadın olmak üzere 405 kişi yaşamaktadır.⁸ 1928 yılında yayınlanan Köylerimiz adlı eserde açık olarak nahiye'nin adı Taşağıl şeklinde geçmektedir.⁹

2. Kesikbeli Yolu ve Taşahuru/Taşağıl Köyü/Nahiye'nin Kuruluşu

Antalya'yı Konya'ya bağlayan önemli yollardan birisi de Kesikbeli yoludur. Söz konusu yol Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde II. Meşrutiyet dönemine kadar aktif olarak kullanılmıştır.¹⁰ Selçuklular Kesikbeli yolu üzerinde Taşağıl nahiyesi sınırlarında Kargı Han ile Beldibi Hanı inşa etmişlerdir. Taşağıl köyü Kesikbeli yolu ile Zerk yolunun kavşağında önce kışlak merkezinde ahır, ağıl olarak kurulmuş sonra köy statüsünü kazanmıştır. Örneğin XV. ve XVI. yüzyıla ait Osmanlı Arşiv belgelerine göre (1455-1555) Taşağıl nahiyesi ve köyleri o dönemde genelde Manavgat kazası Atabey nahiyesine bağlı bulunmaktadır. Atabey nahiyesinin merkezi Atabey (Bereketlü), Bazarcı, Büklüce, Kızıldağ, Çardak, Niğidlü, Kargı, Peri, Sağırın, Perakende gibi köyleri olmakla beraber Taşahır/Taşahur/Taşağıl adlı bir köy bulunmamaktadır.¹¹ Bu durumda Taşahur köyü XVI. yüzyıldan sonra kurulmuş olmalıdır. Belki de aşiretler tarafından yerinin Kepez şeklinde biraz dik olması hasebiyle kışlak ahır/ağıl olarak veya Tugayoğullarının çalışanları veya ortakçıları tarafından geçici yerleşim yeri olarak kurulmuş olabilir. Cumhuriyet'in 50. yıldönümü için hazırlanan sayfa numarası olmayan Manavgat kitabının köyler bölümünde Taşağıl nahiyesinin kuruluşunun 1600 yılına kadar uzandığı, kurucularının Celiloğulları ile Hamzaogulları olduğu vurgulanmaktadır.¹² XIX. yüzyılda Alaiye Sancağı Manavgat kazasına bağlı köyler arasında Taşahur karyesi görülmektedir. Taşahur'da 1830-1831'de 98, 1833-1834'de 101 ve 1840-1844'de 32 hanede 100 nüfus kaydı bulunmaktadır. Beydiğin karyesinde 1830-1831'de 79, 1833-1834'de

⁶ Kerim Sarıçelik, "Teke (Antalya) Sancağı'nın Konya Vilayetinden Ayrılarak Bağımsız Hale Getirilmesi ve İdari Yönden Yeniden Düzenlenmesi," *Bilig*, sayı 93 (Bahar 2020): 99.

⁷ Muhammet Güçlü, "Müstakil (Antalya) Sancağı'nın Kurulması ve İdari Düzenlemeye İlişkin Bir Belge," *Adalya*, sayı II (1997): 296.

⁸ Mehmet Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)," *Adalya*, sayı XVII (2014): 328.

⁹ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları* (İstanbul, 1928), 142.

¹⁰ Muhammet Güçlü, "Antalya (Pamphylia) Bölgesinde Yollar: Kesikbeli Yolu ve Son Yüzyıldaki Durumu," *Adalya*, sayı V (2001-2002): 237-248.

¹¹ Behset Karaca, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Manavgat Kazası* (Fakülte Kitabevi, 2009), 87-98, 251-283.

¹² *Manavgat Tarih ve Turizm*, der. Orhan Tunçdemir (Manavgat Matbaası, bty.), (Manavgat Belediyesi tarafından Cumhuriyet'in 50 Yılı Onuruna yayınlanmıştır), bkz. Köyler Kısmı.

87, 1840-1844'de 22 hanede 85 nüfus kaydı vardır.¹³ 1864 yılında yürürlüğe giren İdare-i Vilayet Kanunu'na göre Alaiye Sancağı kaldırılarak Manavgat kazası ve bağlı birimleri Teke Sancağı'nın bünyesine geçti.

1873-1874 Yılında Alaiye Kazası Manavgat Nahiyesi'ne Bağlı Olup Gelecekte Taşahur Nahiyesine Bağlanacak Köylerin Nüfusu ve Hane Sayısı¹⁴

Köy Adı	Nüfusu	Hane Sayısı
Zeyve Köyü	52	22
Hocalar Köyü	15	7
Taşahur Köyü	81	31
Niğit ve Kücüler Köyü	40	24
Bereket Köyü	13	14
Çakış Köyü	20	9
Kızıldağ Köyü	129	45
Bucak (Karabucak) Köyü	15	5
Sağırın Köyü	24	13
Kebaz (Kepez)	91	39
Çardak Köyü	154	55
Fettahlı Aşireti	334	98
S(Ç)olaklı Aşireti	81	46
Perakende Aşireti	238	73

Bu listede 12 köy ile 3 aşiret adı geçmektedir. Ama bazı araştırmalar aynı kaynağı kullanıp, Büklüce ile Beydiğin köyünün hane ve nüfus verisi (Konyalı, Niğit ve Büklüce 24 hane, 40 nüfus, Karaganlar köyü ile Deyirmenözü köyü arasında Beydiğin köyü 20 hane, 56 nüfus; Konyalı-Yıldız, Büklüce) verilmektedir.¹⁵ 1289 ve 1290 yıllarına ait 5. ve 6. Konya Vilayet Salnamesi'ne

¹³ Ak, "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı", 84.

¹⁴ *Salname-i Vilayet-i Konya*, Def'a: 5, (12)89, Konya Vilayet Matbaasında Tab' Edilmiştir, 196-198; *Salname-i Vilayet-i Konya*, Def'a: 6, (12)90, Konya Vilayet Matbaasında Tab' Edilmiştir, 204-206.

¹⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, *Alanya Tarihi-Turistik Klavuzu*, yay. haz. Alanyalı M. Ali Kemalğlu, redaktör Faruk Nafiz Koçak (Alanya Ticaret ve Sanayi Odası-Alanya Kültür Sanat ve Turizm

bakmamıza rağmen söz konusu köylerin adının geçmediği görülmüştür. Beydiğin'in köyünün geçtiği belirtilen sırada "*Karağniler, Buzmahan, Değirmen*" köylerinin adı sıralanmıştır. Beydiğin köyü ilk defa Kesikbeli'nin batı tarafında Kızıldağ'da yerleşmelerinden ve sınırda olmasından dolayı İbradı nahiyesi ile Beşkonak nahiyesinin köylerine de bakmamıza rağmen oralarda da kaydının olmadığı görülmüştür. Sanırım Büklüce ve Beydiğin köyleri yazılırken unutulmuştur.

II. Meşrutiyet devrinde Teke Sancağı müstakil hale getirilirken Taşahur köyü Manavgat kazası Merkez nahiyeğe bağlı köy iken Taşhur nahiyesi yapılmıştır. Bu işlem şöyle olmuştur. 17 Aralık 1914 tarihinde Müstakil Teke Sancağı Umumi Meclis'i toplanarak Manavgat kazası Merkez nahiyeğe bağlı olan 373 nüfuslu Taşahırı/Taşahuru/Taşagıl köyünü nahiye merkezi haline getirmiştir. Bu işlemi Teke Umumi Meclisi, İdare-i Vilayet Kanunu'nun 3. maddesi gereği yaptığı için irade-i seniyye kararı gerekmektedir.¹⁶ Padişah tarafından Teke Umumi Meclisi'nin söz konusu kararı ne zaman onandı tespit edilememiştir. Ama Antalya'nın 1915 yılında idari ve nüfus durumunu gösteren belgede Manavgat kazasına bağlı Taşahuru nahiyesi kaydı bulunmaktadır.

1915 Yılında Taşahuru Nahiyesi'nin İdari ve Nüfus Durumu¹⁷

Köyün Adı	Yeni Adı	Erkek	Kadın	Toplam
Taşahur Karyesi	Taşagıl	203	202	405
Bereket Karyesi	-	41	37	78
Büklüce Karyesi	-	41	29	70
Çardak Karyesi	-	136	139	275
Çakış Karyesi	-	84	82	166
Çolaklı Aşireti	-	327	339	666
Hocalar Karyesi	-	50	45	95
Kızıldağ Karyesi	-	190	222	412
Kısalar Karyesi	-	47	43	90
Mecidiye Karyesi	-	44	40	84

Vakfı Yayını, 2016), 282; İ. Hakkı Konyalı-Ali Yıldız, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, der. ve yay. haz. Ali Yıldız (Manavgat Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, 2010), 340.

¹⁶ Sarıçelik, "Teke (Antalya) Sancağı'nın Konya Vilayetinden Ayrılarak Bağımsız Hale Getirilmesi...", 99, 102-103.

¹⁷ Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", 328.

Niğit Karyesi	Denizyaka	94	97	191
Beydiğin Karyesi	-	189	154	343
Fettahlı Aşireti	-	234	244	478
Seki Karyesi	Evrenseki	50	55	105
Kalemler Karyesi	-	64	54	118
Sirt Karyesi	-	123	195	318
Perakende Karyesi	-	124	109	233
Toplam	-	2041	2086	4127

Yukarıda ki tabloya göre Taşahuru nahiyesinin nahiye merkezi Taşahur dahil 17 köyü ve 4127 nüfusu vardır. Bunun iki tanesi Çolaklı ve Fettahlı Aşireti şeklinde kayıtlıdır. Teke Mutasarrıfı (Edhem Bey), 11 Şubat 1917 tarihinde Dahiliye Vekaleti'ne yazdığı yazıda Manavgat kazasının Çakış köyünün bir mahallesi olan otuz haneli Sağır-ını mahallesinin bağlı olduğu köye üç buçuk saat, Taşağıl köyünün yirmi haneli bir mahallesi olan Kaymaz mahallesinin ise bir saat uzaklıkta olduğunu, adı geçen mahalle sakinlerinin köyleriyle bağlantı kurmakta zorlandıklarını, sosyal münasebetlerde müşkülata maruz kalmaları sebebiyle söz konusu mahallelerin Sağır-ını ve Kaymaz adlarıyla köy haline getirilmesi hususuna İdare-i Vilayet Kanunu'nun üçüncü maddesi gereği Liva Umumi Meclisi'nce karar verildiğini, keyfiyetin mahalline tebliğ edildiğini arz etmektedir. Bunun üzerine Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Teke Mutasarrıfı Edhem Bey'e 24 Şubat 1917 tarihinde yazdığı yazıda 29 Aralık 1913 tarihli umumi talimatname ve 10 Ocak 1916 tarihli yazı ile tekrar bildirildiği gibi "*Elliyе dun (aşağı) haneden mürekkep olmak üzere köy teşkili caiz olmayacağı*" belirtildiğinden Manavgat kazasının otuzar, yirmişer haneli Çakış ve Taşağıl köylerine mensup Sağır-ını ve Kaymaz mahallelerinin köy haline getirilmesi uygun değildir demektedir.¹⁸ Böylece Sağır-ını ve Kaymaz mahallelerinin köy olması teşebbüsü bizzat İçişleri Bakanı Talat Paşa tarafından kanun-yönetmelik gereği uygun görülmemiştir. Ayrıca Teke Mutasarrıf Vekili Ali Vefa Bey, 20 Nisan 1918 tarihinde Dahiliye Vekaleti Celilesine "*Taşağıl nahiyesi hükümet konağında kazaen ihrak (yangın) olduğuna dair*" bir yazı yazmıştır. Ali Vefa Bey yazısında yangının bir suikast neticesi değil, gece telefon dairesinde yakılan çıradan çıktığını, evrak

¹⁸ BOA., DH. İUM., 45.3.72.1.

ve defterlerin tamamının kurtarıldığını, Manavgat kaymakamlığından alınan bilgidir bu durumun anlaşıldığını bildirmektedir.¹⁹

Cumhuriyet'in ilanından sonra müstakil mutasarrıflık ile sancaklara da vilayet denilmiştir. 1924 yılında ülkede 74 vilayet bulunmaktadır. Bunun birisi de Antalya Vilayeti olup, Taşahur/Taşağıl nahiyesi Manavgat kazası aracılığıyla Antalya Vilayeti'ne bağlıdır.²⁰ Dahiliye Vekaleti'nin Köylerimiz adlı eserine göre 1928 yılında Manavgat kazası Taşağıl nahiyesine bağlı Bereket ve Mecidiye, Beğdiğin, Büklüce, Perakende Aşireti, Peri ve Zive (Zeyve), Çardak, Çakış, Çolaklı Aşireti, Hocalar, Taşağıl, Fettahlı Aşireti, Karabucak, Kızıldağ, Kısalar, Kipaz (Kepaz) ve Sağır-in, Niğit olmak üzere 16 köyü olup bunun ikisi Çolaklı ve Fettahlı aşireti adını taşımaktadır.²¹ 1932 Yılında Manavgat Kazası Taşağıl Nahiye merkezinde 90 hane, 1 han, 1 dükkan, 1 yağhane, 1 kahvehane, 1 mektep, 1 Resmi bina olmak üzere toplam 99 birim bulunmaktadır.²² Burada geçen resmi bina nahiye müdürlüğü binası olmalıdır. Dahiliye Vekaleti Arşivinde bulunan ve Manavgat Kaymakamı'nın imzasını taşıyan 22 Nisan 1936 tarihli belgeye göre Taşağıl nahiyesinin köyleri ve hane sayıları şöyledir. Büklüce 30? (mürekkap döküldüğü için net değildir), Kısalar 34, Çardak 95, Beydiğin 49, Kızıldağ 68, Perakende 19, Çakış 112, Çardak 70, Kızıldağ 179, Peri Zeyve 72, Niğit 103, Hocalar 42, Bereket 55, Karabucak 57, Kepez Sağırın 58, Gündoğdu 98 hane bulunmaktadır. Belgeye göre Taşağıl nahiyesine bağlı köylerin mahallesi bulunmamaktadır. Toplam 1110 hane olduğuna göre $1110 \times 5 = 5550$ nüfus olduğu söylenebilir. Kızıldağ ve Çardak köylerinin iki kere yazıldığı ve hane sayılarının farklı olduğu görülmektedir. Ama Taşağıl nahiye merkezi olan Taşağıl, Mecidiye köyü ile Çolaklı ve Fettahlı Aşireti'nin kaydının burada olmadığını, Perakende Aşireti Perakende adıyla kayıt edilmiş olmakla beraber hane sayısını 19 olarak görüyoruz.²³ Cumhuriyet'in XV. yılı olan 1938 yılında Taşağıl Kamunbayı (Nahiye Müdürü) Hulki Yıldırım, Beşkonak Kamunbayı Ruhi Akboğa idi.²⁴ Taşağıl Kamunbayı olan Hulki Yıldırım aynı yıl Serik kazası Kaymakam Vekilliği, 1939 yılında Ankara Vilayeti Ayaş kazası Gündül nahiye müdürlüğü görevlerine getirilmiştir. Serik kazasında Kaymakam Vekili iken evkafa ait cami sınırında yapılan iki dükkânın CHP adına tescili sırasında imzası olduğu gerekçesi ile

¹⁹ BOA., DH. EUM., 6. Şb. 36.12.

²⁰ Tuncer Baykara, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye Mülki Taksimatının Gelişmesi," *Hacettepe Beşeri Bilimler Dergisi* 10, sayı 3 (Haziran 1980), 116-120.

²¹ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

²² *Antalya 1932*, haz. Muhammet Güçlü (Er Yayıncılık, 2018), 41-42.

²³ Dahiliye Vekaleti Arşivi, Vilayetler İdaresi Umum Müdürlüğü, 22. 4. 1936 tarihli Manavgat Kaymakamlığı'nın teşkilat-ı mülkiyeyi gösteren belgesi.

²⁴ *Türk Akdeniz*, sayı 11-12 (29 İktisrin 1938), (Antalya Halkevi Dergisi, Cumhuriyet'in 15. Yılı Sayısı), 148.

hakkında soruşturma açılmış ve Antalya Vilayeti'nin 2 Şubat 1940 tarihli men-i muhakeme kararı ile hakkındaki işlem durdurulmuştur.²⁵

3. Taşağıl Nahiyesi'nin Kuruluş Sırasına Göre Köyleri

İzmir Şimendüfer Mektebi mezunu ve şehir tarihi çalışmaları ile bilinen İbrahim Hakkı Konyalı²⁶ 1972 yılında köy köy dolaşarak Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi adlı eserini oluşturmuştur. Ama bu eser uzun süre basılamamış, yazma olarak aile arşivinde bulunmuştur. Bu arada Cumhuriyet'in 50. yılında Orhan Tunçdemir'in derlediği Manavgat Tarih ve Turizm adlı eser Manavgat Belediyesi tarafından yayınlanmıştır. Özellikle köyler bölümü İ. Hakkı Konyalı'nın yazma eseri ile büyük benzerlikler göstermektedir. İ. Hakkı Konyalı'da bulunmayan köyler Orhan Tunçdemir'in hazırladığı çalışmada da bulunmamaktadır. Ama eserin herhangi bir yerinde nedense İ. Hakkı Konyalı ve Manavgat Tarihi üzerine yaptığı çalışmadan söz edilmemektedir.²⁷

Bereket: Atabey köyünün adı 1455 yılından itibaren Osmanlı Arşiv belgelerinde geçmektedir. Köyün bazı ürünlerinden alınan öşür miktarı ve hasılı 16565 idi. 1555 yılında Manavgat kazası Atabey nahiyesine bağlı Atabey köyü için “*Bereketlü demekle maruftur*” kaydı bulunmaktadır. Söz konusu yılda Atabey (Bereketlü) köyünün hububat ve benzeri hasılı 7370 idi.²⁸ Alaiye Sancağı Manavgat kazasına bağlı 1830-1831 yılında Bereket köyünde 23 erkek nüfus, 1840-1844 yılında 6 hanede 13 erkek nüfus kaydı bulunmaktadır.²⁹ 1915 nüfus ve idari durum verilerine göre Taşahur nahiyesine bağlı Bereket köyünde 41 erkek, 37 kadın olmak üzere 78 nüfus yaşamaktadır.³⁰ Cumhuriyet döneminde Taşağıl nahiyesine bağlı Bereket ve Mecidiye köyü beraber yazılmıştır.³¹ Cumhuriyet'in 50. yılında Taşağıl bucağına bağlı köyde 1008 nüfus kişi yaşamaktadır.³² Bereket köyünün Hacı Köyü, Arap Beleni, Ağaçiçi, Yılanlı Tepe mahallelerinde eski yapı ve mezarlıklar bulunmaktadır.³³

²⁵ Muhammet Güçlü, “II. Dünya Savaşı Sırasında Cumhuriyet Halk Partisi Serik Teşkilatı ve Halkevi'nin İnşası,” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 17, sayı 35 (2017 Güz): 254-258.

²⁶ Konyalı, *Alanya Tarihi-Turistik Klavuzu*.

²⁷ *Manavgat Tarih ve Turizm*, Köyler Kısmı; Konyalı ve Yıldız, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, 122-161.

²⁸ Karaca, XV. ve XVI. Yüzyıllarda *Manavgat Kazası*, 44, 251, 282

²⁹ Ak, “19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı”, 84.

³⁰ Ak, “Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)”, 328.

³¹ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

³² *Manavgat Tarih ve Turizm*, Köyler kısmı.

³³ Konyalı ve Yıldız, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, 125.

Sağırın/Sağır-İni: Sağırın köyü 1455 yılından itibaren Osmanlı belgelerinde geçmektedir. Söz konusu yılda köyün öşür ve hasılı 1979 idi. 1530 tahririnde Sağırın köyünde 117 hane, 4473 hasıl kaydı bulunmaktadır.³⁴ Fatih Sultan Mehmet zamanında 16 Mayıs 1475 tarihinde hazırlanan Suret-i Defter-i İcmal-i Vilayet-i Alaiye adlı deftere göre Manavgat'a bağlı Sağır İni köyünde 60 hane bulunmaktaydı.³⁵ Alaiye Sancağı Manavgat kazasına bağlı Sağırın köyünde 1840-1844 yılında 17 hanede 40 nüfus yaşamaktadır.³⁶ 1915 nüfus sayımına göre Beşkonak nahiyesine bağlı Sağırın köyünde 75 erkek, 75 kadın olmak üzere 150 nüfus yaşamaktadır.³⁷ Sağırını köyü sakinleri Çakış Çiftliği'nde çalışmalarından ötürü bir ara Çakış köyüne bağlanmış olacak ki 1917 yılının başında köy yapılması için teklif edilmiş, ama Dahiliye Nezareti tarafından köy olma kriterine uymadığı için kabul edilmemiştir.³⁸ Cumhuriyet döneminde Taşağıl nahiyesine bağlanan köyün adı "Kepaz ve Sağırın" şeklinde geçmektedir.³⁹ Sağırın köyü İ. Hakkı Konyalı ve Orhan Tunçdemir'de bulunmamaktadır.

Kepez/Kepezlül: 1455 yılından itibaren Kepez köyünün adı Osmanlı belgelerinde geçmektedir. Örneğin 1455 yılında Kepezlül köyünün hasılı 3102 idi.⁴⁰ Fatih Sultan Mehmet zamanında 16 Mayıs 1475 tarihinde hazırlanan Suret-i Defter-i İcmal-i Vilayet-i Alaiye adlı deftere göre Manavgat'a bağlı Kepez köyünde 110 hane bulunduğu kaydedilmektedir.⁴¹ 1530 yılında ise Kepez köyünde 102 hane olup, hasılı 5000 idi.⁴² Kanuni Sultan Süleyman devrinde H.937/M.1530 yılında yapılan Alaiye Sancağı vakıfları kaydında "Kepez karyesinde Çatal Seydi Zaviyesi Vakfı" geçmektedir.⁴³ Alaiye Sancağı Manavgat kazasına bağlı Kepez köyünde 1830-1831 yılında 83, 1833-1834 yılında 92 nüfus kaydı bulunmaktadır. 1840-1844 yılında Kepez ve Zahmadin köyünde 43 hanede 103 nüfus bulunmaktadır.⁴⁴ 1915 nüfus sayımına göre Beşkonak nahiyesine bağlı Kepez köyünde 150 erkek, 157 kadın olmak üzere 307 nüfus bulunmaktadır.⁴⁵ Cumhuriyet döneminde Taşağıl nahiyesine bağlanan köyün adı "Kepaz ve

³⁴ Karaca, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Manavgat Kazası, 252, 256-257.

³⁵ M. Akif Erdoğan, *Fatih Sultan Mehmed Zamanında Ala'ıyye Sancağı: 1475 Tarihli Suret-i Defter-i İcmal-i Vilayet-i Ala'ıyye (Metin ve İnceleme)*, yay. haz. Faruk Nafiz Koçak (Alanya Kültür Sanat ve Turizm Vakfı-Alanya Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, 2013), 75.

³⁶ Ak, "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı", 84.

³⁷ Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", 329.

³⁸ BOA., DH. İUM., 45.3.72.1.

³⁹ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

⁴⁰ Karaca, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Manavgat Kazası, 252.

⁴¹ Erdoğan, *Fatih Sultan Mehmed Zamanında Ala'ıyye Sancağı*, 75.

⁴² Karaca, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Manavgat Kazası, 256-257.

⁴³ Konyalı, *Alanya Tarihi-Turistik Klavuzu*, 282-284.

⁴⁴ Ak, "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı", 84.

⁴⁵ Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", 329.

Sağırın” şeklinde geçmektedir.⁴⁶ Kepez köyü İ. Hakkı Konyalı ve Orhan Tunçdemir'de bulunmamaktadır.

Peri: Peri köyünün kaydı 1455 yılından itibaren Osmanlı belgelerinde geçmektedir. Söz konusu yılda köyün öşür ve hasılı 1684 idi.⁴⁷ Fatih Sultan Mehmet zamanında 16 Mayıs 1475 tarihinde hazırlanan Suret-i Defter-i İcmal-i Vilayet-i Alaiye adlı deftere göre Manavgat'a bağlı Peri köyünün 36 hanesi bulunmaktadır.⁴⁸ 1831 nüfus sayımında Peri köyü kaydına rastlanmazken, Zeyve'de 1830-1831 yılında 59 erkek nüfus, 1840-1844 yılında 24 hanede 51 erkek nüfus kadı bulunmaktadır.⁴⁹ 1915 yılı nüfus verisine göre Peri mea Zeyve köyü Manavgat kazası Merkez nahiyesine bağlı olup 96 erkek, 87 kadın olmak üzere 183 nüfus yaşadığı görülmektedir.⁵⁰ Cumhuriyet döneminde de Peri ve Zeyve köyü şeklinde geçmektedir.⁵¹ İ. Hakkı Konyalı'ya göre köyün adı Perizeyve şeklinde geçmektedir. Eski tabirle Peri mea Zeyve idi. Peri adlı Manavgat'a 20 km uzaklıkta bir de mahallesi vardır. Her iki yerleşimde ayrı muhtarlıktır. Köyün içme suyu bulunmadığından 40 kadar kuyudan temin edilir. Köprü Suyu kanalı Gündoğdu'da kaldığı için arazisi kurak ve verimsizdir. Köyün camisi ve ilkokulu vardır. Köyde pamuk, yulaf, susam ve zeytin üretilir. Boyalı İn, Faslikenli (Fesleğenli) Çeşme, Yarımcı Boğazı'nda harabe ve mezar bulunur. Cumhuriyet döneminde köyün adı Yavrudoğan olmuştur.⁵²

Perakende: Köyün adı 1455 yılı tahrir defterlerinde geçmekte olup bazı ürünlerinin hasılı 1941 idi.⁵³ Fatih Sultan Mehmet zamanında 16 Mayıs 1475 tarihinde hazırlanan Suret-i Defter-i İcmal-i Vilayet-i Alaiye adlı deftere göre Manavgat'a bağlı Perakende köyünün 80 hanesi bulunmaktadır.⁵⁴ 1840-1844 yılında Perakende Cemaati 45 hane, 120 nüfus olarak kaydedilmiştir.⁵⁵ 1915 yılında Taşahur nahiyesi Perakende köyünde 124 erkek, 109 kadın olmak üzere 233 nüfusa sahiptir.⁵⁶ Cumhuriyet'in başlarında Taşağıl nahiyesinde Perakende Aşireti kaydı bulunmaktadır.⁵⁷ Köy Perakende Aşireti'nin yerleştirilmesi ile

⁴⁶ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

⁴⁷ Karaca, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Manavgat Kazası, 252.

⁴⁸ Erdoğan, *Fatih Sultan Mehmed Zamanında Ala'iyye Sancağı*, 61.

⁴⁹ Ak, "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı", 84.

⁵⁰ Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", 328.

⁵¹ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

⁵² Konyalı ve Yıldız, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, 161; *Manavgat Tarih ve Turizm*, Köyler kısmı.

⁵³ Karaca, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Manavgat Kazası, 252.

⁵⁴ Erdoğan, *Fatih Sultan Mehmed Zamanında Ala'iyye Sancağı*, 54.

⁵⁵ Ak, "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı", 85.

⁵⁶ Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", 328.

⁵⁷ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

oluşturmuştur. Deniz kenarında bulunan köyün 1970 yılında 131 nüfusu vardır. Köyün içinde tarihi bir çeşme bulunmaktadır.⁵⁸

Kızıldağ: Kızıldağ köyü 1455 Osmanlı Tahrir defterinde adı geçmekte olup bazı ürünlerinden alınan öşür ve hasılı 2243 idi. Kızıldağ köyünde buğday ile arpa üretilmektedir. 1555 yılı kayıtlarına göre Kızıldağ ile Çardak köylerinin buğday ve benzeri ürünlerinin hasılı 4814 idi.⁵⁹ Fatih Sultan Mehmet zamanında 16 Mayıs 1475 tarihinde hazırlanan Suret-i Defter-i İcmal-i Vilayet-i Alaiye adlı defterde Kızıl Dağ köyü hakkında “tabi’-i Manavgad hanesi zıkr olmuştur, hasılı 1633” ibaresi bulunmaktadır.⁶⁰ 1830-1831 yılında Kızıldağ köyünde 148 erkek, 1833-1834 yılında 163 erkek, 1840-1844 yılında 49 hanede 136 erkek nüfus yaşamaktadır.⁶¹ 1915 yılında ise 190 erkek, 222 kadın olmak üzere 412 nüfus bulunmaktadır.⁶² 1928 yılında Taşağıl nahiyesinde Kızıldağ köyü bulunmaktadır.⁶³ İ. Hakkı Konyalı Kızıldağ köyüne eski Perakende köyü demektedir. Ama bu bilgi yukarda görüldüğü gibi doğru değildir. Deniz kenarında olup 1970 yılında 560 nüfusu vardır. Köyün münbit arazileri Köprü Çayı’ndan gelen sol kol kanalı ile sulanmaktadır. Köyde Narlıkuyu mevkiinde harabeler bulunmaktadır.⁶⁴

Niğit: 1455 yılına ait Osmanlı Tahrir defterinde köyün adı Niğüdlü olarak hububat öşrü ve diğer gelirlerin dışındaki verilerde geçmektedir. 1530 ve 1555 yılı tahririnde de geçmektedir. 1555 yılında hububat ve benzeri öşürü 4281 idi.⁶⁵ Niğit köyünde 1830-1831 yılında 39 erkek, 1833-1834 yılında 49 erkek nüfus, 1840-1844 yılında Niğit ile Yonmataş köyünde 21 hanede 48 erkek nüfus kaydı bulunmaktadır.⁶⁶ 1915 yılında Taşahur nahiyesinde Nigıt köyünde 94 erkek, 97 kadın olmak üzere 191 nüfus yaşamaktadır.⁶⁷ Cumhuriyet döneminin başlarında Taşağıl nahiyesinde Niğit köyü kaydı vardır.⁶⁸ Cumhuriyet döneminde adı Denizyaka olup 140 hanede 1796 kişi yaşamaktadır. Köyün cami ve ilkokulu bulunmaktadır. Köyde içme suyu sekiz çeşme ve tazyikli su ile sağlanmaktadır. Evleri taş yapı ve kiremit ile örtülüdür. Köyün arazisi Köprü Çayı’ndan gelen kanal ile sulanmaktadır. Köyde pamuk ve buğday ekilmektedir. Köyün İlarma mahallesi halkı Akseki’den gelirken köylerinin adını da getirmişlerdir. Köyün

⁵⁸ *Manavgat Tarih ve Turizm*, Köyler kısmı.

⁵⁹ Karaca, XV. ve XVI. Yüzyıllarda *Manavgat Kazası*, 251-252, 283.

⁶⁰ Erdoğan, *Fatih Sultan Mehmed Zamanında Ala’iyye Sancağı*, 75.

⁶¹ Ak, “19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı”, 84.

⁶² Ak, “Antalya’da İdari Yapı ve Nüfus (1915)”, 328.

⁶³ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

⁶⁴ Konyalı ve Yıldız, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, 144.

⁶⁵ Karaca, XV. ve XVI. Yüzyıllarda *Manavgat Kazası*, 253-259, 282.

⁶⁶ Ak, “19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı”, 84.

⁶⁷ Ak, “Antalya’da İdari Yapı ve Nüfus (1915)”, 328.

⁶⁸ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

deniz kenarında bir iskelesi bulunmaktadır. İskele bölgesinde Roma ve Bizans devirlerine ait para ve sikkeler bulunmuştur. Arap gemiciler burada çay, kahve ve şeker karşılığında kereste satın almışlardır.⁶⁹

Çardak: Çardak köyünün adı 1455 tahririnde geçmemektedir. 1530 köyler ve hasılı tahririnde ise Çardak adı Kızıldağ ile geçmekte, hane sayısı 60, hasılı 3500 idi. 1555 yılında hububat ve benzeri ürünlerde Çardak köyünün hasılı Kızıldağ ile beraber 4814 idi.⁷⁰ 1830-1831 yılında Çardak köyünde 96 erkek nüfus, 1833-1834 yılında 115 erkek, 1840-1844 yılında 49 hanede 93 erkek nüfus bulunmaktadır.⁷¹ 1915 yılında Taşahur nahiyesi Çardak köyünde 136 erkek, 139 kadın olmak üzere 275 nüfus vardır.⁷² 1928 yılında Taşağıl nahiyesi Çardak köyü kaydı bulunmaktadır.⁷³ Ama İ. Hakkı Konyalı ile Orhan Tunçdemir'in eserinde Çardak köyü kaydı bulunmamaktadır. Çardak köyünden Ziraat, Çevre Mühendisliği alanında Prof. Dr. Hasan Merdun yetişmiştir.

Büklüce: 1455 ve 1530 tahririnde bazı ürünlerden alınan öşür ve köy kaydında adı geçmemektedir. 1555 yılı köy kaydında Büklüce köyünün adı geçmektedir. Köyün nefer sayısı 21 idi. 1555 yılında hububat ve benzeri ürünlerinin öşrü 4265 idi.⁷⁴ 1830-1831 yılında 15, 1833-1834 yılında 17, 1840-1844 yılında 7 hanede 12 erkek nüfus kaydı bulunmaktadır.⁷⁵ 1915 yılında Taşahur nahiyesinde 41 erkek, 29 kadın olmak üzere 70 nüfus vardır.⁷⁶ Cumhuriyet'in ilk yıllarında Büklüce köyü kaydı bulunmaktadır.⁷⁷ 1972 yılında köyün küçük bir mescidi ile ilkokulu bulunmaktadır. Köyün tazyikli suyu ve akan çeşmeleri vardır. Köy, Köprü Çayı'nın bir bükünde eski bir kabristanda kurulduğu için Büklüce denilmektedir. Köyde şimdi olmayan Gölcük denen bir su birikintisi bulunmaktaydı.⁷⁸ Cumhuriyet'in 50. yılında Büklüce köyünde 782 kişi yaşamaktadır. Köyün Dikmen Tepesi, Sarıçubuk, Ada, Sulanır ve Köyaltı semtleri vardır. Köy tarihi kalıntılar üzerinde kurulmuş olup, içme suyu vardır.⁷⁹

⁶⁹ Konyalı ve Yıldız, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, 131-132; *Manavgat Tarih ve Turizm*, Köyler kısmı.

⁷⁰ Karaca, XV. ve XVI. Yüzyıllarda *Manavgat Kazası*, 259, 283.

⁷¹ Ak, "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı", 84.

⁷² Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", 328.

⁷³ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

⁷⁴ Karaca, XV. ve XVI. Yüzyıllarda *Manavgat Kazası*, 268, 282.

⁷⁵ Ak, "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı", 84.

⁷⁶ Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", 328.

⁷⁷ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

⁷⁸ Konyalı ve Yıldız, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, 125.

⁷⁹ *Manavgat Tarih ve Turizm*, Köyler kısmı.

4. XV. ve XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerinde Adı Geçmeyen Köyler

Hocalar: XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı belgelerinde kaydına rastlanmamıştır. Alaiye Sancağı Manavgat kazasında 1830-1831 yılında 30 erkek nüfusu, 1833-1834 yılında 31 erkek nüfusu, 1840-1844 yılında 12 hanede 27 erkek nüfus kaydı bulunmaktadır.⁸⁰ 1915 yılında Manavgat kazası Taşahur nahiyesi Hocalar köyünün 50 erkek, 45 kadın olmak üzere 95 nüfusu vardır.⁸¹ 1928 yılında Taşağıl nahiyesinin Hocalar köyü kaydı geçmektedir.⁸² Cumhuriyet'in 50. yılında 448 nüfusu bulunmaktadır. Köyü cami, ilkokulu vardır. İçme suyunu 40 kuyudan sağlamakla beraber 3 km kuzeydeki Hacı Osman Pınarı'ndan içecek su getirilebilir. Kuzeyde eski Hocalar köyünün harabeleri ve mezarlığı bulunmaktadır. Köyün yolu iyi değildir. Köprü Çayı'ndan gelen kanal olmadığı için köyün arazileri sulanamamaktadır. Elektrik alınırsa köy toprakları suya kavuşabilecektir. Köyün harabeler içeren Belenköy adlı bir mahallesi vardır. Köyün mahalleri Firavun Yurdu, Kilise, Nesir, Samantepe idi. Köyün kuzeyindeki Samantepe'de zeytiyağı değimen taşı bulunmuştur. Hocalar köyü Manavgat kazasının en iyi zeytinini yetiştirmektedir. Köyde yılda 90 ton zeytin elde edilmekte olup hayvan gücüyle çalışan bir yağhane bulunmaktadır.⁸³

Gündoğdu: XV. ve XVI. yüzyıl belgelerinde Fettahlı Aşireti adı geçmemektedir. 1840-1844 verisine göre Alaiye Sancağı Manavgat kazasına bağlı Fettahlı Cemati 68 hanede 151 nüfus idi.⁸⁴ 1915 yılında Manavgat kazası Taşahur nahiyesinde Fettahlı Aşireti 234 erkek, 244 kadı olmak üzere 478 nüfus idi.⁸⁵ Cumhuriyet döneminde 1928 yılında Taşağıl nahiyesinde Fettahlı Aşireti kaydı geçmektedir.⁸⁶ 1932 yılına ait Antalya Coğrafyası adlı eserde Manavgat kazasında 70 hanede 484 nüfus Fettahlı Aşireti geçmekte olup, bunların Manavgat sahilinde kışladıkları, Manavgat'ın Melek Yaylası'na yaylaya çıktıkları, çiftçi ve koyuncu odluları kayıtlıdır.⁸⁷ Cumhuriyet'in 50. yıl kayıtlarına göre Fettahlı Aşireti sonradan Gündoğdu (Fettahlı) köyü adını almıştır. Köyün nüfusu 1038 idi. Taşağıl bucağına bağlı olan köy içme suyunu dokuz kuyudan almaktadır. 12 km uzağında bulunan Güğü denilen tepede bulunan tatlı su kaynağından köye su getirilebilir. Köyün cami ve okulu vardır. Türkmen aşireti olan köy ahalisi eskiden Seydişehir, Beyşehir taraflarına göçerdi. Yirmi seneden beri buraya yerleşmiş

⁸⁰ Ak, "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı", 84.

⁸¹ Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", 328.

⁸² Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

⁸³ Konyalı ve Yıldız, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, 135-136; *Manavgat Tarih ve Turizm*, Köyler kısmı.

⁸⁴ Ak, "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı", 84-85.

⁸⁵ Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", 328.

⁸⁶ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

⁸⁷ *Antalya 1932*, 69-70.

durumdadır. Köprü Suyu'nun sol kanat kanalı köyün topraklarının bir kısmını sulamaktadır. Ama mühim kısmı kuraktır. Sahil kısmında Aktaş mevkiinin eski bir iskele olduğu söylenmektedir. 1972 yılı itibariyle Belediyelik olan Gündoğdu'da elektrik yoktur. Gündoğdu köyü/beldesini Rakka, Halep, Çukurova taraflarından gelen Fettahlı Yörükleri kurmuştur.⁸⁸

Çolaklı: 1831 yılında Alaiye Sancağı Manavgat kazasında 1840-1844 yılında Çolak Cemaati'nin 78 hanede 185 nüfus kaydı bulunmaktadır.⁸⁹ 1915 yılında Taşahur nahiyesine bağlı Çolaklı Aşireti'nin 327 erkek, 339 kadın olmak üzere 666 nüfusu bulunmaktadır.⁹⁰ 1928 yılında Taşağıl nahiyesine bağlı Çolaklı Aşireti kaydı vardır.⁹¹ 1932 yılında Manavgat kazasında Çolaklı Aşireti 80 hanede 720 nüfus kaydı olup, bunlar Manavgat sahilinde kışlamaktadır, Şarkikaraağaç ve Ketenlik yaylalarına yaylaya çıkmakta, çiftçi ve koyuncudurlar.⁹² 1970 nüfus sayımına göre 175 hanede 1180 nüfusu bulunmaktadır. Köyün içme suyu yoktur. Halk beş kadar kuyudan su temin eder. İçecek su 10 km kadar uzaklıkta olan Kalemli civarındaki kaynaklardan ve Seki köyünden getirilebilir. Köprü Çayı'nın sol kol kanalı köye kadar gelmediği için arazisi susuzdur. Bunun için susuz Pamuk, susam, buğday ve yulaf ekerler. Çolaklı köyünün Yağlılar, Süleyman Beyli, Deli İmam, Tilkiler mahalleleri vardır. Yağlılar mahallesinde Boyalı İn denilen mağara sonradan kiliseye çevrilmiştir. Yağlıların kuzeyinde bulunan Dikili Kale Roma devrine ait kalıntılardır.⁹³

Kısalar: Alaiye Sancağı Manavgat kazasına bağlı Kısalar köyünün 1830-1831 yılında 34 erkek nüfusu, 1833-1834 yılında 35 erkek nüfusu, 1840-1844 yılında 12 hanede 30 erkek nüfus kaydı bulunmaktadır.⁹⁴ 1915 yılında Manavgat kazasının Taşahur nahiyesine bağlı Kısalar köyünün 47 erkek, 43 kadın olmak üzere 90 nüfus kaydı vardır.⁹⁵ 1928 yılında Taşağıl nahiyesinin Kısalar köyü kaydı bulunmaktadır.⁹⁶ Cumhuriyet'in 50. yılında köyün nüfusu 326 idi. Sahile 3 km uzaklıkta olan köyün camii ve ilkokulu bulunmaktadır. İçecek su iki büyük kuyudan sağlanır. Kuyunun sahipleri müsaade ederse motorla köye su basılabilir. Su İşleri idaresi Köprü Suyu kanalı'nın suyunu köyün yakınındaki

⁸⁸ Konyalı ve Yıldız, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, 137-138; *Manavgat Tarih ve Turizm, Köyler kısmı*.

⁸⁹ Ak, "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı", 84-85.

⁹⁰ Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", 328.

⁹¹ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

⁹² *Antalya* 1932, 69-70.

⁹³ Konyalı ve Yıldız, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, 128-129; *Manavgat Tarih ve Turizm, Köyler kısmı*.

⁹⁴ Ak, "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı", 84.

⁹⁵ Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", 328.

⁹⁶ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

çaya dökülebilirse köylüler arazilerini motorla sulayabilecektir. Pamuk ve susam ekerler. Külliyyetli aşılı zeytin ağaçları bulunmaktadır. Köyün doğusunda Fığla denen yerde kale harabesi ve yel değirmeni vardır. Denize yakın Çanaklık denen yerde ise toprak kap işlemeciliği yapılmıştır.⁹⁷ 1961-1974 yılları arasında Kısalar köyünün Muhtarı olan Şevket Yiğit'in torunu olan Doktora öğrencim Adile Gül Yiğit Atasayar'ın verdiği bilgiye göre köyde Çanaklı/Aktaş da denen Kale mevkiinde kuyu, hamam (Feslikanlı), zeytinyağı işliğı, yer altı tüneller ve toprak kap üretim atölyesi, Fıhla/Fığla'da denen Yel değirmeni tepesi, cami ve iki odalı Taşmektep denen ilkokul (Şevket Yiğit'in Muhtarlı zamanında yapıldı) bulunmaktadır. Ayrıca köyün güneyinde denize doğru ormanlık alanda yetişen Dağ çileğinin yabani hali olan yerel olarak zom denilen endemik bir bitki yetişmektedir.⁹⁸ Kısalar köyünden Elektrik-Elektronik Mühendisliğı alanında Prof. Dr. Şükrü Özen ile Matematik alanında Prof. Dr. Mustafa Alkan yetişmiştir.

Beydiğın: Tarihte Begteginliler (1144-1232) adıyla merkezi Erbil olmak üzere Şehrızor, Hakkari, Tıkrit, Sincar, Harran, Urfa ve civarında hüküm süren bir Türk beyliğı vardır. Bu beyliğe Erbil Atabeyliğı de denilmektedir. Beyteginliler, XIII. yüzyılın ilk yarısında siyasi birliğıni yitirdikten sonra topraklarını önce Abbasiler sonra Moğollar istila etmiştir.⁹⁹ Beytiğınlilere bağı bazı aşiretler Abbasi, Moğollar, Kara Amid merkezli Uzun Hasan Devleti ve Safevi Devleti'nden sonra Osmanlıların kontrolüne geçmiştir. Osmanlı hizmetindeki aşiretler XVIII. Yüzyıldan başlamak üzere zamanla Anadolu'nun batı tarafına göçmüşlerdir. Manavgat kazası Taşağıl nahiyesine bağı Beydiğın köyü bir aşiret yerleşimi olarak böyle oluşmuştur. Bundan dolayı XV. ve XVI. yüzyıl Osmanlı belgelerinde Beydiğın köyünün kaydına rastlanmamıştır. Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'nun eserinden XVIII. Yüzyılda Begteginliler'in Beydiğın adıyla Kütahya-Aydın, Konya-Karaman, İçel-Teke, Çukurova bölgelerine yerleştirilmediğı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ XIX. yüzyılda Teke Yörükleri arasında Beydiğın Aşireti/Cemati kaydına rastlanmamaktadır.¹⁰¹ Ama bölgeye yerleşmelerinden dolayı Alaiye Sancağı Manavgat kazasında köy kaydı bulunmaktadır. Şimdilik Beydiğın köyüne ait en eski kayıtlar XIX. yüzyıla aittir.

⁹⁷ Konyalı ve Yıldız, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, 140; *Manavgat Tarih ve Turizm, Köyler kısmı*.

⁹⁸ Ahmet Sevinç, Kısalar, 1930, Çiftçi-Pazarıcı; Ramazan Gezer, Kısalar, 1945, Çiftçi; Metin Yiğit, Kısalar, 1956, Çiftçi; Mevlüt Yiğit, Kısalar, 1965, Motor Tamircisi, Görüşme Tarihi: 23. 2. 2025.

⁹⁹ Coşkun Alptekin, "Begtekinliler," *İslam Ansiklopedisi*, cilt 5 (TDV, 1992), 342-344; Coşkun Alptekin, "Erbil'de Bir Türk Beyliğı-Beyteginliler," *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 3 (1987), 1-10.

¹⁰⁰ Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi (TTK Yayınları, 1988), 125-135.

¹⁰¹ Mehmet Ak, *Teke Yörükleri (1800-1900)*, İkinci Baskı (TTK Yayınları, 2022), 20-83.

Alaiye Sancağı Manavgat kazasına bağlı Beydiğin köyünde 1830-1831 yılında 79 erkek nüfusu, 1833-1834 yılında 87 erkek nüfusu, 1840-1844 yılında 22 hanede 85 erkek nüfus kaydı bulunmaktadır.¹⁰² 1915 yılında Manavgat kazasında Taşahur nahiyesine bağlı Beydiğin köyünde 189 erkek, 154 kadın olmak üzere 343 nüfus kaydı vardır.¹⁰³ 1928 yılında Taşağıl nahiyesine bağlı Beydiğin köyü kaydı geçmektedir.¹⁰⁴ İ. Hakkı Konyalı ile Orhan Tunçdemir'in eserlerinde Beydiğin köyüne diğer köyler gibi müstakil bir başlık ayrılmamıştır. Ama Orhan Tunçdemir Cumhuriyet'in 50. yılında Taşağıl nahiyesine bağlı Beydiğin köyünün 335 nüfusu olduğunu belirtir.¹⁰⁵ Beydiğin köyü sınırlarında Kargı Irmağı kenarında Selçuklular devrine ait Kargı Han ile hamamı bulunmaktadır. Beydiğin köyünden Aşık Mehmet ile aynı aileden Orman Mühendisliği, Botanik, Bitki Genetiği alanında sahanın duayeni olarak kabul edilen Prof. Dr. Kani Işık yetişmiştir. Manavgat'a bağlı Beydiğin köyünün dışında Sivas'ın Şarkışla ilçesine bağlı Beydiğin adlı bir köy bulunmaktadır. Günümüzde Beydiğin köyü Serinyayla adıyla aynı ilin Altınyayla ilçesine bağlıdır.¹⁰⁶ Ayrıca Beydiğin adını çağrıştıran Isparta'nın Sütçüler ilçesine bağlı Beydili köyü bulunmaktadır.¹⁰⁷

Karabucak: Alaiye Sancağı Manavgat kazasına bağlı Karabucak köyünde 1830-1831 yılında 40 erkek nüfusu, 1833-1834 yılında 40 erkek nüfusu, 1840-1844 yılında 15 hanede 49 erkek nüfus kaydı bulunmaktadır.¹⁰⁸ 1915 yılında Manavgat kazasında Beşkonak nahiyesine bağlı Karabucak köyünde 63 erkek, 70 kadın olmak üzere 133 nüfus kaydı vardır.¹⁰⁹ 1928 yılında Taşağıl nahiyesine bağlı Karabucak köyü kaydı geçmektedir.¹¹⁰ İ. Hakkı Konyalı ile Orhan Tunçdemir'in eserlerinde Karabucak köyüne diğer köyler gibi müstakil bir başlık ayrılmamıştır. Ama Orhan Tunçdemir Cumhuriyet'in 50. yılında Taşağıl nahiyesi bağlı Karabucak köyünün 238 nüfusu olduğunu belirtir.¹¹¹

Çakış: Alaiye Sancağı Manavgat kazasına bağlı Çakış köyünde 1830-1831 yılında 68 erkek nüfusu, 1833-1834 yılında 68 erkek nüfusu, 1840-1844 yılında 22 hanede 43 erkek nüfus kaydı bulunmaktadır.¹¹² 1915 yılında Manavgat kazasında

¹⁰² Ak, "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı", 84.

¹⁰³ Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", 328.

¹⁰⁴ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

¹⁰⁵ Konyalı ve Yıldız, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, 122-161; *Manavgat Tarih ve Turizm, Köyler kısmı*.

¹⁰⁶ https://tr.wikipedia.org/wiki/Serinyayla._Altınyayla

¹⁰⁷ https://tr.wikipedia.org/wiki/Beydili._Sütçüler

¹⁰⁸ Ak, "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı", 84.

¹⁰⁹ Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", 329.

¹¹⁰ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

¹¹¹ Konyalı ve Yıldız, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, 122-161; *Manavgat Tarih ve Turizm, Köyler kısmı*.

¹¹² Ak, "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı", 84.

Taşahur nahiyesine bağlı Çakış köyünde 84 erkek, 82 kadın olmak üzere 166 nüfus kaydı vardır.¹¹³ 1928 yılında Taşağıl nahiyesine bağlı çakış köyü kaydı geçmektedir.¹¹⁴ 1928 yılı Antalya Umumi Meclis kararına göre Manavgat'ın Çakış, Korkutelî'nin Zivint ve Yelten köylerine damızlığa uygun olmayan elli dana dağıtılmıştır.¹¹⁵ 1972 yılı kaydına göre köy içecek suyunu 10 kuyudan temin eder. Köylüler iki km uzaklıktaki Zincirlikaya ile Eskilik kaynaklarının köye getirilmesi konusunda teşebbüs etmişlerdir. Elektrik hattı köyün içinden geçmektedir. Faydalanmak için teşebbüs etmişlerdir. Zincirlikaya denilen yerde harabeler, kuyu, sarnıç ve mezarlar bulunmaktadır. Köyün Bey Oturağı, Kadı Oturağı, Saray Yıkığı, Cinli Camii, Zincirlikaya mahallesinde taş ve kitabeler vardır. Köylüler eskiden her Pazar günü Köprü Suyu başında kurulan pazara katılırlardı. Köyde Köprü Çayı üzerinde bulunan köprünün Sultan Alaeddin Keykubat tarafından restore edildiği bilinmektedir. Köprünün Belkıs'a giden yolunun solunda eskiden bir de han bulunmaktaydı. Han şimdi yıkılmıştır. Eski haritalarda burası Köprü Pazarı, Köprü Han olarak geçerdi.¹¹⁶ Cumhuriyet'in 50. yılında Taşağıl nahiyesi Çakış köyünün 1207 nüfusu bulunmaktadır.¹¹⁷ Ayrıca köyde Tugayoğlu Cemal Bey tarafından işletilen büyük çaplı tarım yapılan Tugayoğlu Çiftliği/Çakış Çiftliği bulunmaktadır.¹¹⁸ Aksu Öğretmen Okulu mezunu Öğretmen Duran Yılmaz, "Kışlak" başlıklı hikayesinde Köprü Çayı'ndan sonra bulunan Tugayoğulları Çiftliği için "Teke'nin burası kara topraktır. Kömür karası, zulüm karası, hümüs karası. ... İki ırmak arası, denizden Toroslara kadar Tugayoğulları'nındır. Bu ovaları, Teke'nin eğik şapkalı, yırtık şalvarlı, kuru yüzlü insanları ortak ekerler Tugayoğulları'yla. Onların buraya nerden, ne zaman geldiklerini kimse bilmez. Bu dağları ve ovaları nasıl aldıklarını da bilen yoktur" demektedir.¹¹⁹

5. Demokrat Parti Devri ve Sonrası Taşağıl Nahiyesi/Bucağı

Demokrat Parti devrinde ünlü Alman oryantalist Kurt Erdmann 1954 yılında Kargı Han araştırması vesilesiyle Taşağıl Bucak Müdürü olarak Ali Haydar Nebioğlu'nu (1921-2014) ziyaret etmiş, konu hakkında yazdığı makalede bucaktaki bütün memurlara, özellikle de Nahiye Müdürü Ali Haydar

¹¹³ Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", 328.

¹¹⁴ Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 142.

¹¹⁵ *Resmî Antalya*, 22 Mart 1929, 4.

¹¹⁶ Konyalı ve Yıldız, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, 130-131.

¹¹⁷ *Manavgat Tarih ve Turizm*, Köyler kısmı.

¹¹⁸ Mehmet Ak, "Manavgat'ta Bir Ayan Ailesi Tugayoğulları," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3, sayı 12, (Yaz 2010), 27-36.

¹¹⁹ Duran Yılmaz, *Yörük Hikayeleri* (Palet Yayınları, 2020), 37.

Nebioğlu'na dostane kabulleri ve içten yardımları için teşekkür etmektedir¹²⁰. Ali Haydar Nebioğlu mesleğinin son zamanlarında, Cumhuriyet'in 50 yılında bir kez daha Taşağıl Bucak Müdürlüğü görevini yapmıştır¹²¹. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü 26 Ekim 1960 tarihinde İl İdaresi Kanunu'na göre bazı yer isimlerini değiştirmiştir. Buna göre Manavgat ilçesi Taşağıl bucağında Taşağıl (N.M), Bereket, Beydiğin, Büklüce, Çakış, Çardak, Gündoğdu, Hocalar, Karabucak, Kısalar, Kızıldağ, Parekende isimleri muhafaza edilirken, Kepezsağrın adı Sağırın, Niğit adı Denizyaka, Perizeyve adı Yavрудоğan olarak değiştirilmiştir.¹²²

1967 Yılında Manavgat İlçesi Taşağıl Bucağı'nın Köyleri, Muhtarı, Nüfusu ve Okuma-Yazma Bilenler¹²³

Köyün Adı	Muhtarın adı	Erkek	Kadın	Toplam	Okuma Yazma Bilen
Taşağıl (B. M.)	Mustafa Şirin	1189	1194	2383	912
Bereket	Vahap Süral	409	420	829	273
Beydiğin (Karangeç) (Karacaagaç)	Mehmet Dinç	243	200	443	138
Büklüce	Süleyman Çimen	314	351	665	178
Çakış	Lütfi Dolay	421	447	868	300
Çardak	Abdullah Günal	261	269	530	78
Denizyaka (Niğit)	Nail Günal	871	948	1819	580
Gündoğdu (Fettahlı Aşireti)	A. Hamdi Acar	534	570	1104	199
Hocalar	Mehmet Çağlar	315	318	633	126
Karabucak	Süleyman Arıcan	158	150	308	93
Kısalar	Şevket Yiğit	182	191	373	86

¹²⁰Kurt Erdmann, "Der Kargı Han bei Alanya," Kunst des Orients, sayı III (1959): 5-13; Kurt Erdmann, "Alanya Yakınlarındaki Kargı Han", çev. Mehmet Uysal-Muhammet Güçlü, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 18 (Aralık 2008): 237-238.

¹²¹ Bu bilgileri bize sağlayan torunu Mimar Ayşegül Nebioğlu'na çok teşekkür ederim.

¹²² İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, *Antalya İli*, Kitapçık, 1961, 20-21.

¹²³ *Antalya İl Yıllığı/1967* (Ajans Türk Matbacılık Sanayi, bty.), 49, 78, 251.

Kızıldağ	Ahmet Can	283	277	560	14
Perakende (Hacıpınarı)	Erdal Çalışkan	97	85	182	49
Sağırın/Sağırın (Kepezsağırın)	Ali yılmaz	480	507	987	179
Yavrudoğan (Perizeyve)	Abdullah Yaman	372	431	803	183
Toplam		6129	6358	12.487	3.388

1967 yılı verisine göre Taşağıl bucağında kapasitesi 10 olan bir telefon santrali bulunmaktadır.

1967 Yılında Taşağıl Bucağı'nda Kurumlar¹²⁴

Köyler	Okul	Öğretmen Lojmanı	Okuma Odası	Cami	İçme Suyu	Yol	Telefon	Köy Ebesi	Jandarma Karakolu
Taşağıl (B.M.)	x	x	-	x	x	x	x	x	x
Bereket	x	x	-	x	-	x	-	-	-
Büklüce	x	x	-	x	-	x	-	-	-
Hocalar	x	x	-	x	-	x	-	-	-
Beydiğin	x	x	-	x	-	x	-	-	-
Çakış	x	x	-	x	-	x	-	-	-
Çardak	x	x	-	x	-	-	-	-	-
Sağrın	x	x	-	x	-	x	x	-	-
Kızıldağ	x	x	x	x	-	-	-	-	-
Kısalar	x	-	-	x	-	x	-	-	-
Denizyaka	x	x	-	x	x	x	-	-	-
Yavrudoğan	x	x	-	x	-	x	-	-	-
Perakende	x	x	-	x	-	x	-	-	-

¹²⁴ Antalya İl Yıllığı/1967, 274.

6. Cumhuriyet'in 50. Yılında Taşağıl Bucağı

Cumhuriyet'in 50. Yılında Taşağıl Bucağı'nın Köyleri ve Nüfusu¹²⁵

Köyün Adı	Erkek	Kadın	Toplam	Hane Sayısı	İlçeye (Km)	Uzaklığı
Taşağıl Bucağı	1410	1574	2984	220	30	
Bereket	477	644	1121	150	25	
Beydiğin	159	159	318	120	55	
Büklüce	378	417	795	100	35	
Çakış	535	684	1219	60	30	
Çardak	258	277	535	60	45	
Denizyaka	842	951	1793	140	45	
Gündoğdu	534	501	1035	90	20	
Hocalar	290	354	644	80	26	
Karabucak	290	354	644	80	26	
Kısalar	140	176	316	60	24	
Kızıldağ	133	138	271	80	50	
Perakende	97	136	233	50	52	
Sağıran (Sağırın)	633	638	1271	140	75	
Yavrudoğan	477	507	984	100	20	
Toplam	6469	7284	13753			

Cumhuriyet'in 50. Yılında Taşağıl Bucağı'nın Kurumları¹²⁶

Köyün Adı	Okul	Yol	İçme Suyu	Elektrik	Ebe	Jandarma	Telefon	Köy Odası	Cami
Tağıl (B.M) Kaymaz Mah.	x	x	-	x	x	x	x	x	x
Bereket	x	x	x	-	-	-	-	-	x
Beydiğin	x	-	x	-	-	-	-	-	x

¹²⁵ 1973 İl Yıllığı, Cumhuriyet'in 50. Yılında Antalya (Duran Ofset Basımevi, bty.), 85.

¹²⁶ 1973 İl Yıllığı, 325-326.

Büklüce	x	x	x	-	-	-	-	-	x
Çakış	x	x	x	-	-	-	-	-	x
Çardakköy	x	x	x	-	-	-	-	-	x
Denizyaka (Niğit)	x	x	x	-	-	-	-	-	x
Gündoğdu	x	x	x	-	-	-	-	-	x
Hocalar	x	x	x	-	-	-	-	-	x
Karabucak	x	-	x	-	-	-	-	-	x
Kısalar	x	x	x	-	-	-	-	-	x
Kızıldağ	x	-	x	-	-	-	-	-	x
Perakende	x	x	-	-	-	-	-	-	x
Sağırın (Kepezsağırın)	x	x	x	-	-	-	x	-	x
Yavrudoğan (Perizeyve)	x	x	-	-	-	-	-	-	x

Cumhuriyet'in 50. yılında Taşağıl bucak merkezinde 220 hanede üçbine yakın nüfus yaşamaktadır. Taşağıl Belediyesi 1973 yılında kuruluşunu tamamlayan belediyeler arasında sayılmaktadır.¹²⁷ 1950-1953 yılları arasında 60.000 lira harcanarak Taşağıl'a su getirilmiş iken 1973 yılında içme suyunun olmaması, bucak merkezine bağlanan Kaymaz mahallesi ile açıklanabilir. Manavgat ilçe merkezine 30 km iken Serik ilçe merkezine 7-8 km olmasından dolayı Taşağıl bucağı ve köyleri pazar ihtiyaçlarını Serik'ten görmektedir. Taşağıl bucağına bağlı Kızıldağ köyü 1973 yılından sonra İbradı ilçesine bağlanmış olacak ki 7 Nisan 1992 tarihinde 5442 Sayılı İl İdaresi Kanunu'nun 2. maddesi gereği İbradı ilçesi Merkez bucağına bağlı olan Tilkiler, Sevinçköy, Sırtköy ve Yaylaalan köyleri Manavgat ilçesi Merkez bucağına, Kızıldağ köyünün ise Manavgat ilçesi Taşağıl bucağına bağlanması uygun görülmüştür.¹²⁸

¹²⁷ 1973 İl Yıllığı, 309.

¹²⁸ Musa Şaşmaz, *Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013)*, cilt 3 (Türk Tarih Kurumu Yayını, 2014), 54; TC. Resmi Gazete, 12 Nisan 1992, sayı 21197.

6. Taşağıl'ın Ekonomik Durumu

Ziraat: Taşağıl nahiyesinin Çakış köyünde büyük çaplı tarım yapılan Tugayoğlu'nun Çakış Çiftliği bulunmaktadır. Çiftliğin başında Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet devrinde Tugay oğlu Cemal Bey (1877-1950) bulunmaktadır.¹²⁹ İki nahiyesi ve 79 köyü olan Manavgat kazasında armut, badem, şeftali, keçi boynuzu ağaçlarına rastlanır. Elli bini verimli olmak üzere bir milyon kadar yabani zeytin ağacı bulunur.¹³⁰ Armut ve zeytin ağaçlarının çoğunluğu ise Taşağıl nahiyesinde bulunmaktadır. Antalya Lisesi Coğrafya Öğretmeni H. Saraçoğlu, Antalya'da seracılığın merkez ilçede 16000, ilçelerle birlikte 32000 sera olduğunu, açıkta yetişen sebzeciliğin bile her geçen gün biraz daha geliştiğini, bakla, salatalık, enginar gibi, Orta Anadolu ve hatta Ege bölgesine göre bunların daha turfanda sayıldığını, ovanın hemen her yerinde dut, incir, badem, armut görüldüğünü, armudun ise en çok Taşağıl'da yetiştüğünü belirtir.¹³¹ 1967 İl Yıllığı'na göre Manavgat ilçesi Taşağıl bucağında 1948 yılında kurulan Ziraat Bankası'nın finanse ettiği 1134 nolu bir kooperatif olup, ortak sayısı 653, sermayesi 215.943, plasmanı 2.075.000 lira idi.¹³²

Ticaret: Osmanlı Arşiv belgelerine göre 1455 yılı kayıtlarında Kargı'da 2, Sağırin'de 2 harap değirmen, Kızıldağ'da bir mamur değirmen geçmektedir.¹³³ 1925 yılı verilerine göre Manavgat kazasında Taşağıl ve Beşkonak adlarında iki nahiye 88 köy bulunmaktadır.¹³⁴ 1927 yılı verilerine göre ise Taşağıl nahiyesinden Taşağıllı Ahmet Efendi bakkallık ve manifaturacılık yapmaktaydı. Tugayzade Cemal Bey'in oğlu Ahmet Efendi ise kereste ticareti ile meşgul oluyordu. Tugayzade Fahri ise mevaşi (canlı hayvan) taciri idi.¹³⁵ XX. yüzyılın ortalarında Taşağıl nahiyesinin de dahil olduğu Manavgat kazasının tüccar ve iş adamları Ahmet ve Sırrı Tugayoğulları çeltik, buğday ve susam, Mustafa Acar çeltik üretim ve ihracıyla tanınmıştır. Ayrıca Antalya'da yapılan ihracata yardımcı olanlar Hüseyin Vural, Şükrü Sözen, Mehmet Gebeceli, Mahmut Özdemir, Yusuf Yılmaz, Fazıl Göksel, Mustafa Çelebi, Abdullah öz ve Mustafa Tümbül idi.¹³⁶

¹²⁹ Süreyya Hiç, *Antalya'da Bir Âyân (Hanedan) Ailesi Tugayoğulları* (DER Yayınları, 2020), 71, 99.

¹³⁰ Reşat Yamaner, "Antalya-Manavgat," *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, 1946, 354-355.

¹³¹ Hüseyin Saraçoğlu, *Akdeniz Bölgesi* (MEB Öğretmen Kitapları Dizisi, 1989), 541-542.

¹³² *Antalya İl Yıllığı*/1967, 225.

¹³³ Karaca, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Manavgat Kazası, 151.

¹³⁴ *Türkiye Salnamesi*, 1927, Üçüncü Kısım, Sahib-i İmtiyaz: Hasan Hulki, Anadolu Matbaası, 885-887; Muhammet Güçlü, editör, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Antalya'da Tüccarlar, Meslekler ve Meslek Erbabları* (Çizgi Kitabevi, 2024), 59-62.

¹³⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Ticaret Salnamesi*, 1927, Sahip ve Naşiri: İsmail Hakkı ve Şürekası, Arşak Garonyan ve Mahdumu Matbaası, 756-781; Güçlü, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Antalya'da Tüccarlar*, 104-105.

¹³⁶ Hüseyin Orak, *Türkiye Kılavuzu*, cilt 1 (İbrahim Horoz Basımevi, 1946), 366-369.

Maden: Taşağıl bucağı Çakış köyünde arama talepli aliminyum, yine Çakış köyünde arama ruhsatlı krom, Bereket köyünde işletme talepli krom ve mangenez madenleri bulunmaktadır.¹³⁷

7. Taşağıl'ın Sosyal ve Kültürel Durumu

Eğitim:

Taşahur Medresesi: Düşenbe nahiyesi Taşahur Köyü İbtidai Mektebi'nin 1912-1913 eğitim yılı imtihanlarına 25 Mayıs 1913 tarihinde katılan görevliler arasında Taşahur köyü Müderrisi olduğunu görüyoruz. Bu durumda Taşahur köyünde bir medrese bulunmaktadır.¹³⁸

Taşahur İbtidai Mektebi: Taşağıl İbtidai Mektebi'nin inşası ve açılışına ilişkin Manavgat nahiyesi sakinlerinden Cemal Efendi tarafından Sadaret makamına bir dilekçe verilmiştir. Sadaret makamının 31 Ekim 1904 tarihinde Konya Vilayeti'ne yazdığı yazıda Cemal Efendi'nin Manavgat nahiyesine bağlı Taşağıl köyünde ibtidai mektep yapılmak üzere bir bina inşa ettirdiği, mektebe gelir olmak üzere de dükkânlar yaptırdığı, mektep binası ve dükkânları mahalli maarif idaresine bağışladığı, ama muallim maşına karşılık bulunamadığı için henüz mektebin açılmadığı belirtilerek Manavgat nehri geçid-i kayık hasılatından bir kısmının ayrılarak muallim maaşı olarak verilmesini istediği dilekçesinin ekte olduğunu, muallim maşının temini, mektebin seri olarak açılmasını ve neticesinin bildirilmesini istemektedir.¹³⁹ Burada ismi geçen Manavgat nahiyesi sakini Çakış Çiftliği'ni işleten Tugayoğlu Cemal Bey olmalıdır. Yukarda ki yazışmadan anlaşılacağı gibi Taşağıl Mektebi İbtidaisi Tugayoğlu Cemal Bey tarafından yaptırılmıştır ve Sadaret Makamı Mektubi Kalemî'nin kullandığı dile bakılırsa muhtemelen 1904 yılında açılmıştır. Taşhur Mektebi ilk açıldığında tayin edilen muallimin adı bilinmemekle beraber 1910 yılında mektebin muallimi Mehmet Efendi idi. 1913 yılında okulun birinci, ikinci ve üçüncü sınıf öğrencilerinin adları, yaşları, adlıkları notlar ve mensup oldukları köy ve aşiretleri bilinmektedir. Örneğin öğrencilerin Taşahur, Kaymaz, Çardak, Bucakköy, Sağırın, Zide (Zeyve), Çakış, Niğit, Kızıldağ, Hocalar, Beydiğin, Düzağaç köyleri ile Honamlı, Karahacılı, Karabük, Sarıkabalı (Sarıhabalı) aşiretlerinden geldiği anlaşılmaktadır. Taşahur İbtidai Mektebi'nin 1912-1913 imtihanları Mektep muallimi, Düşenbe mea Manavgat Müderrisi, Taşahur köyü

¹³⁷ *Antalya İl Yıllığı/1967*, 233-234.

¹³⁸ Ahmet Kısa, *Osmanlı Modern Eğitim Anlayışının Antalya'ya Yansımaları, İbtidai Mektepler (İlkokullar)/Rüştiyeler (Ortaokullar)*, (Nobel Bilimsel, 2023).

¹³⁹ BOA., BEO., 2441.183001, 18 Teşrinievvel 320.

Müderrisi, eşraftan dört kişinin katılımıyla 25 Mayıs 1913 tarihinde yapılmıştır. Okulun birinci sınıfında 19, ikinci sınıfında 16, üçüncü sınıfında 11 olmak üzere toplam 46 talebesi bulunmaktadır. Sınava katılan öğrencilerin genelde başarılı oldukları görülmektedir. Örneğin 54 numaralı Beydiğin köyünden 12 yaşındaki birinci sınıf öğrencisi Fazlı Ağa oğlu Ahmet on üzerinden 10, 9, 7 gibi notlar almıştır.¹⁴⁰ Mali 1330/1914 yılına ait Konya Vilayet Salnamesi'ne göre Alaiye kazasının Taşahur köyünde 1327/1911 yılında resmi iptidai mektep kurulmuştur. Taşahur Mektebi'nin bir muallimi, 49 erkek öğrencisi bulunmaktadır. Mezun sayısı belirtilmemiştir. Ama yukarda görüldüğü gibi mektep 1904 yılında açılmış, 1913 yılında 11 öğrenci mezun olmuştur.¹⁴¹ Bu durumda Taşahur İptidai Mektebi yedi yıl kadar Hususi İdare aracılığıyla öğretmen maaşı ödenmiş, sonra 1911 yılında resmi hüviyeti kazanmış gibi gözüküyor.

Cumhuriyet döneminde CHP. Antalya İl Kongresinde 10 Kasım 1936 tarihinde tutulan tutanağa göre Taşağıl nahiye okulunda pansiyon teşkilatı bulunduğundan Hocalar, Pirizive (Perizeyve), Gündoğdu, Çolaklı, Kısalar köylerine şimdilik ayrıca okul binası yaptırmaya imkan ve lüzum görülmemiştir. Ayrıca Taşağıl'a sarnıç yapılması için köy sandığından yardım yapılması talebi bütçe durumu sebebiyle yerine getirilememiştir.¹⁴² Cumhuriyet'in XV. yılı olan 1938 yılında Taşağıl nahiyesinde bulunan ilkokulda Başöğretmen Ziya Gerçek, Öğretmen Abd.(ullah) Ertem iken bir öğretmen kadrosunun boş olduğunu görüyoruz.¹⁴³ 1950-1953 yıllarında Bayındırlık bakanlığınca 60 bin lira harcanarak Taşağıl'a içme suyu getirilmiştir.¹⁴⁴ Taşağıl nahiyesinde 1950 yılında Gündoğdu köyünde ilkokul yeniden inşa edilirken, 1951 yılında Niğit İlkokulu onarılmıştır. 1952 yılında Bereket İlkokulu yeniden yapılmış, 1953 yılında Beydiğin İlkokulu tamir ettirilmiştir.¹⁴⁵ Cumhuriyet'in 50. yılında Taşağıl bucak merkezinde 8 derslikli bir ilkokul tamamlanmıştır. 1974 yılında Taşağıl bucağına bağlı Sağırın-Kepez'de iki derslikli bir ilkokul bitirilmiştir. Ayrıca 1975 yılında Taşağıl bucağı Sağırın'de 5 derslikli, Hocalar-Belen'de 2 derslikli ilkokul inşaatı başlanmış ve yapımına devam edilmektedir.¹⁴⁶

Taşağıl'da Eski Eserler: Taşağıl nahiyesi sınırlarında Köprü Çayı üzerinde Selçuklu Köprüsü, Beydiğin köyünde Kargı Han, Kesikbeli girişinde Beldibi Han ile köylerde çok miktarda harabe bulunmaktadır. Bölgede eski eserlerin çok

¹⁴⁰ Ahmet Kısa, *Osmanlı Modern Eğitim Anlayışının Antalya'ya Yansımaları*, 96-99.

¹⁴¹ *Salname-i Konya Vilayeti*, Mali 1330, Cihan Matbaası, 1332, 695.

¹⁴² CHP, 1936 İl Kongreleri, 1937, 49-50.

¹⁴³ *Türk Akdeniz*, sayı 11-12, 148.

¹⁴⁴ *Antalya Vilayeti'nin Dört Yıllık Çalışmaları*, İstanbul Matbaası, 1954, 11.

¹⁴⁵ *Antalya Vilayeti'nin Dört Yıllık Çalışmaları*, 3-5.

¹⁴⁶ Hüseyin Öğütçen, *Antalya'da Dört Yıl (8 Temmuz 1971-8 Temmuz 1975)* (Kitapcık, 1975), 38-40; Kitapcık Eki, 2.

olmasından dolayı Taşahur köyünün sakinlerinin zaman zaman konuyla ilgili olarak bazı inzibati işlere de adının karıştığını görüyoruz. Örneğin Alaiye kazası Müdde-i Umumi Muavini 13 Haziran 1910 tarihinde İstanbul'da bulunan Müze-i Hümayun Müdüriyeti'ne yazdığı yazıda Alaiye'nin Selçuklular açısından önemine ve bölgede bıraktıkları eski eserlere değindikten sonra Alaiye'nin Manavgat nahiyesinin Taşahur köyünün ahalisinin bazılarının Alaiye ile Eski Antalya (Side) arasındaki sahillerde elde ettikleri yirmi sekiz adet gümüş paranın mahkemece müsadere edildiğini, üzerindeki yazılardan bu paraların Konya Selçuklularına ait olduğunun anlaşıldığını, paraların mahkemece Posta Nezareti aracılığıyla takdim kılındığını, ellerine geçtiğinin tarafına bildirilmesini istemektedir.¹⁴⁷ Selçuklu paralarının İstanbul'a gelmesi üzerine Müze-i Hümayun Müdürlüğü 4 Temmuz 1910 tarihinde Alaiye kazası Müdde-i Umumi Muavini/Teke hitabıyla yazdığı cevabi yazıda *"Alaiye'nin Manavgat nahiyesine tabi Taşahuru ahalisinden bazılarının Alaiye ile Eski Antalya üzerindeki sevahilde elde edüb mahkeme-i murakabece müsadere olunan on iki adet Sultan Hüdabende Mehmed'e aid gümüş sikke ile on iki adet Alaiye'ye mahsus Selçuki sikkesinin idareten acizaneme vürud ettiğini şükran-ı mahsusiye ve 21 Mayıs 326 tarih ve 20 numrolu tahrirat-ı behiyyelerine cevaben beyan olur"* demektedir.¹⁴⁸

İskan:

1950-1953 yılları arasında Manavgat ilçesi Taşağıl bucağına Bulgaristan göçmenlerinden Peri'ye bir, Niğit'e 8, Taşağıl bucak merkezine bir, Büklüce'ye bir göçmen aile yerleştirilmiş ve ailelerin hepsine birer ev yaptırıldığı gibi toprak da verilmiştir.¹⁴⁹

Yol:

Taşağıl köyü/nahiyesi Antalya-Konya yolu olarak bilinen Kesikbeli yolu üzerinde ahır, ağıl, köyceğiz, köy aşamalarını geçerek kurulmuştur. Kesikbeli yolu Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı devrinde Teke Sancağı müstakil olana kadar etkin olarak kullanılmıştır. Macit Bey (Selekler) 1914 yılında İbradı nahiye müdürü olduğu zaman çevresindekilere yol sormaya başlamıştır. Kesikbeli yolu var, Taşağıl'dan sonra iki gün gideceksin bir tek köye hatta insana rastlamayacaksın, geceyi de alanda geçireceksin demişlerdir.¹⁵⁰ Bu söylem pek doğru değildir. Çünkü Taşağıl köyünden sonra Çardak, Beydiğin gibi köyler olduğu gibi Beydiğin köyünde Kargı ırmağının kenarında Kargı Han bulunmakta

¹⁴⁷ BOA., MÜZ. ARK., 19 (39).55.1.

¹⁴⁸ BOA., MÜZ. ARK., 19.55.2.

¹⁴⁹ Antalya Vilayeti'nin Dört Yıllık Çalışmaları, 7-8.

¹⁵⁰ Macit Selekler, Yarımşırın Arkasından, Antalya'da Kemer, Melli-İbradı, Serik (Orhan Mete ve Ortağı Kolektif Şirketi Matbaası,1960), 63-64.

ve yolcuları da ağırlamaktadır. Ticaret Vekili Ali Cenani Bey, 10 Ekim 1925 tarihinde yapılan Adana Pamuk Kongresine deniz yolu ile giderken Antalya'nın iktisadi durumunu incelemiş, Kesikbeli yolu hakkında Antalya ile Konya arasında yapımına teşebbüs edilen şose mühim bir ihtiyacı karşılayacakken Kesikbel'e kadar 50 km'nin inşa edilebildiğini, Kesikbeli-Akseki 55 km, Akseki-Begşehir 25 km, toplam 80 km şose yapılacak olursa Antalya'da Mart ve Nisan aylarında bol miktarda yetişen meyve ve sebzenin Anadolu'nun içlerine, Konya ovasında yetişen mahsûlatın da Avrupa'ya ve sair merkezlere sevkini kolaylaşacağını, uzun senelerin tecrübesi bu yolun Hususi İdarece yapılmasının mümkün olmadığını gösterdiğini, memleketin iktisadi hayatı için pek önemli olan Kesikbeli yolunun devlet yolları ağına alınması ve yaptırılması acil bir ihtiyaçtır demektedir.¹⁵¹ Ali Cenani Bey'in verdiği güzergâhta geçen Akseki ifadesinin İbradı şeklinde anlaşılması, Akseki-Begşehir ifadesinin de İbradı-Begşehir şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade edelim. Kurt Erdmann, 1954 yılında Antalya'da Kargı Han hakkında emekli Müze Müdürü Süleyman Fikri Erten ile görüşükten sonra 50 km doğuda bulunan ve yolunu sadece Orman İşletmesi memurlarının bildiği Taşağıl'a gitmek için hareket etti. Taşağıl bucağındaki bütün memurlara, özellikle de Nahiye Müdürü Ali Haydar Nebioğlu'na dostane kabulleri ve içten yardımları için teşekkür etmektedir. Ama arazi aracı olmadığı için o zaman Kargı Han'a ulaşamadığını, 1955 yılı sonbaharında Franz Taschner ile birlikte onun jeeple Taşağıl'ın 20 km kuzey-doğusunda bulunan hanı ziyaret etmeyi başardıklarını belirtir. Ama yolun kötü olduğunu, son 4-5 km'yi arazi aracı gidemediği için yaya gittiklerini, seyrek çam ormanı manzarasının çok güzel olduğunu, Dr. Burhanettin Onat'ın ifadesinin aksine hanın alışılmadık derecede iyi olduğunu, balık açısından zengin azgın Kargı Su deresinin bir kıvrımında vadi çukurunda bulunduğunu ifade eder.¹⁵² K. Erdmann'ın belirttiği gibi Kesikbeli yolu 1950'li yıllarda artık jepp ile bile geçilemeyecek kadar bozulmuştur. 1936-1958 yılları arasında Antalya Lisesi'nde Coğrafya Öğretmenliği yapan H. Saraçoğlu Akdeniz bölgesi üzerine yaptığı çalışmada Akdağ üzerinde Serik, Taşağıl'dan İbradı ve Konya'ya geçit veren Kesikbeli olduğunu, Taşağıl'dan Kesikbel'e kadar yolun engebeli, hep kaya, taş, daima uçurum yamaçları tırmandığını, bu yolun Selçuklular devrinde de önemli olduğunu, Kesikbeli'nin 6 km kadar (güney)-batısında Kargı Çayı vadisinde yıkılmaya yüz tutmuş Kargı Han olduğunu, dağın kuzeyinde Eynif Ovası'nda Tol Han'ın bulunduğunu, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra (önce olmalı) Taşağıl'dan

¹⁵¹ Ali Cenani Bey, "Sahil Anadolu'nun İktisadi Vaziyetine Dair Notlar", *Ayın Tarihi* 7, sayı 21, (1341): 834.

¹⁵² Kurt Erdmann, "Der Kargı Han bei Alanya," *Kunst des Orients*, sayı III (1959): 5-13; Kurt Erdmann, "Alanya Yakınlarındaki Kargı Han", çev. Mehmet Uysal-Muhammet Güçlü, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 18 (Aralık 2008): 237-238.

buraya düzgün bir yol yapıldığını, lakin yolun şimdi bozuk olduğunu, engeli bel kesiminde geniş çam ormanları görüldüğünü belirtir.¹⁵³ Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Taşağıl-Kesikbeli arasında yapılan yol büyük oranda tahrip olmakla beraber köprü ve menfezleri hala görülebilmektedir.¹⁵⁴ Bölge insanı için Kesikbeli yolunun yeniden faaliyete geçmesi büyük bir hayaldi. Taşağıl nahiyesi Beydiğin köyünden Ali Kehya (Kahya) Oğullarından H. 1296/1879 doğumlu Hasan oğlu Aşık Mehmet, *“Kesikbeli Yolunda Çalışan Ameleye”* destanında *“İhtiyarladım beynim sulandı/Ameleler birbirine ulandı/Kargıhan üstüne üç makine dolandı/Valimiz geliyor haberin olsun”* demektedir. II. Dünya Savaşı sırasında Antalya'da görev yapan ünlü Vali Haşim İşcan ve devlet görevlileri Kesikbeli yolunu incelemeye gelince Aşık Mehmet *“Antalya Valisi Bay Haşim İşcan'a”* adlı destanının birinci dördlüğünde *“Vali geliyor Nasın şanında/Alay Kumandanı, Kondoktur da yanında/Biz de kavuştuk Üzümcü Han'nda/Allah ömür versin Şanlı valimiz”* ikinci dördlüğünde *“Beydiğindir bizim asıl elimiz/Ördek Uçtu viran kaldı gölümüz/Kesik Beli'dir bizim yolumuz/Bakmaya geldi büyük Valimiz”* demektedir.¹⁵⁵ Aşık Mehmet'in dizelerinde geçen Üzümcü Han ifadesinden halk arasında Kargı Han'a Üzümcü Han denildiğini anlıyoruz.

Sonuç

Alaiye Sancağı Manavgat kazasına bağlı Taşahur/Taşağıl köyü Kesikbeli yol güzergâhında XVII. Yüzyılda kurulmuştur. Kurucuları Celiloğulları ile Hamzaogulları olduğu bilinmektedir. Taşahur ve çevresi genellikle Yörüklerin kışlak merkezi olarak kullanılmıştır. Zaman içinde aşiretlerin yerleştirilmeleri ile de yeni köyler ortaya çıkmıştır. Çolaklı, Perakende, Beydiğin gibi. Taşahur yol avantajından dolayı bölgenin önemli bir köyü olmuştur. Bundan dolayı Taşahur'da zamanla bir medrese kurulmuş, sonra 1904 yılında Tugayoğlu Cemal Bey tarafından bir ilkokul ve gelir getirmesi için dükkânlar inşa edilmiştir. Bu yapılar devlete bağışlanarak ilk mektebin açılması sağlanmıştır. Bölgenin çocukları ilkokul okuma avantajı kazanmıştır. Örneğin 1912 yılında Taşağıl Mekteb-i İbtidaisi'nde okuyan öğrencilerin köyleri, adları ve imtihandan aldıkları notları görebiliyoruz. Böylece Taşahur köyü bölgenin kültürel açıdan merkezi konumuna gelmiştir.

1914 yılında yapılan idari düzenleme ile Teke Sancağı Müstakil Mutasarrıflık, Manavgat yeniden kaza merkezi olunca Taşahur/Taşağıl köyü de

¹⁵³ Saraçoğlu, Akdeniz Bölgesi, 300-301.

¹⁵⁴ Muhammet Güçlü, *“Antalya (Pamphylia) Bölgesinde Yollar: Kesikbeli Yolu ve Son Yüzyıldaki Durumu”*, 237-248.

¹⁵⁵ *Türk Akdeniz* 4, sayı 23, (Haziran 1941), 10.

nahiye merkezi yapılmıştır. Taşahur nahiyesinin onbeş kadar köyü bulunmaktadır. Nahiye olmasından sonra Hükümet Konağı, Telefon Santrali ve Belediye Dairesi açılmıştır. Ama Sabur Sami Bey'in (Dıraz) Teke Müstakil Mutasarrıflığı zamanında Antalya-Konya yol güzergâhı Kesikbeli yolu yerine Manavgat-Akseki güzergâhına çekilince nahiye yol avantajını yitirmiş oldu. Bundan dolayı nahiye bir süre durgun bir hayat sürdürdü. Bu dönemde Kesikbeli yolu yerel ahali ve Yörükler tarafından göç yolu olarak kullanılmıştır. 1925 yılında Ticaret Vekili Ali Cenani Bey'in Kesikbeli yolunu devlet yolu ağına alınması teklifi, ancak XX. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. Neticede Kesikbeli yolunun yeniden açılma teşebbüsleri XXI. Yüzyılın ilk çeyreğinde Demirkapı Tüneli ile mutlu sona ulaşmıştır. Böylece Taşağıl beldesi eski hareketliliğine yeniden kavuşmuş oldu. Eskiden at, eşek, deve kervanlarının yaptığı kalabalığı ve hengameyi günümüzde motorlu araçlar yapmaktadır.

Cumhuriyet döneminde Taşağıl nahiye/bucak merkezi olarak çevre köylerin çocuklarının gideceği pansiyonlu okul dahil devletin bütün birimlerine merkez olmuştur. Dolayısıyla çevre köylerden yoğun bir göç almıştır. İdari olarak Manavgat kazasına bağlı olmakla beraber ihtiyaçlarını her zaman yakınlığından dolayı Serik kazasından gidermektedir. Örneğin Taşağıl nahiyesinde ilk ortaokul okuyanlar Serik Orta Okulu'nda okumuşlardır. Taşağıl, Köprülü Kanyon rafting alanına gidiş güzergahında olmasından dolayı da ayrı bir canlılık yaşadığı görülmektedir.

Taşağıl Nahiyesinin toprakları dağlık ve ovalık olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Ormancılık, Hayvancılık, pamuk, armut ve zeytin tarımı nahiye de ağırlıktadır. Ayrıca rafting sahasından dolayı turizm yapılmaktadır. Taşağıl nahiyesi sınırlarında Köprü Çayı'nda Selçuklu Köprüsü, şimdi yerinde olmasa da Döşeme Yolu, Kargı Han, Beldibi Han, Atizi, Uçurmak, Kesikbeli ve birçok tarihi harabeler bulunmaktadır. Ayrıca Beydiğin köyünden Aşık Mehmet gibi kültür değerleri çıkmıştır.

KAYNAKÇA

I.Arşivler

TC. Cumhurbaşkanlığı Arşiv Daire Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA., DH. İUM., 45.3.72.1.

BOA., DH. EUM., 6. Şb. 36.12.

BOA., BEO., 2441/183001, 18 Teşrinievvel 320.

BOA., MÜZ. ARK., 19 (39).55.1.

BOA., MÜZ. ARK., 19.55.2.

İçişleri Bakanlığı Arşivi

Dahiliye Vekaleti Arşivi, Vilayetler İdaresi Umum Müdürlüğü, 22. 4. 1936 tarihli Manavgat Kaymakamlığı'nın teşkilat-ı mülkiyeyi gösteren belgesi.

II. Basın ve Resmi Yayınlar

Ali Cenani Bey. "Sahil Anadolu'nun İktisadi Vaziyetine Dair Notlar." *Ayın Tarihi* 7, sayı 21, (1341): 819-836.

Antalya İl Yıllığı/1967. Ajans Türk Matbacılık Sanayi, bty.

Antalya Vilayetine Dört Yıllık Çalışmaları. İstanbul Matbaası, 1954.

1973 İl Yıllığı. Cumhuriyet'in 50. Yılında Antalya. Duran Ofset Basımevi, bty.

CHP. 1936 İl Kongreleri. Ankara, 1937.

Dahiliye Vekaleti. *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*. İstanbul, 1928.

İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü. *Antalya İli*. Kitapçık, 1961.

Resmi Antalya. 22 Mart 1929.

Salname-i Konya Vilayeti. Mali 1330, Cihan Matbaası, 1332.

Salname-i Vilayet-i Konya. Def'a: 5, (12)89, Konya Vilayet Matbaasında Tab' Edilmiştir.

Salname-i Vilayet-i Konya. Def'a: 6, (12)90, Konya Vilayet Matbaasında Tab' Edilmiştir.

TC. Resmi Gazete. 12 Nisan 1992, sayı 21197.

Türk Akdeniz. sayı 11-12 (29 İkteşrin 1938), (Antalya Halkevi Dergisi, Cumhuriyet'in 15. Yılı Sayısı).

Türk Akdeniz. 4. sayı 23 (Haziran 1941).

Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Ticaret Salnamesi, 1927. Sahip ve Naşiri: İsmail Hakkı ve Şürekası, Arşak Garonyan ve Mahdumu Matbaası.

Türkiye Salnamesi, 1927. Üçüncü Kısım. Sahib-i İmtiyaz: Hasan Hulki, Anadolu Matbaası.

III. Araştırma Eserler

Ak, Mehmet. "Manavgat'ta Bir Ayan Ailesi Tugayoğulları." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3, sayı 12 (Yaz 2010), 27-36.

Ak, Mehmet. "19. Yüzyıl Nüfus Sayımlarına Göre Alaiye Sancağı." *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 32 (Ağustos 2014): 67-96.

Ak, Mehmet. "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)." *Adalya*, sayı XVII (2014): 311-349.

Ak, Mehmet. *Teke Yörükleri (1800-1900)*, İkinci Baskı. TTK Yayınları, 2022.

Alptekin, Coşkun. "Begtekinliler." *İslam Ansiklopedisi*, cilt 5. TDV, 1992.

Alptekin, Coşkun. "Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler." *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, (1987): 1-10.

Antalya 1932. hazırlayan Muhammet Güçlü. Er Yayıncılık, 2018.

Baykara, Tuncer. "Cumhuriyet Döneminde Türkiye Mülki Taksimatının Gelişmesi." *Hacettepe Beşeri Bilimler Dergisi* 10, sayı 3 (Haziran 1980): 116-120.

Baykara, Tuncer. *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Bilgi, Necdet. "Cumhuriyet'in İlk Döneminde Mülki Yapının Gelişimi (1920-1950)." *Türkler*, cilt 17, editör Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca. Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Erdmann, Kurt. "Alanya Yakınlarındaki Kargı Han." çeviren Mehmet Uysal-Muhammet Güçlü, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 18 (Aralık 2008): 237-246.

Erdmann, Kurt. "Der Kargı Han bei Alanya." *Kunst des Orients*, sayı III (1959): 5-13.

Erdoğan, M. Akif. *Fatih Sultan Mehmed Zamanında Ala'iyye Sancağı: 1475 Tarihli Suret-i Defter-i İcmal-i Vilayet-i Ala'iyye (Metin ve İnceleme)*. yayına hazırlayan Faruk Nafiz Koçak, Alanya Kültür Sanat ve Turizm Vakfı-Alanya Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, 2013.

Güçlü, Muhammet. "Antalya (Pamphylia) Bölgesinde Yollar: Kesikbeli Yolu ve Son Yüzyıldaki Durumu." *Adalya*, sayı V (2001-2002): 237-248.

Güçlü, Muhammet. "Cumhuriyet Döneminde Manavgat Kazası (1923-1950)." *USAD*, sayı 13 (Güz 2020): 149-212.

Güçlü, Muhammet. ed. *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Antalya'da Tüccarlar, Meslekler ve Meslek Erbabları*. Çizgi Kitabevi, 2024.

Güçlü, Muhammet. "II. Dünya Savaşı Sırasında Cumhuriyet Halk Partisi Serik Teşkilatı ve Halkevi'nin İnşası." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 17, sayı 35 (2017 Güz): 249-273.

Güçlü, Muhammet. "Müstakil (Antalya) Sancağı'nın Kurulması ve İdari Düzenlemeye İlişkin Bir Belge." *Adalya*, sayı II (1997): 289-319.

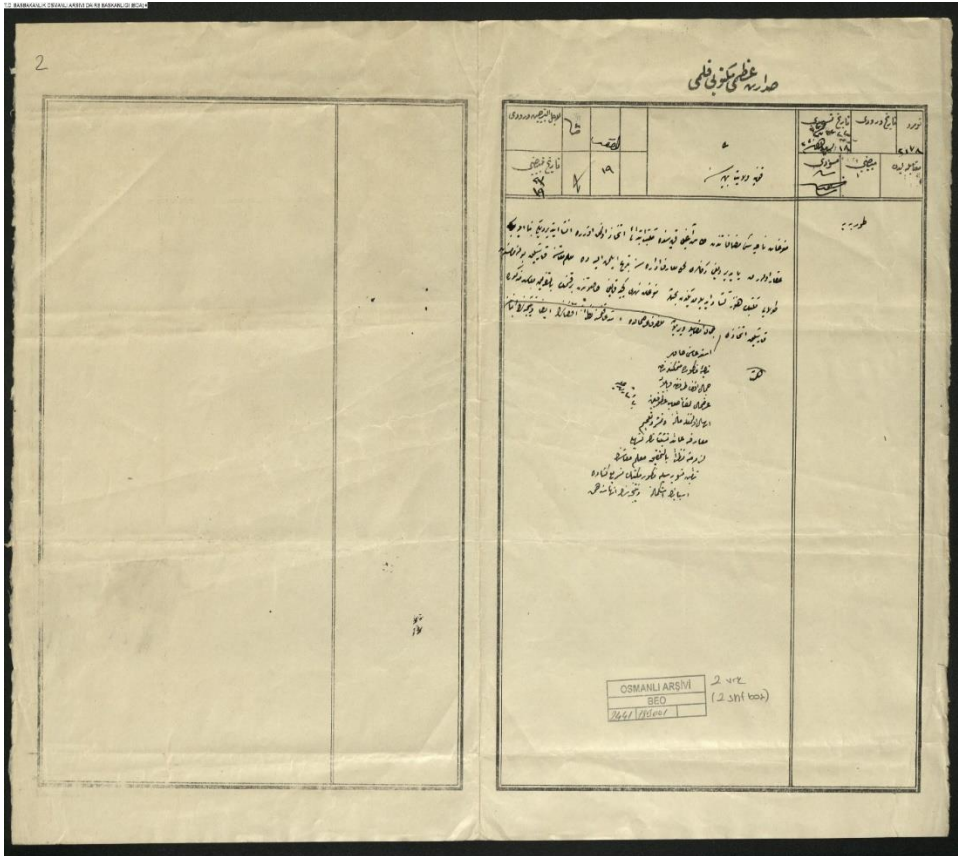
- Halaoğlu, Yusuf. XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi. TTK Yayınları, 1988.
- Hiç, Süreyya. *Antalya'da Bir Âyân (Hanedan) Ailesi Tugayoğulları*. DER Yayınları, 2020.
- Karaca, Behset. XV. ve XVI. Yüzyıllarda Manavgat Kazası. Fakülte Kitabevi, 2009.
- Kısa, Ahmet. *Osmanlı Modern Eğitim Anlayışının Antalya'ya Yansımaları, İbtidai Mektepler (İlkokullar)/Rüştiyeler (Ortaokullar)*. Nobel Bilimsel, 2023.
- Konyalı, İ. Hakkı ve Ali Yıldız. *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*. derleyen ve yayına hazırlayan Ali Yıldız. Manavgat Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, 2010.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Alanya Tarihi-Turistik Klavuzu*. yayına hazırlayan Alanyalı M. Ali Kemalolu, redaktör Faruk Nafiz Koçak. Alanya Ticaret ve Sanayi Odası-Alanya Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayını, 2016.
- Manavgat Tarih ve Turizm*. derleyen Orhan Tunçdemir. Manavgat Matbaası, bty., (Manavgat Belediyesi tarafından Cumhuriyet'in 50 Yılı Onuruna yayınlanmıştır).
- Orak, Hüseyin. *Türkiye Kılavuzu*, C. I, İbrahim Horoz Basımevi, Ankara, 1946.
- Öğütçen, Hüseyin. *Antalya'da Dört Yıl (8 Temmuz 1971-8 Temmuz 1975)*. Kitapcık, 1975, (Kitapcık Eki).
- Saraçoğlu, Hüseyin. *Akdeniz Bölgesi*. MEB Öğretmen Kitapları Dizisi, 1989.
- Sarıçelik, Kerim. "Teke (Antalya) Sancağı'nın Konya Vilayetinden Ayrılarak Bağımsız Hale Getirilmesi ve İdari Yönden Yeniden Düzenlenmesi." *Bilig*, sayı 93 (Bahar 2020): 85-114.
- Selekler, Macit. *Yarımaların Arkasından, Antalya'da Kemer, Melli-İbradı, Serik*. Orhan Mete ve Ortağı Kolektif Şirketi Matbaası, 1960.
- Şaşmaz, Musa. *Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013)*, cilt 3. Türk Tarih Kurumu Yayını, 2014.
- Yamaner, Reşat. "Antalya-Manavgat.", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*. 1946.
- Yılmaz, Duran. *Yörük Hikayeleri*. Palet Yayınları, 2020.

IV. Şahıslar

- Ahmet Sevinç, Kısalar, 1930, Çiftçi-Pazarcı, Görüşme Tarihi: 23. 2. 2025.
- Ayşegül Nebioğlu, Antalya, Mimar, Görüşme Tarihi: 27. 6. 2025.
- Metin Yiğit, Kısalar, 1956, Çiftçi, Görüşme Tarihi: 23. 2. 2025.
- Mevlüt Yiğit, Kısalar, 1965, Motor Tamircisi, Görüşme Tarihi: 23. 2. 2025.
- Ramazan Gezer, Kısalar, 1945, Çiftçi, Görüşme Tarihi: 23. 2. 2025.

EKLER

Ek I: Manavgat Nahiyesi Sakinlerinden Cemal Efendi'nin (Tugayoğlu) Taşagül İbtidai Mektebi'nin Açılmasına Dair Sadaret Makamına Verdiği Dilekçe Üzerine Konya Vilayeti'ne Yazılan 18 Teşrinievvel 320/31 Ekim 1904 Tarihli Yazı.¹⁵⁶

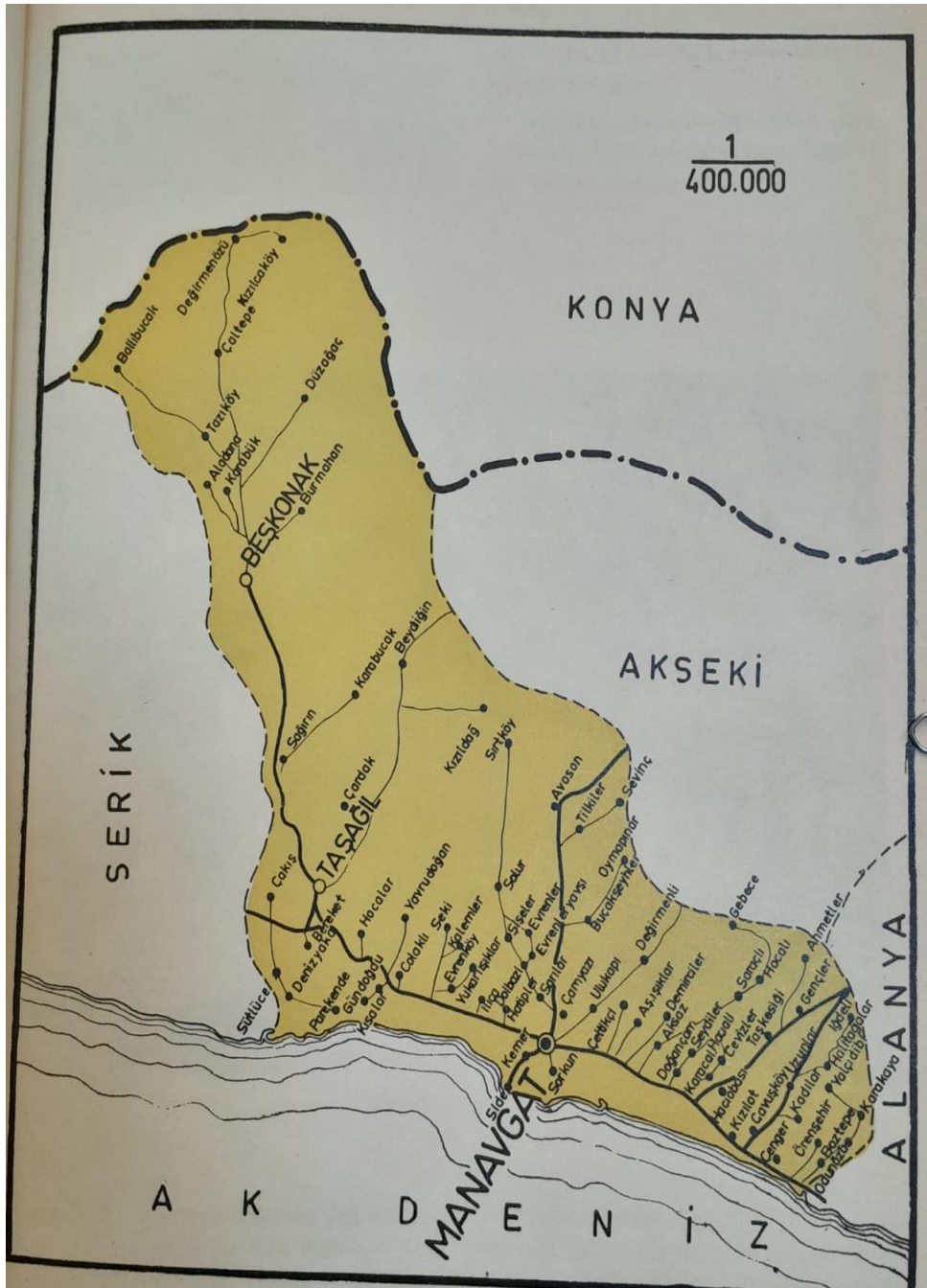
¹⁵⁶ BOA., BEO., 2441.183001, 18 Teşrinievvel 320.

Ek II: Manavgat İlçesi Taşağıl Bucak Müdürü Ali Haydar Nebioğlu (1954) ve Kısa Hayat Hikayesi¹⁵⁷**Ali Haydar Nebioğlu (1921-2014)**

1921’de Akseki ilçesinin Güzelsu köyünde doğmuştur. İlkokulu, Güzelsu İlkokulu’nda Orta ve Lise eğitimini ise Antalya Lisesi’nde tamamlamıştır. Askerliğini 1948 yılında Çaycuma’da yedek subay olarak yapmıştır. 1950 yılında İçişleri Bakanlığı bünyesinde işe başlayarak Nahiye Müdürü olmuştur. İlk görev yeri Antalya ilinde Kızılcadağ (Korkuteli) nahiyesidir. 1952-53 yıllarında Ankara’da İçişleri Bakanlığına bağlı Amme İdaresi Eğitimi’ne katılmıştır. Sonrasında sırasıyla; Akçay (Elmalı), Taşağıl (Manavgat), Macun (Aksu), Güzelsu (Akseki), Genezin (Avanos/Nevşehir), Müğren (Gölova) Elmalı, Gebiz (Serik), Dargeçit (Mardin), Oyali (Mardin), Hasankeyf (Mardin), Kasımlar (Sütçüler-Isparta), Yenişarbademli (Şarkikaraağaç-Isparta)’da Nahiye Müdürü olarak görev yapmıştır. Çalışma hayatının son yıllarında tekrar Antalya’ya dönmüş, yeniden Güzelsu ve Taşağıl’da görev yapmıştır. Son görev yeri ise Gödene (Kumluca) olup, 1976 yılında emekli olmuştur. Emeklilik hayatına Antalya’da devam etmiş ve 2014 yılında vefat etmiştir. Kendisi Farsça, Osmanlıca ve Fransızca bilmekteydi.

¹⁵⁷ Bu bilgileri bize sağlayan torunu Mimar Ayşegül Nebioğlu’na çok teşekkür ederim.

Ek III: Cumhuriyet'in 50. Yılında Manavgat İlçesi ile Taşagıl Bucağı'nı Gösteren Harita¹⁵⁸

¹⁵⁸ *Antalya İl Yıllığı*/1967, 65.

Ek IV: Manavgat'ın Taşagıl Bucak Merkezinden Bir Görünüş¹⁵⁹

¹⁵⁹ www.google.com, Erişim Tarihi: 1. 07. 2025

Ek V: Günümüzde Taşağıl Mahallesi'nin Genel Görünüşü (Foto: Ali Nail Arseven)¹⁶⁰

¹⁶⁰ Fotoğrafın çekilmesinde katkılarından dolayı Ulaştırma Bakanlığı personeli öğrencim Halil İbrahim Keskin ile Taşağıl Mahallesi eski Muhtarı Ali Nail Arseven'e teşekkür ederim.

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 17 (2025/Yaz), ss. 81-100.

Geliş Tarihi: 7 Haziran 2025

Kabul Tarihi: 15 Temmuz 2025

Araştırma Makalesi/Research Article*

Cumhuriyetin İlk Yıllarında İzmit'te At Yarışları (1931-1939)

İzel ÇETİNKAYA**

Öz

At, Türk kültüründe hem bir ulaşım aracı hem de savaş ve eğlence unsuru olarak büyük değer görmüştür. Osmanlı'da başlayan programlı at yarışları, Cumhuriyet Dönemi'nde Yüksek Yarış ve Islah Encümeni'nin kurulmasıyla kurumsallaşmıştır. İzmit'te at yarışları ilk olarak 1927'de başlatılmış, 1931'den itibaren düzenli ve organize hale gelmiştir. Yarışların başlıca düzenlendiği alan Tayyare Meydanı olmuştur. Yarışlar, zamanla halktan ve çevre illerden geniş katılım almış; at yetiştiriciliği de gelişmiştir. Ancak maddi kaynakların yetersizliği, ikramiyelerin azalmasına ve organizasyonların sürekliliğini sürdürememesine neden olmuştur. Yarışlar, yerel yöneticilerin ve Halkevi'nin desteğiyle sürdürülmüş, ancak İzmit'te bir hipodromun bulunmaması, organizasyonları zorlaştırmıştır. 1939'da Halkevi'nin düzenlediği son yarışla bu etkinlikler sona ermiş, modern hipodromun yapımına ise ancak 1995'te başlanabilmektedir. Bu çalışma, Türklerin tarih boyunca atla kurduğu güçlü ilişkiyi ve bu ilişkinin Cumhuriyet Dönemi'ndeki at yarışlarına yansımaları, özellikle 1931-1939 yılları arasında İzmit'te düzenlenen yarışlar üzerinden incelemektedir. Böylece at yarışlarının hem kültürel miras hem de spor etkinliği olarak İzmit'teki gelişimini tarihsel belgelerle gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: İzmit, Erken Cumhuriyet, Spor Tarihi, Atlı Sporlar, Halkevi

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Uzman, izel.cetinkaya@gmail.com, Orcid: 0000-0002-8868-9556.

Horse Races in İzmit in the Early Years of the Republic (1931-1939)

Abstract

Horses have been highly valued in Turkish culture, both as a means of transportation and as an element of war and entertainment. Scheduled horse races, which began in the Ottoman Empire, were institutionalized with the establishment of the Supreme Racing and Breeding Council during the Republican Era. Horse racing in İzmit first began in 1927 and became organized and organized from 1931 onwards. The primary venue for the races became Tayyare Square. Over time, the races attracted widespread participation from the public and surrounding provinces, and horse breeding also flourished. However, insufficient financial resources led to a decline in prize money and the inability to maintain the continuity of the events. The races continued with the support of local administrators and the Community Center, but the lack of a hippodrome in İzmit made organizing them difficult. These events ended with the last race organized by the Community Center in 1939, and construction of the modern hippodrome only began in 1995. This study examines the strong relationship Turks have established with horses throughout history and its reflection on horse racing during the Republican Era, particularly through races held in İzmit between 1931 and 1939. Thus, it demonstrates the development of horse racing in İzmit as both a cultural heritage and a sporting event through historical documentation.

Keywords: İzmit, Early Republican Period, History of Sports, Equestrian Sports, People's House

Giriş

Dünya tarihinin en önemli gelişmelerinden biri olan atın ehlileştirilmesi ile insan hız kavramının önemini idrak etmeye başlayarak, geniş coğrafyalara yayılan hakimiyetini güçlendirmeyi başarmıştır.¹ Atın hangi millet tarafından ehlileştirildiği tartışmaları, günümüze kadar devam etmesine rağmen yaygın bir görüş olarak bunun Türkler tarafından gerçekleştirildiği kabul edilmektedir. İlk Türklere ait arkeolojik kalıntılarda at ve koyun kemiklerine rastlanması, Türk kökenli halklarla bu hayvanlar arasında önemli bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Bu arkeolojik kalıntılardan elde edilen bilgiler, atın ehlileştirilip binek hayvanı olarak kullanılmasının Ural Dağları ile Altay Dağları'nın

¹ İbrahim Kafesoğlu, "At" TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:4, İstanbul, 1991, 26.

arasındaki bölgede ortaya çıktığını işaret etmektedir.² Tarihte at en çok Türk milleti tarafından benimsenmişken aynı zamanda Türkler atın hızından, gücünden, etinden ve sütünden yararlanarak hem siyasi hem de iktisadi gelişimlerini sağlamışlardır.³ Türkler sürüler halinde at yetiştirip, yetiştirdikleri bu hayvandan besin kaynağı olarak yararlanmış ve atlarını başka ülkelere ihraç ederek bundan önemli kazançlar elde etmişlerdir.⁴ At, değerli bir maddi varlık olarak görüldüğü için kimi zaman ihracının yasaklanması dahi söz konusu olmuştur. Eski Türkler için at, aynı zamanda bir kurban hayvanı olarak da kullanılmıştır. Bir Türk savaşçısına yol arkadaşlığı etmesi dolayısıyla çoğu zaman sahibinin ölümüyle birlikte atı da kurban edilerek onun yanında defnedilmiştir. Hiç şüphesiz bu gelenek Türklerde ata atfedilen kutsiyetle ilgilidir.⁵

İnsanın attan faydalanabilmesi için zamanla bazı aletlere ihtiyaç duyulmuş ve bunun sonucunda *üzengi*⁶ ve *gem*⁷ gibi aletler ortaya çıkmıştır. Bu aletlerin icadı ile insanın at üzerindeki hakimiyeti kolaylaşmıştır.⁸ Üzengi sayesinde ata binen kişi, atını daha iyi idare edip daha hızlı kullanabilmiş, bu sayede daha kısa sürede daha uzun mesafelere gitme imkânı bulmuştur. Bir başka görüşe göre ise üzengi, ata hâkim olmak için değil biniş aşamasında atın üzerine daha kolay çıkmak için bulunmuştur.⁹ Üzenginin hangi millet tarafından icat edilip ilk nerede kullanıldığı konusundaki bilgiler arkeolojik kalıntılar sonucunda tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre üzengi, milattan önceki yüzyılların sonlarında İç Asya bozkırlarındaki Türkler tarafından icat edilmiştir.¹⁰

Eski Türklerde at, aynı zamanda bir eğlence aracı olarak kullanılmıştır. Bozkırda yetişen Türk insanı sürekli bir savaş hazırlığında olduğu için ata binmek, ok atmak gibi faaliyetlerle hemen hemen her gün ilgilenmiştir. Ayrıca bazı dönemlerde at yarışları, cirit, çevgan gibi organizasyonlar düzenlemişlerdir. Eski Türklerin, nisan ve mayıs ayları geldiğinde ilk gök gürlemesiyle başlayan Bahar bayramlarında bir eğlence olarak at yarışları düzenledikleri

² Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Türklerde Atlı Hayat", *Z Dergisi*, Sayı 3, (2018): 135.

³ Kafesoğlu, "At", 27.

⁴ Osman Fikri Sertkaya, "Eski Türk Kültüründe At", *Türk Kültüründe Çağdaş At ve Atçılık* (Türkiye Jokey Kulübü Yayınları, 1995), 26.

⁵ Taşağıl, "İslam Öncesi Türklerde Atlı Hayat", 135.

⁶ Eyerin iki yanına asılı ayağa destek sağlayan malzeme.

⁷ Atı yönlendirmek için ağzına takılan metal parça.

⁸ Kafesoğlu, "At", 27.

⁹ Kudret Emiroğlu ve Ahmet Yüksel, *Yoldaşımız At* (Yapı Kredi Yayınları, 2002), 81.

¹⁰ Şinasi Tekin, *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler* (Dergâh Yayınları, 2016), 68.

görülmektedir.¹¹ At yarışları, modern bir spor olarak değerlendirilmesine karşın eski Türklerin de bazı zamanlarda bu yarışlardan düzenledikleri görülmektedir.

Eski dönemlerde Türkler tarafından ata verilen değer Selçuklu Devleti ve ardından Osmanlı Devleti dönemlerinde de devam ettirilmiştir. Dünya tarihinde kendisine önemli yer bulmuş olan atın İslam dünyasında da önemli bir yeri vardır. İslamiyet'in yayılması, Anadolu'nun fethedilmesi ve bu iki büyük devletin kurulmasında atlı birliklere sahip olmalarının etkisi büyüktür.¹² Selçuklu Devleti'nin daha önce Müslümanlara ait olan bölgeleri sınırlarına katarak, geniş bir coğrafyaya yayılmaları ve ellerindeki toprakları Haçlı ordularına karşı korumayı başarmaları, büyük bir atlı asker gücüne sahip olmaları sayesinde olmuştur.¹³ Osmanlı Devleti'nde ise at bir savaş aracı olmasının yanında taşımacılık ve haberleşme amacıyla da kullanılmıştır.¹⁴ Örneğin Osmanlı'nın klasik döneminde asker, malzeme ve hayvan taşımak için at gemileri inşa edilmiştir.¹⁵ Osmanlılarda at neslini korumak ve cins atları yetiştirmek için çiftlikler kurulmuştur. Saray içinde de atların bakımını üstlenecek kurumlar oluşturulmuş ve bazı kişiler at yetiştirmekle görevlendirilmiştir. Ata bu şekilde değer veren Osmanlı padişahları biniciliğe de önem vererek binicilik yapan kişileri desteklemişlerdir¹⁶. Türk şehirlerinde yarışların yapılması ve atlı oyunların oynanması için bir at sahası bulunması, Osmanlı Devleti'ne de sirayet etmiştir. Osmanlı Devleti'nin ikinci padişahı Orhan Bey, 1326 yılında Bursa'yı fethettiğinde ilk iş olarak, günümüzde Balıklı Köyü ile Atçılar Meydanı arasındaki geniş araziye koşu yeri olarak ayırmıştır.¹⁷ Aynı şekilde Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra Bizans Devleti'nden kalan hipodromun tamir edilmesini sağlamış ve burayı at yarışlarının yapılacağı, cirit oyununun oynanacağı bir spor alanı olarak faaliyete geçirmiştir. Bu spor alanı bu sebeple At Meydanı olarak ün kazanmıştır.¹⁸

¹¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (Ötüken Yayınları, 2012), 276.

¹² Yusuf Halaçoğlu, "At", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:4, İstanbul, 1991, 28.

¹³ Tuğşad Ata Türkmen, *Metehan'dan Alp Arslan'a Türklerde At "Selçuklularda At ve Atçılık Kültürü"* (Zengin Yayınları, 2016), 67.

¹⁴ Halaçoğlu, "At", 30

¹⁵ Güler Yazıcı, "Osmanlı Deniz Nakliyatında At Gemileri", *At Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali (Kitabevi Yayınları, 2017), 45.

¹⁶ Halaçoğlu, "At", 30.

¹⁷ Eser Tutel, *At Yarışları ve Atlı Sporlar* (İletişim Yayınları, 1998), 54.

¹⁸ Halaçoğlu, "At", 30.

Osmanlı Devleti’nde At Yarışlarının Başlaması

Dünyada at yarışları sporunun gelişimine baktığımızda, bugünkü anlamda ilk yarışların yapıldığı yer olarak karşımıza İngiltere çıkmaktadır. İngiltere’de yarışlar ilk kez Aslan Yürekli Richard olarak bilinen İngiltere kralı I. Richard tarafından düzenlenmiştir.¹⁹ İngilizler at sporunu öylesine benimsemişler ki dünyaca ünlü olan “Derby” yarışları ile diğer ülkelere örnek olmuşlardır. Türkler de atalarından miras olarak aldıkları at sevgisi ve at sporuna her zaman önem vermiştir. Ancak bunun programlı bir yarış olarak yapılması fikri 19. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti’nde ilk programlı at yarışları, 23 Eylül 1856 tarihinde yapılmıştır. Bu yarışların yapıldığı yer, Osmanlı’nın kozmopolit özellikli şehirlerinden biri olan İzmir’dir. İzmir’de düzenlenen at yarışları ilk başlarda belli bir programa bağlı olarak değil, genellikle eğlence amacıyla boş arazilerde yapılmıştır. Yarışların yapılması için kullanılan boş arazilerin Buca ve Bornova gibi yabancıların çoğunlukta olduğu yerlerde olduğu görülmektedir. İzmir’in bu özelliği Avrupalı yaşam tarzı ile bütünleşip bazı modern etkinliklerin ilk kez bu şehirde ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı.²⁰ İlk olarak birkaç at sever tarafından düzenlenen at yarışları, daha sonra halkın ilgisini kazanmasının ardından bu şehirde önemli bir gelişim göstermiştir. İzmir’de yapılan at yarışlarını düzenleyenler bölgede yaşayan Levanten aileleridir. Patterson, Alyoti ve Rees aileleri ile o dönem Levantenlerle iyi dostluk ilişkileri kurmuş olan Evliyazade Refik Bey’in bir yarış kulübü kurmak için çalışmalarına başlamasıyla İzmir’de Smyrna Races Club ortaya çıkmıştır.²¹ Smyrna Races Club, Osmanlı sınırları içerisinde kurulmuş olan ilk at yarış kulübüdür. O dönem İzmir’de düzenlenen yarışların organizatörlüğünü yeni kurulan bu kulüp üstlenmiştir. İzmir’de Smyrna Races Club’ın düzenlediği yarışlar yaklaşık Birinci Dünya Savaşı’na kadar devam etmiştir. Savaş döneminde İzmir’de düzenlenen spor etkinliklerine baktığımızda at yarışları az da olsa bir süre daha devam etmiştir. Dönemin İzmir Valisi Rahmi Bey’in at yarışlarını teşvikiyle en iyi cins atların katıldığı bazı yarışlar düzenlenebilmiştir.²² Ancak savaşlar sebebiyle gelen yıkım, halkın böyle eğlencelere zaman ayırmasını zorlaştırmış ve yarışlar bu dönemde önemini kaybetmiştir. Böylece Türk yarışçılığının bu ilk dönemi ne yazık ki kısa ömürlü olmuştur. Smyrna Races Club’ın dağılmasıyla birlikte, bu kulübün kurucularından olan ve at yarışları sporuna gönül vermiş Evliyazade

¹⁹ Tutel, *At Yarışları ve Atlı Sporlar*, 14.

²⁰ Günver Güneş, “İzmir’de At Yarışları (1850-1900) *Tarih ve Toplum*, Cilt:40, Sayı:240, 2003, 42; Günver Güneş, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Modern Sporların İzmir’e Girişi (1850-1922)* (İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2012), 11.

²¹ Tutel, *At Yarışları ve Atlı Sporlar*, 58.

²² Güneş, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e*, 36-37.

Refik Bey, yarışları yeniden canlandırmak için çareler aramaya başlamıştır. Bunun için bir girişimde bulunarak İstanbul'da yarışlar düzenlemek fikrini, dönemin yöneticilerinden Enver Paşa'ya açmıştır. Enver Paşa'nın bu konuya ilgisi sayesinde İstanbul'da bir Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti ve buna bağlı olarak Sipahi Ocağı Kulübü kurulmuştur. Bu sayede İstanbul'da ilk yarışlar 1911 yılında Veliefendi Çayırı'nda düzenlenmiştir.²³ Birinci Dünya Savaşı'nın ardından mütareke ile İstanbul işgal edilince İstanbul'daki yarışlar da son bulmuştur ve Osmanlı'da at yarışı sporunun gelişimi yeniden kesintiye uğramıştır. Ata duyulan sevgi ve at sporuna duyulan bir heves olarak başlayan at yarışları, zamanla yetiştiriciliği teşvik amacıyla da yapılmaya başlamıştır. Ancak insanların eğlenirken kazanmak isteyecekleri de unutulmaması gereken bir gerçektir. Günümüzde at sporuna duyulan heves azınlıkta kalmış olarak, at yarışları daha çok bahislerden kazanç elde etmek amacıyla düzenlenmektedir.²⁴

Cumhuriyet'in İlanından Sonra At Yarışları

İzmir'de Smyrna Races Club'ın organizatörlüğünde düzenlenen yarışlar, Türkiye'de at yarışları sporunun temelini oluşturur. Balkan Savaşları ve ardından Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla önemini yitiren ve yapılamaz hale gelen at yarışları, aralıklarla da olsa toplum içinde kendine yer bulmaya çalışmıştır. Örneğin; Enver Paşa'nın yöneticiliğinde kurulan Sipahi Ocağı Kulübü savaş yıllarında birkaç kez yarış düzenleyebilmiştir. Ancak 1918 yılında Osmanlı Devleti, savaştan yenik olarak çıkınca yarışlar programı hazırlanmasına rağmen yapılamamıştır.²⁵ Osmanlı Devleti'nin toprakları, Mondros Mütarekesi'nin sonucunda işgale uğramaya başlayınca Osmanlı şehirlerindeki sosyal ve kültürel faaliyetler kesintiye uğramıştır. Bu dönemde at yarışları sporu için de bir duraklama döneminin başladığını söylemek mümkündür. Bu duraklama dönemi, Cumhuriyet'in ilanından sonra 1926 yılında Mustafa Kemal'in direktifleri ile kurulacak olan Yüksek Yarış ve Islah Encümeni dönemine kadar sürmüştür.

Cumhuriyet yönetimi Türkiye'de modern kurumların temelini atmaya çalışırken bir taraftan da Türklerin atıcılık mirasını gelecek nesillere aktarmak için çalışmalara başlamıştır. Bunun için İcra Vekilleri Heyeti, 02.03.1923 tarihinde gerçekleştirdiği toplantısında Islah ve Teksir-i Hayvanat Kanunu'nu hazırlayarak

²³ Cem Atabeyoğlu, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Spor", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:6 (İletişim Yayınları, 1985), 1512.

²⁴ İzel Çetinkaya, "Cumhuriyet Döneminde İzmir'de Atlı Sporlar (1923-1963)" (Yüksek Lisans Tezi: Ege Üniversitesi, 2022), 39.

²⁵ Tutel, *At Yarışları ve Atlı Sporlar*, 65.

meclise sunmuştur. Mecliste kabul edilen 904 sayılı Islah-ı Hayvanat Kanunu ile “Yüksek Yarış ve Islah Encümeni” kurulmuştur.²⁶ 1926 yılında Yüksek Yarış ve Islah Encümeni’nin kurulmasıyla Türk yarışçılığında yeni bir dönem başlamıştır. Yüksek Yarış ve Islah Encümeni’nin hazırlanan bir yasa ile devlet eliyle kurulması yarışların organize bir şekilde yapılmasını sağlamıştır. Belli kurallar çerçevesinde yıllık bir programa dayalı olarak düzenli yarışlar böylelikle başlamış oldu.²⁷ Aradan geçen uzun bir duraklama döneminden sonra Türk yarışçılığı nihayet bir programa bağlanmış oluyordu. Yüksek Yarış ve Islah Encümeni’nin hazırladığı programa göre yarışların yürütücülüğünü Ziraat Vekaleti üstleniyordu. Cumhuriyet Dönemi’nde de İzmir, yarışçılıkta ön plana çıkan kent konumundaydı. İzmir haricinde İstanbul, Ankara, Bursa, Adana, Samsun gibi şehirlerde yarışlar başladı.²⁸ Mustafa Kemal, bu dönemde özellikle başkent Ankara’da yarışların düzenlenmesine oldukça önem veriyordu. Bunun için Ankara’da bir hipodrom inşa edilmesini sağladı. Yüksek Yarış ve Islah Encümeni’nin Ankara’da düzenlediği ilk yarışı izlemek için, Mustafa Kemal ile devletin ileri gelenlerinden İsmet İnönü, Celal Bayar ve Fevzi Çakmak hipodromda bulunuyorlardı.²⁹ Mustafa Kemal, at yarışlarının çağdaşlaşma için önemli bir unsur olduğunu düşünüyordu. Batılı devletlerde olduğu gibi Türkiye’de de at yarışlarının özel bir yeri olmalıydı. Özellikle İngiltere’de olduğu gibi Türklerin de bir “Derby” yarışı olmasını istemişti. Böylece Mustafa Kemal’in izniyle Türk yarışçılığının derbisine “Gazi Koşusu” adı verilmiş oldu.³⁰ Yalnızca dört safkan atın katıldığı ilk Gazi Koşusu, 10 Haziran 1927 tarihinde yapıldı. Bu koşularda; İsmet Paşa’nın Fama, Hacıbekirzade Ali Muhittin Bey’in Neriman, İzmirli Osman Bey’in Baratom ve Dr. Seferof’un Bolandist isimli atları koşmuştu. Bu koşuda Neriman isimli at birinci olarak 2000 lira ikramiye ile ilk Gazi Koşusunun şampiyonu olma şerefini kazanmıştı.³¹

1930’lu yıllara gelindiğinde Türkiye’de at yarışları birçok yerde yapılmaya başladı. Yarışlarda sadece Arap ve İngiliz atları değil, yetiştiriciliğin teşvik edilmesi amacıyla yerli kan atlar da ön plana çıktı. At yarışlarının önemli bir parçası olan at yetiştiriciliği de o dönemde yeniden önem kazandı. Cumhuriyetin erken dönemlerinde at yetiştiriciliği, devlet tarafından yapıliyordu. Ancak o dönemde ülkede yetiştirilmiş atların sayısı oldukça az olduğundan yarım kan Arap ve İngiliz atlarının koşuları programa dahil edilerek bir çözüm

²⁶ Reşat Köstem, “At Yarışlarının Kısa Tarihi”, *Z Dergisi*, Sayı:3, 2018, 364.

²⁷ Reşat Köstem, *Tarihsel Sürecinde Atçılığımızın Yapısı ve Yarışçılığımızın Oluşumu* (Türkiye Jokey Kulübü Yayınları, 2000), 103.

²⁸ Köstem, *Tarihsel Sürecinde Atçılığımızın Yapısı*, 104.

²⁹ Emiroğlu ve Yüksel, *Yoldaşımız At*, 163.

³⁰ Köstem, “At Yarışlarının Kısa Tarihi”, 365.

³¹ Emiroğlu ve Yüksel, *Yoldaşımız At*, 163.

yaratılmıştı.³² Ayrıca, at yarışlarına gönül vermiş bazı kişiler, kendi çiftliklerinde at yetiştiriyor ve bunları yarışlar için hazırlamaya çalışıyorlardı.

İzmit'te Düzenlenen At Yarışları

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk yarışçılığını gün geçtikçe daha ileri bir seviyeye ulaştırmak için çalışmalara devam edilmiştir. Devlet tarafından hem at yarışları hem de at yetiştiriciliği desteklenmiştir. At yetiştiriciliğini teşvik etmek amacıyla birçok vilayette yerel yönetimlerin destekleriyle at yarışları organize edilmeye başlanmıştır. Bu vilayetler arasında Samsun, Sivas, Konya gibi şehirler göze çarpmaktadır.³³ Ancak bu dönemde yarışlar açısından önemli bir sorun olarak karşımıza ekonomik anlamda kaynak yetersizliği çıkmaktadır. Batı ülkelerinde ise burada en az iki koşuda yarışan hayvanların birinin kazanmasına bağlanan talih oyunu anlamına gelen *müşterek bahis* devreye girmektedir. Bu sistemde yarışların tüm giderleri karşılanmış ve hatta bahis sayesinde önemli gelirler elde edilmiştir.³⁴ Kaynak yetersizliğine rağmen Türkiye'de de at yarışları hızla gelişmeye devam etmiştir.

Mahalli idareler tarafından bahsi geçen şehirlerde düzenlenen at yarışları, 1927 yılından itibaren at yarışçılığını ve yetiştiriciliğini teşvik etmek amacıyla kurulan Yüksek Yarış ve Islah Encümeni tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Bu yarışların, ilkbahar, yaz ve sonbahar aylarında belirli şehirlerde düzenlenmesi hedeflenmiştir. Bu şehirler içinde Balıkesir, Ankara, Bursa, İstanbul, Edirne, İzmir, Adana bulunmaktadır. 1930 yılına gelindiğinde Diyarbakır, Konya, Samsun, Kırklareli, Erzurum gibi şehirlerin eklendiği de görülmektedir.³⁵ Bazı şehirlerde Yüksek Yarış ve Islah Encümeni'nin programı dışında da at yarışları yapılmıştır.

1927 yılından itibaren İzmit'te de Vilayet tarafından at yarışları düzenlenmiştir.³⁶ 1931 yılı ilkbaharına gelindiğinde ise Mahalli İdare tarafından Tay koşusu, Kocaeli koşusu, Gazi koşusu adıyla birkaç koşu yapılacağı

³² Köstem, *Tarihsel Sürecinde Atçılığımızın Yapısı*, 126.

³³ Günver Güneş, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Modern At Yarışlarının Seyri (1856-1922)," *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a At*, (Akçağ Yayınları, 2023), 382.

³⁴ *Atlet*, 15 Ağustos 1947, Sayı:82, 2.

³⁵ Ozan Torun, *Son Ayakta Kim Geldi? (Türkiye'de At Yarışlarının Tarihi)*, (İletişim Yayınları, 2021), 82.

³⁶ İzmit'te ilk at yarışlarının 1927 yılında yapıldığı tespit edilmesine rağmen 1927-1931 yılları arasındaki yarışlara ilişkin detaylı bilgiye ulaşılamamıştır; Mesut Çapa, Cumhuriyet'in İlk On Yılında İzmit Merkez Tarihi Üzerine Bir Deneme, Uluslararası Milli Mücadelede Servetiyce Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu VI, Cilt 2, 2020, 911.

duyurulmuştur.³⁷ 22 Mayıs 1931 Cuma günü başlayan at yarışlarına 49 at iştirak etmiştir. Tayyare Meydanı'nda yapılan koşuları binlerce seyircinin de ilgiyle takip ettiği anlaşılmaktadır. Tay koşusunun kazananı İzmitli Akif Bey'in kısrağı olmuş ve 250 lira mükafat almıştır. Kocaeli ve Gazi koşularının mükafatının ise 300 lira olduğu anlaşılmaktadır. Halk koşusu ve Silahlı Jandarma koşusu gibi yarışlar da düzenlendiği görülmektedir.³⁸ Söz konusu yılda İzmit'te ilk kez sonbahar koşularının yapılacağı da Yüksek Yarış ve Islah Encümeni'nin yıllık yarış programında duyurulmuştur. Kayıt işlemleri için üç günlük süre verilen yarışların 18 Eylül'de başlayacağı bildirilmiştir.³⁹ 18 Eylül'de başlayan yarışlara 15 at katılmıştır.⁴⁰ Dolayısıyla ilkbahar yarışlarına katılımın daha çok olduğu anlaşılmaktadır.

Yüksek Yarış ve Islah Encümeni at yarışlarının ve yetiştiriciliğinin yaygınlaştırılması için birçok şehirde faaliyet göstermeye gayret etmiştir. Fakat ekonomik sıkıntılar sebebiyle kimi zaman yıllık yarış programını idare ettirmekte zorlandığı görülmektedir. Dünya ekonomik buhranı 1932 yılında at yarışçılığına da sirayet etmiş ve Yüksek Yarış ve Islah Encümeni mükafatları azaltmak zorunda kalmıştır. Mükafatların azaltılması haliyle yarışlara katılımı da azaltacağından bazı tedbirler alınması düşünülmüştür. Birçok şehirde yarışlar düzenlemek yerine İstanbul, İzmir ve Ankara gibi katılımın daha fazla olacağı şehirlere öncelik verilmiştir.⁴¹ 1932 yılında İzmit'te düzenlenen yarışlara bakıldığında ilk hafta yarışlarının İl Özel İdaresi tarafından, ikinci hafta yarışlarının ise Yüksek Yarış ve Islah Encümeni tarafından düzenlendiği anlaşılmaktadır. Yarışlara İstanbul, Bursa, Balıkesir, Bolu, Bilecik, Eskişehir ve İzmir'den atlar katılmıştır.⁴²

Yeni Türk Devletinde cumhuriyet rejimin benimsenmesi için atılan adımlardan biri olarak Halkevleri karşımıza çıkmaktadır. Halkı eğitmek, yeni rejimi benimsetmek, toplumsal kaynaşmayı sağlamak ve sağlıklı nesiller yetiştirmek için çeşitli alanlarda faaliyet gösteren Halkevleri, birçok şehirde kurulmuş ve spor faaliyetlerinde etkili olmuştur.⁴³ Halkevleri, bulundukları bölgelerin coğrafi özelliklerine, iklim ve arazi yapılarına göre, bütün sporlara önem verilmesini sağlamakla beraber, bazı spor hareketlerini teşvik etmeye çalışmışlardır. Kayak, dağcılık, yüzücülük, avcılık gibi sporların yanında at

³⁷ Cumhuriyet, 12 Mayıs 1931.

³⁸ Cumhuriyet, 23 Mayıs 1931.

³⁹ Cumhuriyet, 7 Eylül 1931.

⁴⁰ Cumhuriyet, 19 Eylül 1931.

⁴¹ Vakıf, 14 Eylül 1932.

⁴² Çapa, Cumhuriyet'in İlk On Yılında İzmit, 911.

⁴³ Yavuz Özdemir, Elif Aktaş, "Halkevleri (1932'den 1951'e)", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), 45, Erzurum 2011: 243.

yarışları düzenlenmiştir.⁴⁴ 1932’de halkın sosyal ve kültürel açıdan gelişmesini sağlamak amacıyla kurulan Halkevlerinin “Spor Şubesi” etkinlikleri içinde bulunan at yarışlarının, hipodromlarda üzerine bahis oynanan yarışlardan çok düzenlendikleri şehirlerde halka at binmeyi sevdirmek ve bu sporu benimsetmek için yapıldığı görülmektedir.⁴⁵ İzmit Halkevi ise 24 Haziran 1932’de açılmıştır. Dönemin şartlarına göre imkanların yetersizliği sebebiyle bazı şubeleri eksiktir. Ayrıca bir Halkevi binası da yoktur. CHP binası ve hatta temsil şubesi için Necatibey Okulu kullanılmıştır.⁴⁶ Vakit Gazetesi’nde yer alan bir habere göre İzmit Halkevi’nin spor şubesinin 1933 yılında faaliyete geçtiği görülmektedir.⁴⁷ İzmit Halkevi’nin spor şubesi faaliyete geçtikten kısa bir süre sonra at yarışlarının düzenlenmesine katkı sağlamıştır. Halkevi’nin desteklediği 1933 yılı yarışlarına katılımın fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu yarışlarda birinciliği kazanan hayvanların İzmit vilayet damızlık atlarının yavrularının olması dikkat çekmektedir. 1933 yılında İzmit’te düzenlenen yarışlarda Tay koşusu, Halkevi koşusu, Kocaeli koşusu gibi özel koşular düzenlenmiş ve bu koşularda Gönüllü, Tayyar, Alderviş isimli atlar birinci gelmiştir.⁴⁸

1934 yılına gelindiğinde Yüksek Yarış ve Islah Encümeni, 14 ilde at yarışı düzenlemeye başlamıştır.⁴⁹ Bu illerin arasında Kocaeli de vardı. İzmit’te düzenlenen yarışlarda, koşu alanı olarak eski Tayyare Meydanı kullanılmıştır. Tayyare Meydanı, günümüzde 42 Evler olarak bilinen bölgede bulunuyordu. Osmanlı’da ve cumhuriyetin ilk yıllarında havaalanı olarak kullanılan bu meydana kimi zaman diğer spor faaliyetleri ile at yarışları da düzenlenmiştir.⁵⁰

7 Eylül 1934 Cuma günü yapılan koşular, dönemin İzmit Valisi Eşref Bey’in himayesinde olmak üzere Özel İdare tarafından yaptırıldı. Program ilk yayınlandığında Türk Yolu gazetesinde, yalnızca 7 Eylül tarihinde yarış yapılacağı belirtilmesine rağmen 14 Eylül tarihinde ikinci bir yarış düzenlendiği görülmektedir. Yarışların idare heyetinde; Halkevi Başkanı Rıfat Yüce, Belediye Başkanı Kemal Öz, Jandarma Bölük Kumandanı Hayri ve Baytar Müdürü Ziya Bey görev almışlardır. Bu heyetin başkanlığına vilayet tarafından Halkevi Başkanı Rıfat Yüce tayin edilmiştir. Düzenlenen ilk koşuya dört ve daha yukarı yaşta ve hiç koşu kazanmamış yerli yarım kan Arap ve halis kan Arap at ve kısraklarının

⁴⁴ *Halkevleri 1932-1935: 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?*, C.H.P Yayınları, Yıl 1935, 68.

⁴⁵ Torun, Son Ayakta Kim Geldi?, 84.

⁴⁶ Kenan Olgun, “İzmit (Kocaeli) Halkevi Temsil Şubesinin Çalışmaları (1932-1951),” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl 2010, Cilt:26, Sayı:78: 512.

⁴⁷ Vakit, 6 Eylül 1933.

⁴⁸ Son Posta, 16 Eylül 1933.

⁴⁹ Köstem, *Tarihsel Sürecinde Atçılığımızın Yapısı*, 127.

⁵⁰ <https://kocaeli.bel.tr/tr/main/birimler/sehir-tiyatrolari-sube-mudurlugu/53/30769> , Erişim Tarihi: 03.04.2024.

katıldığı görülmektedir. Bu koşunun mesafesi 2200 metre olarak belirlenmiştir. Koşulara 15.45'te başlanmıştır. Yapılan koşu, Halkevi Koşusu olarak adlandırılmıştır. Koşular sonucunda Akmeşeli Ali Galip Bey'in Al Ceylan isimli atı birinci, İzmitli Yusuf Efendi'nin Kartal'ı ikinci, Karacabeyli Mustafa Efendi'nin Kumru'su ise üçüncü olmuştur. Toplam ikramiyesi 175 lira olan koşuda, birinciye 125 lira, ikinciye 35 lira ve üçüncüye 15 lira verilmiştir.⁵¹

1935 yılında Ankara'daki Yüksek Yarış ve Islah Encümeni Heyeti, İsmet İnönü, Fahrettin Altay, Rıza Uğur, İhsan Abidin Akıncı ve Atif Esenbel'den oluşuyordu. Bu heyet 1935 yılında hazırladıkları programda İzmit'te yapılacak olan koşuların sonbaharda ve bir gün yapılmasını kararlaştırmışlardı. Bu koşulara saf kan ve yarım kan Arap ve İngiliz atları katılabilecekti.⁵² İzmit'te düzenlenen ilk koşunun üzerinden bir yıl geçtikten sonra, 22 Eylül 1935 Pazar günü yapılan koşu yine Halkevi koşusu adını taşıyordu. Birinciliği Ceylan, ikinciliği Hergün, üçüncülüğü ise Çoşgun isimli atlar kazandı. Bir önceki yıl 175 lira olan toplam ikramiye tutarı 1935 yılında 40 lira azalarak 135 lira olmuştu. Bu yıl birinciye 100, ikinciye 25 ve üçüncüye 10 lira ikramiye verildi.⁵³

1936 yılında İzmit'te düzenlenen yarışlar programında yine Eylül ayında yapılacak şekilde belirtilmiştir. Ancak bu yarışlardan önce, Kocaeli Baytar Müdürlüğü'nden Tan gazetesine bir ilan verilerek, Atatürk'ün himayesinde Yüksek Yarış ve Islah Encümeni adına 30 Ağustos 1936 tarihinde İzmit'te bir yarış yapılacağı duyurulmuştur. Bu yarışlar için kayıtlar 26 Ağustos günü başlayarak 27 Ağustos saat 18.00'e kadar alınmıştır.⁵⁴ 30 Ağustos 1936 tarihinde İzmit Tayyare Meydanı'nda düzenlenecek yarışların ilanı gazeteye verilmesine rağmen, sonrasında bu yarışların sonuçlarıyla ilgili bir habere rastlanmamıştır. Ancak Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri içinde yer alan bazı belgeler, 30 Ağustos 1936 tarihinde İzmit'te yapılan at yarışlarına katılımın büyük olduğunu göstermektedir. Bu at yarışı için vilayette önemli hazırlıklar yapıldığı da görülmektedir. Kocaeli vilayetinde yapılan at yarışlarının İdare Heyetine Halkevi Reisi Rıfat Yüce başkanlık etmiştir. Özel koşulardan biri olan Halkevi koşusuna sadece 4 ve daha yukarı yaşta, hiç koşu kazanmamış ve yalnız Kocaeli çevresinde doğmuş ve yetişmiş yerli yarım kan Arap ve saf kan Arap at ve kısrakları katılabilemiştir.⁵⁵ Bu nedenle yarışlara 8 yarım kan Arap, 7 Anglo - Arap ve 1 yerli

⁵¹ Berna Kaya, "Bir Halk Eğitimi Kurumu Olarak İzmit Halkevi (1932 - 1951)" (Yüksek Lisans Tezi: Sakarya Üniversitesi, 2008), 106.

⁵² Köstem, *Tarihsel Sürecinde Atçılığımızın Yapısı*, 129.

⁵³ Kaya, *Bir Halk Eğitimi Kurumu*, 106.

⁵⁴ Tan, 23 Ağustos 1936.

⁵⁵ BCA 30-10-0 186/280/1, 18.09.1936; Türk Yolu, 2 Eylül 1936; Kaya, *Bir Halk Eğitimi Kurumu*, 107.

kan olmak üzere toplam 16 at katılmıştır. Yüksek Yarış ve Islah Encümeni'nin, Kocaeli Baytar Müdürlüğü'ne Ziraat Bankası aracılığıyla ikramiye bedeli olarak toplam 1150 lira gönderdiği görülmektedir. Koşuya kaydedilen 16 atın toplam duhuliyesi, yani bu yarışa giriş ücreti 45 lira 75 kuruştur. Yarış günü koşuların yapıldığı alana yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının karşılanması için bir büfe kurulmuştur. Kurulan büfe yerinin hasılatı 22 lira 50 kuruş olarak bildirilmiştir. O günkü yarış için bahsi müşterek hissesi 6 lira 55 kuruş olarak belirlenmiştir. Hesap heyetinin tutanaklarına göre o günkü yarışlar için 95 liralık bilet satışı yapıldığı görülmektedir. Kocaeli Baytar Müdürlüğü bu yarış için toplam 1324 lira 30 kuruş sarfiyat yapmıştır. Bunun 1159 lirası ikramiye kazanan atların sahiplerine verilmiştir. Yüksek Yarış ve Islah Encümeni'nin ikramiyeler için gönderdiği paranın üstüne ekleme yapıldığı görülmektedir. Bilet, ilan, koşu programı ve ganyan basımı için Ahmet Fevzi Matbaası'na 26 lira 30 kuruş, yine ilan bedeli olarak Türk Yolu gazetesine 10 lira, Tan gazetesine 2 lira 25 kuruş ödeme yapılmıştır. Aynı zamanda, diğer kırtasiye bedelleri için 1 lira 90 kuruş harcanmış olduğu görülmektedir.⁵⁶

Koşu yerindeki havayı daha eğlenceli hale getirmek için Tayyare Meydanı'na mızıkacılar getirilmiş ve bunlar yarışlar boyunca halkı eğlendirmeye çalışmışlardır. 30 Ağustos günü İzmit'te düzenlenen at yarışlarının bir festival havasında olduğu söylenebilir. Bölgede güvenliği sağlamak için bazı zabıta memurları görevlendirilmiş ve bunların yol masrafları için de 6 lira harcama yapılmıştır. İzmit Anadolu Otel'i'nde şoförlük yapan Mecit Efendi tarafından koşu mahalline dört zabıta götürülmüş ve bunlar görevleri bittikten sonra alındıkları yere geri götürülmüştür. İzmit Tepecik Mahallesi'nde şoför olan Fevzi Efendi ise koşu mahalline iki seferde dörder zabıta götürmüştür. Şoför Mecit iki lira, şoför Fevzi de dört lira olan otomobille taşıma ücretlerini Kocaeli Baytar Müdürü Ziya Tan'dan ertesi gün alabilmişlerdir.⁵⁷

30 Ağustos 1936 tarihinde İzmit'te düzenlenen yarışlarda toplam dört koşu yapılmıştır. Koşuların sonuçları, At Koşuları İdare Heyeti Başkanı Rıfat Yüce tarafından 31 Ağustos 1936 tarihinde Yüksek Yarış ve Islah Encümeni'ne bildirilmiştir. Sonuçlar şu şekildedir; Tay koşusu adı verilen birinci koşuda, İzmit Tatar İhsaniye Köyü'nden Mehmet oğlu Ali'nin atı birinci gelerek 234 lira ikramiye kazanmıştır. İkinciliği kazanan İzmit'ten Muteahhit Mehmet'in atıdır ve 55 lira ikramiye almıştır. Tay koşusunda üçüncü gelen at, İzmit Uzuntarla Köyü'nden Kuloğlu Yusuf'un atı olmuş ve 20 lira ikramiye kazanmıştır. Gebze Demirciler Köyü'nden Mustafa oğlu Ahmet'in atı ikinci koşuda birinciliği olarak

⁵⁶ BCA 30-10-0 186/280/1, 18.09.1936.

⁵⁷ BCA 30-10-0 186/280/1, 18.09.1936.

180 lira ikramiye kazanmıştır. İkinci koşunun ikincisi Bursa Yıldırım Mahallesi'nden Mehmet oğlu İrfan'ın atı olmuş ve 55 lira almıştır. Bu koşuda üçüncülük Geyve Askerlik Şube Başkanı Binbaşı Kazım'ın atının olmuştur. Üçüncü gelen atın ikramiyesi 20 liradır. 30 Ağustos günü yapılan üçüncü koşunun birincisi ve ikincisi İzmit Ketenciler Köyü'nden Yusuf'un atıdır. Yusuf Bey, birinci ve ikinci gelen atları için toplam 255 lira ikramiye almıştır. Bu koşuda üçüncülüğü yine İzmit Ketenciler Köyü'nden Hüsnü'nün atı elde etmiştir Üçüncü gelen atın ikramiyesi ise 20 liradır. Dördüncü ve son koşuda birinciliği Bursa Karacabey'den Rüstem'in atı kazanmıştır. Bu koşunun birincilik ikramiyesi 245 liradır. Dördüncü koşunun ikincisi, Gebze Hacı Halil Mahallesi'nden Aynacızade Selahattin'in atı olmuştur. İkinci gelen ata 55 lira ikramiye verilmiştir. Yapılan son koşuda üçüncü gelen at İstanbul Bakırköy'den Halim Bey'e aittir ve bu atın ikramiyesi 20 lira olarak verilmiştir.⁵⁸ Yapılan tüm koşularda, ikinci ve üçüncü gelen atın ikramiyelerinin aynı olduğu görülmektedir. En yüksek ikramiyeli koşu, dördüncü koşu olmuştur.

30 Ağustos günü yapılan koşularda ikramiye kazanan atların sahipleri paralarını ertesi gün Kocaeli Baytar Müdürü Ziya Tan'dan makbuz karşılığı alabilmişlerdir. Ziya Bey, bu makbuzların hepsini Yüksek Yarış ve Islah Encümeni'ne göndermiştir. Düzenlenen bu koşuya katılım çoğunlukla İzmit'ten olmuştur. Ancak görüldüğü üzere Bursa ve İstanbul'dan da at sahipleri bu yarış için İzmit'e gelmişlerdir. Yarışa katılan atların isimleri belirtilmemiş, yalnızca at sahiplerine yer verilmiştir. Kocaeli Baytar Müdürlüğü, yarışlar bittikten sonra ikramiye kazanan atların fotoğraflarını çektirip, fotoğrafçının Baytar İdaresi'ne bu fotoğrafları göndermesine dair bir vesika almıştır. Ancak ikramiye kazanan atların sahipleri, fotoğrafçıdan kendi fotoğraflarını alıp gittikleri için bir problem yaşanmış, fotoğraflar Baytar Müdürlüğü'ne ancak 18 Eylül 1936 tarihinde ulaştırılabilmektedir.⁵⁹ Ayrıca, Kocaeli Baytar Müdürlüğü yarışların bitiminden sonra artan 108 lira 85 kuruşu, toplam iki defada olmak üzere 3 Eylül ve 7 Eylül tarihlerinde, İzmit Ziraat Bankası aracılığıyla Ankara Yüksek Yarış ve Islah Encümeni'ne göndermiştir.⁶⁰

30 Ağustos günü Yüksek Yarış ve Islah Encümeni'nin düzenlediği koşulardan bir hafta sonra İzmit'te bir koşu daha düzenlenmiştir. Bu koşular dönemin Kocaeli Valisi Hamid Oskay'ın nezaretinde 6 Eylül Pazar günü Özel İdare tarafından yine Tayyare Meydanı'nda yapılmıştır. Koşuda verilen ikramiye bir yıl önce verilen ikramiyeyle aynıdır. Birinciye 100 lira, ikinciye 25 lira ve

⁵⁸ BCA 30-10-0 186/280/1, 18.09.1936.

⁵⁹ BCA 30-10-0 186/280/1, 18.09.1936.

⁶⁰ BCA 30-10-0 186/280/1, 18.09.1936.

üçüncüye 10 lira verilmek üzere toplam ikramiye tutarı 135 liradır. Verilen ikramiye tutarının ilk yarışın yapıldığı 1934 yılına göre azaldığı görülmektedir. Önceki yıllarda 8 lira olan yarışlara katılım ücreti 1936 yılında 4 liraya indirilmiştir. Tay koşusu, Halkevi koşusu ve Kocaeli koşusu olmak üzere üç koşu yapılmıştır. Halkevi koşusuna, yalnızca 4 ve üstü yaşta Kocaeli çevresinde doğmuş ve yetişmiş yerli yarım kan Arap ve saf kan Arap at ve kısıraklar katılmıştır. Ayrıca, yarışacak atlar daha önce hiç koşu kazanmamış olanlardan seçilmiştir. Koşunun mesafesi 2200 metredir. Saat 15.30'da başlayan Halkevi koşusuna 3 at katılmıştır. Selim birinci, Aktaş ikinci ve Suzan üçüncü olarak yarışı tamamlamışlardır.⁶¹

1937 yılındaki at yarışları, önceki yıl olduğu gibi Kocaeli Valisi Hamid Oskay'ın nezaretinde Özel İdare tarafından yaptırılmıştır. 22 Ağustos Pazar günü yapılan koşular, Tay koşusu, Halkevi koşusu ve Kocaeli koşusu şeklindedir. Halkevi koşusundaki ikramiye geçen yıldan biraz azalarak 130 lira olarak belirlenmiştir. Önceki yıllarda koşulara yalnız üç at katılırken, 1937 yılında Halkevi koşusuna beş atın katıldığı görülmektedir. Mesafesi 2200 metre olan bu koşuda, birinci Gebzeli Seyid Ahmed'in Doğan'ı, ikinci İzmitli Kara Ten'in Küçük Tayyar'ı, üçüncü İzmitli Yusuf'un Ceylan'ı gelmiştir⁶². Bu koşuda üçüncü gelmiş olan İzmitli Yusuf Efendi'nin adına 1934 ve 1936 yıllarında düzenlenen koşularda da rastlamıştık. Aynı kişi olduğu kesin olmamakla birlikte belgelerde adı sık geçen İzmitli Yusuf Efendi'nin at yetiştiriciliği yaptığı ve atlarını her yıl yarışlara kaydettirdiği söylenebilir. İkramiye kazanan at sahipleri arasında adına sıklıkla rastlanılması bu konuda başarılı olduğunu göstermektedir.

Atatürk'ün himayesinde ve Celal Bayar başkanlığındaki Yüksek Yarış ve Islah Encümeni, 1938 yılının Eylül ayında Tayyare Meydanı'nda bir yarış daha düzenlemiştir. Bu yarışta kazanan atlar hakkında kesin bir bilgi yoktur. Yalnızca dereceye girenlere ödül verilen bu yarışı önceki yıllardaki gibi yine binlerce kişinin izlediği düşünülmektedir. 1939 yılına gelindiğinde ise Halkevi'nin İzmit'te son kez yarış düzenlediği görülmektedir. Halkevinin düzenlediği koşu, 20 Ağustos 1939 tarihinde yapılmıştır. Koşular dönemin İzmit Valisi Ziya Tekeli nezaretinde yaptırılmıştır. Halkevi koşusuna beş at katılmış görünmektedir. Birinciye verilen ikramiye 70 lira olmakla beraber bir önceki yılın neredeyse yarısıdır.⁶³ Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda, dünya bir savaşın eşiğine gelmişti. Yüksek Yarış ve Islah Encümeni, şehirlerdeki yarışların düzenlenmesini bazı kurumlara bırakmak zorunda kaldı. Maddi yetersizlik

⁶¹ Kaya, "Bir Halk Eğitimi Kurumu Olarak İzmit Halkevi", 107.

⁶² Kaya, "Bir Halk Eğitimi Kurumu Olarak İzmit Halkevi" 107.

⁶³ Kaya, "Bir Halk Eğitimi Kurumu Olarak İzmit Halkevi" 107.

sebebiyle bazı şehirlerde yarışlar sürekliliğini koruyamadı. İzmit'teki yarışlarda verilen ikramiyenin neredeyse yarıya düşmesi, bu durumu açıklar görünmektedir.

Sonuç

Türkler yaşadıkları coğrafyanın bir getirisi olarak atlı kültürle hep iç içe olmuşlardır. At sayesinde hakimiyetlerini kuvvetlendiren Türkler, ondan maddi kazanç dahi elde etmişlerdir. Zamanla günlük hayatın bir parçası olan at, Türklerin eğlence anlayışlarına da dahil olmuştur. İlk Türkler, belli zamanlarda, örneğin baharın gelişini kutlamak için at yarışı düzenlemişlerdir. Ata verilen değer Selçuklu ve Osmanlı Devletleri'nde de aynı şekilde devam etmiştir. Osmanlı'da programlı bir şekilde yapılan at yarışları, ilk kez 19. yüzyılın ikinci yarısında düzenlenmiştir. İlk bazı Levanten aileler tarafından yapılmasına karşın Osmanlı padişahları, at yarışları sporuna ilgi göstererek Türklerin de yarış düzenlemelerini desteklemişlerdir. Zamanla Türkler de yarışlarda aktif olarak yer almaya başlamıştır. Savaş yıllarında halkın bu tür eğlencelere fırsat bulamamasından dolayı at yarışlarının faaliyeti durmuş ve bu sporun gelişimi yavaşlamıştır. Cumhuriyet yönetimi ile Türkler, ata sporu olarak gördükleri at yarışlarına yeniden önem vermeye başlamışlardır. Bunun için Yüksek Yarış ve Islah Encümeni adında bir yarış düzenleme kurulu kurulmuştur. At yarışlarının Türkiye'de gördüğü ilgi giderek artmış ve yarışlar birçok şehirde düzenlenmeye başlamıştır. İzmir, Ankara, İstanbul gibi şehirlerin yanında Bursa, Samsun ve İzmit'te de yarışlar düzenlenmeye başlamıştır. İlk olarak İzmit'teki Mahalli İdare tarafından 1927 yılında yapılmaya başlanan at yarışlarının, 1933 - 1939 yılları arasında İzmit Halkevi'nin Spor şubesi tarafından yapıldığı görülmektedir. İzmit valilerinin, at yarışlarının düzenlenmesi konusunda Halkevi'ni desteklediklerini söylemek mümkündür. Yarışların çoğu, İzmit valilerinin doğrudan desteğiyle düzenlenmiştir. 1934 yılında dönemin İzmit Valisi Eşref Bey nezaretinde yapılan koşuların, Hamid Oskay ve Ziya Tekeli gibi eski İzmit valilerinin görev sürelerinde de devam ettiği görülmektedir. Bazı zamanlarda Yüksek Yarış ve Islah Encümeni'nin desteğiyle yarışlar düzenlenmiştir. İzmit'te düzenlenen yarışlarda koşu mesafesi her yıl 2200 metre olarak belirlenmiştir. Günümüzle kıyaslandığında bu mesafe oldukça fazladır. Yarışlarda verilen ikramiyeler de her yıl değişiklik göstermiştir. Özellikle Büyük Buhran'ın sebep olduğu bu değişiklikler nedeniyle 1931 yılında yapılan ilk yarışlarda birinciye verilen ikramiye 300 lira olarak belirlenmişken, 1934 yılında yapılan yarışlarda birinciye verilen ikramiye 125 liraya düşmüş, 1939 yılındaki yarışlarda ise birinciye yalnızca 70 lira ikramiye verilmiştir. Bu nedenle yarışlara maddi destek

bulunamaması devamlılığının sağlanmasını da engellemiştir. Bununla birlikte, İzmit'te yapılan yarışlar için Tayyare Meydanı kullanıldığı görülmektedir. Bu da Cumhuriyetin erken dönemlerinde İzmit'te bir hipodromun olmadığı anlamına gelmektedir. İzmit'te bir hipodrom inşa edilmesi çalışmalarına ancak 1995 yılında başlanmış ve ilk olarak bir idman sahası olarak hizmete giren pist, Türkiye Jokey Kulübü tarafından 2013 yılında yarışlar için hizmete açılmıştır. Sonuç olarak, İzmit'te Cumhuriyet'in erken döneminde at yarışları, yalnızca bir spor faaliyeti olarak değil; kültürel sürekliliğin ve modernleşme çabasının bir parçası olarak da değerlendirilmiştir. Ancak ekonomik kısıtlılıklar, altyapı eksiklikleri ve ulusal krizler, bu faaliyetin uzun vadeli devamını engellemiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BCA., 30-10-0 186/280/1, 18.09.1936.

Sürekli Yayınlar

Atlet

Cumhuriyet

Son Posta

Tan

Türk Yolu

Vakit

Kitaplar ve Makaleler

Atabeoğlu, Cem, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Spor”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6. İletişim Yayınları, 1985.

Çapa, Mesut. Cumhuriyet’in İlk On Yılında İzmit Merkez Tarihi Üzerine Bir Deneme, Uluslararası Millî Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu VI, Cilt 2, 2020.

Çetinkaya, İzel. “Cumhuriyet Döneminde İzmir’de Atlı Sporlar (1923-1963).” Yüksek Lisans Tezi: Ege Üniversitesi, 2022.

Emiroğlu, Kudret ve Ahmet Yüksel. *Yoldaşımız At*, Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Güneş, Günver, “İzmir’de At Yarışları (1850-1900) *Tarih ve Toplum*, Cilt:40, Sayı:240, 2003.

Güneş, Günver. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Modern Sporların İzmir’e Girişi (1850-1922). İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2012.

Halaçoğlu, Yusuf, “At”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4. İstanbul 1991.

Halkevleri 1932-1935: 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?, C.H.P Yayınları, 1935

Kafesoğlu, İbrahim, “At”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4. İstanbul 1991.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. Ötüken Yayınları, 2012.

Kaya, Berna. “Bir Halk Eğitimi Kurumu Olarak İzmit Halkevi (1932 - 1951).” Yüksek Lisans Tezi: Sakarya Üniversitesi, 2008.

Köstem, Reşat. *Tarihsel Sürecinde Atçılığımızın Yapısı ve Yarışçılığımızın Oluşumu*. Türkiye Jokey Kulübü Yayınları, 2000.

- Köstem, Reşat, “At Yarışlarının Kısa Tarihi”, *Z Dergisi*, Sayı 3, (2018): 360-367.
- Olgun, Kenan. “İzmit (Kocaeli) Halkevi Temsil Şubesinin Çalışmaları (1932-1951).” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:26, Sayı:78, (2010): 505-534.
- Özdemir, Yavuz ve Aktaş, Elif. “Halkevleri (1932’den 1951’e).”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 45, Erzurum (2011): 242-258.
- Sertkaya, Osman Fikri. “Eski Türk Kültüründe At”, *Türk Kültüründe Çağdaş At ve Atçılık*, editör Emine Gürsoy Naskali. Türkiye Jokey Kulübü, 1995.
- Taşgıl, Ahmet, “İslam Öncesi Türklerde Atlı Hayat”, *Z Dergisi*, Sayı 3, (2018): 134-137.
- Tekin, Şinasi. *İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. Dergâh Yayınları, 2016.
- Torun, Ozan. *Son Ayakta Kim Geldi? (Türkiye’de At Yarışlarının Tarihi)*. İletişim Yayınları, 2021.
- Tutel, Eser. *At Yarışları ve Atlı Sporlar*. İletişim Yayınları, 1998.
- Türkmen, Tuğşad Ata. *Metehan’dan Alp Arslan’a Türklerde At “Selçuklularda At ve Atçılık Kültürü”*. Zengin Yayınları, 2016.
- Yazıcı, Güler, “Osmanlı Deniz Nakliyatında At Gemileri”, *At Kitabı*, editör Emine Gürsoy Naskali. Kitabevi Yayınları, 2017.

İnternet Kaynakları

<https://kocaeli.bel.tr/tr/main/birimler/sehir-tiyatrolari-sube-mudurlugu/53/30769>,
Erişim Tarihi: 03.04.2024.

EKLER

Ek 1: Tan, 23 Ağustos 1936.

Ek 2: 30 Ağustos 1936 günü yapılan yarışlarda kazanan atların sahipleri ve ikramiyeleri.

Lira	Kurus	Masrafların Nevi	Kazananın Adresi	Aldı
234	00	Birinci koşuda birinci	Ali İzmit	::
55	00	:: :: ikinci	Mehmet İzmit	::
20	00	:: :: üçüncü	Yusuf İzmit	::
180	00	İkinci koşuda Birinci	Ahmet Gebze	::
55	00	:: :: İkinci	İrfan Bursa	::
20	00	:: :: üçüncü	Kâzım Geyve	::
200	00	Üçüncü koşuda Birinci	Yusuf İzmit	::
55	00	:: :: İkinci	Yusuf İzmit	::
20	00	:: :: üçüncü	Hüsnü İzmit	::
245	00	Dörtüncü koşuda Birinci	Rüstem Karacabey	::
55	00	:: :: İkinci	SelahattinGebze	::
20	00	:: :: üçüncü	Halim İstanbul	::

Yüksek yarış ve islâh encümeni namına 30/8/36 da izmitte yapıdırılan at koşularında ikramiye kazananların adresleriyle kazandıkları ve verilen ikramiyeler miktarı yukarıya çıkarılmış ve hayvan sahiplerine verilmiş olduğu ve on iki adet ikramiye senedinin ilişik bulunduğu tasdik kilindi .

31/8/936

At koşuları idare Heyeti

Başkanı

Halkevi Reisi

R. Yün

Aza

Aza

Aza

Aza

At. D. Tan

186/250/1

Ek 3: Yüksek Yarış ve Islah Encümeni At Yarışlarına Ait Hülâsa Cetveli.

T.C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARSIVI

Yüksek Yarış ve Islah Encümeni At Yarışlarına Ait Hülâsa Cetveli

Vilâyetî ismi	Yarışlara ıstırak eden atların ırkları ve miktarları										Tevzi edilen ikramiye miktarı	İkramiye-den tasarruf edilen para	Merkese gönderilen safi hasılat	Mülâhazat	
	Solhan İngiliz	Solhan Arab	Yemken Arab	Yeni Arab	Anglo - Arab	Türk yata değışik vatanlı İngiliz	Yeni	Mısır	Fransız	Portekiz					Yekün
Kocaeli		8	4	1							16	1450		10815	

9/9/1936

6

030/10 186 280 1

Ek 4: Baytar Müdürlüğü tarafından Yüksek Yarış ve Islah Encümeni'ne gönderilen para makbuzu

TÜRKİYE ZİRAAT BANKASI T.A.Ş.

BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARSIVI

Lira 95 Kr. 75

Makbuz Sıra No. 0082583

Defter Sıra No. 458

Yekün 95

Kocaeli Hulusiye Paşa Tarafından

Ankara'da Yüksek Yarış ve Islah Encümeni'ne olarak

Yalnız 20 Kasım 1936 Lira Kuruş

Ziraat Bankasına Yatırılmıştır.

319/1936

KOCATEPE ZİRAAT BANKASI

Model: I B

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 17 (2025/Yaz), ss. 101-134.

Geliş Tarihi: 19 Mart 2025

Kabul Tarihi: 25 Temmuz 2025

Araştırma Makalesi/Research Article*

Alman Basınında Türkiye’de Cumhuriyet’in İlanına Eleştirel Yaklaşımlar

Sefa VİDİNLİOĞLU**

Öz

Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’ndan yenik çıkması ve fiilen sona ermesinden sonra, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yürütülen Ulusal Bağımsızlık Savaşı başarıyla sonuçlanmış ve çağdaş uygarlık düzeyine erişmek amacıyla adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda, 1 Kasım 1922’de saltanat kaldırılmış ve 29 Ekim 1923’te Cumhuriyet ilan edilerek yeni devletin temelleri atılmıştır. Cumhuriyet’in ilanı yurt içinde büyük bir coşkuyla karşılanmakla birlikte, Türk toplumunu o zamana kadar çağın gerisinde görmeye alışmış olan özellikle Batı ülkeleri tarafından farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Bu ülkelerden birisi de Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin müttefiki olan ve savaştan yenik çıktıktan sonra çalkantılı bir şekilde cumhuriyet rejimine geçen Almanya idi. Alman kamuoyu Türkiye’de gerçekleşen radikal değişimlere, özellikle Alman basının yönlendirmesiyle farklı bakış açılarından yaklaşmıştır. Bu bakış açıları olumlu yönde olduğu gibi, özellikle Türk toplumunun yapısı ve geçmişte bir demokrasi deneyiminin olmaması gibi nedenlerle eleştirel yaklaşımlar da sergilemişlerdir. Makalenin amacı; Türkiye’de Cumhuriyet’in ilan edilmesine yönelik olarak Alman basınında çıkan haber ve yorumlarda, hangi noktalara dikkat çekildiğini, hangi konuların tartışıldığını ve hangi konuların eleştirildiğini belirlemek ve bunları değerlendirmektir. Bu kapsamda, Türkiye’de rejimin değiştiği bu dönemde Almanya’nın ve Alman basınının durumu gözden geçirilmiş, daha sonra özellikle 1923-1933 yıllarına ait Alman gazete ve

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, deniz.sefa@hotmail.com, Orcid: 0009-0009-0680-0627.

dergilerinde Cumhuriyet'in ilanına ilişkin yayımlanan eleştirel yazılar ve yorumlar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Alman basını, Mustafa Kemal Paşa, Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet'in ilanı, Halifeliğin kaldırılması

Critical Approaches to the Declaration of the Republic in Türkiye in the German Press

Abstract

After the Ottoman Empire's defeat in World War I and its de facto dissolution, the National Independence War led by Mustafa Kemal Pasha was successfully concluded, and steps were taken with the aim of reaching the level of contemporary civilization. In this context, the Sultanate was abolished on November 1, 1922, and the Republic was founded on October 29, 1923, laying the foundations of a new state. The proclamation of the Republic was met with great enthusiasm within the country. However, the declaration of the Republic in Türkiye was perceived differently by countries, especially Western, that were accustomed to deeming Turkish society as falling behind the times. One of these countries was Germany, which was allied with the Ottoman Empire during World War I and transitioned to the turbulent Republican regime after losing the war. The German public approached these radical changes in Türkiye from very different perspectives, especially under the influence of the German press. While some views were positive, others adopted a critical approach, taking into account the structure of Turkish society and the absence of a past democratic experience. The purpose of the article is to determine and evaluate which points were highlighted, which issues were discussed and which issues were criticized in the news and comments published in the German press regarding the declaration of the Republic in Türkiye. Within the scope of this study, during the period when the regime in Türkiye changed, the situation of Germany and the German press was first examined, and then, especially between 1923 and 1933, critical articles and comments published in German newspapers and magazines regarding the declaration of the Republic were analyzed and evaluated.

Keywords: German press, Mustafa Kemal Pasha, Abolition of the Sultanate, Proclamation of the Republic, Abolition of the Caliphate

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'yla yaklaşık

600 yıldır hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu fiilen sona ermiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Millî Mücadele başlatılmış ve bu mücadelenin millet iradesine dayandırılması amacıyla 23 Nisan 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi açılmıştır.

İlk BMM olağanüstü savaş koşulları içerisinde yasama, yürütme ve yargı yetkilerini bünyesinde toplamıştır.¹ Meclis, yürütme faaliyetini Meclis Hükümeti vasıtasıyla gerçekleştirmiş, Meclis Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa aynı zamanda hem Hükümet’in başı hem de Devlet Başkanı görevlerini üstlenmiştir.² TBMM’nin dayandığı ilkeler göz önüne alındığında, aslında cumhuriyet rejimine dayalı yeni bir devlet kurulmuştur. Mustafa Kemal Paşa’nın, TBMM’nin açılışında hükümetin kurulmasına ilişkin sunduğu önergede “Geçici olarak bir hükümet başkanı veya padişah vekilinin ortaya çıkarılmaması, Meclis’te yoğunlaşan ulusal iradenin doğrudan doğruya vatanın mukadderatına el koyması, TBMM’nin yasama ve yürütme yetkilerini elinde toplaması ve TBMM üstünde bir gücün olmaması”³ ilkeleri yer almaktadır. Meclis tarafından kabul edilen bu esaslar devletin yeni rejiminin ne olacağının işaretlerini de vermiştir. Mustafa Kemal Paşa Nutuk’ta “Bu ilkelere dayalı olan bir hükümetin niteliği kolaylıkla anlaşılabilir. Böyle bir hükümet ulusal egemenlik temeline dayanan halk hükümetidir; Cumhuriyet’tir” sözleriyle TBMM’nin açıldığı günden itibaren Cumhuriyet rejiminin fiili olarak uygulanmaya başlandığına dikkat çekmektedir.⁴

Mustafa Kemal Paşa, halkın ve hatta en yakın silah arkadaşlarının saltanat ve halifeye olan bağlılıklarını bildiğinden, o dönemde cumhuriyete dayalı yeni bir devlet kurma fikrini açıkça ifade etmemiştir. Hatta 21 Nisan 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa tarafından kaleme alınan ve yurdun dört yanına gönderilen telgrafta, yüce halifelik ve padişahlık makamının kurtarılmasından söz edilmekte; Meclis’in açılışının cuma gününe gelmesi nedeniyle, onların da kurtuluşu için de dua edilmesi istenmektedir.⁵ Bununla birlikte 20 Ocak 1921 Anayasası’nın birinci maddesinde yer alan “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Yönetim şekli halkın mukadderatını kendisinin ve gerçek olarak yönetmesi ilkesine dayanır” ifadesi ile ikinci maddesinde belirtilen “Yürütme gücü ve yasama yetkisi, ulusun tek ve gerçek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi’nde belirir ve toplanır”⁶ ifadesi

¹ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1* (Zeus Yayınevi, 2008), 184-185.

² Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi* (Savaş Yayınevi, 1990), 141.

³ M. Kemal Atatürk, *Nutuk* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 298.

⁴ Atatürk, *Nutuk*, 299.

⁵ Atatürk, *Nutuk*, 294-295.

⁶ Atatürk, *Nutuk*, 382.

aslında adı konulmamış bir cumhuriyet rejimi olduğunu en açık şekilde gösteriyordu.

Millî Mücadele başarıyla sona erdikten sonra 1 Kasım 1922 tarihinde saltanat kaldırılmış ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması'yla Sevr Antlaşması'nın hükümleri geçersiz kılınarak, tam bağımsızlık yolunda önemli bir adım atılmıştır. Yeni devletin yönetim biçimi fiili olarak cumhuriyet olmakla birlikte resmi olarak ilan edilmemişti. Kemal Arı'nın da ifade ettiği gibi “Cumhuriyeti oluşturan temel öz, toplum ve sistem tarafından içselleştirilmiş, ulusal egemenlik kavramı yüceltilmiş, uygulamaya konmuş, yapı kendine özgü bir çizgide işlemeye de başlamış, ancak bunun adı konulmamıştı”⁷. Mustafa Kemal Paşa “Cumhuriyet” kelimesini ilk defa 22 Eylül 1923 tarihinde *Wiener Neue Presse* gazetesinin muhabiri Lazar'a verdiği demeçte açıkça ortaya koymuştur.⁸ Bu demeç Türkiye’de olduğu kadar dışarıda da büyük yankı yaratmıştır. Örneğin, Alman *Bergisch Gladbacher Volkszeitung* gazetesinin 27 Eylül 1923 tarihli baskısında yer alan “Türkiye Cumhuriyeti mi?” başlıklı haberde, Türkiye’nin yakında cumhuriyet rejimine geçeceğinden söz ediliyordu.⁹ Gelişmeler Türkiye’nin cumhuriyet rejimine doğru gittiğini işaret etse de uygulama biçiminin nasıl olacağı henüz açık değildi. TBMM’de devletin yönetim şeklini farklı yorumlayanlar da vardı. Onlara göre meclis hükümeti sistemi devam edecek, padişahlık kaldırıldığına göre, devlet başkanlığı görevi halife tarafından yerine getirilecekti.¹⁰ Bu beklenti içinde olanlar arasında Mustafa Kemal Paşa’nın yakın silah arkadaşları Rauf (Orbay), Kazım (Karabekir), Ali Fuat (Cebeşoy) ve Refet (Bele) Paşalar da bulunuyordu.¹¹ Nihayetinde beklenen gün geldi ve 29 Ekim 1923 günü Meclis toplantısında Cumhuriyet ilan edildi. Ardından da Mustafa Kemal Paşa oybirliğiyle ilk Cumhurbaşkanı seçildi.

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanı yerel ve yabancı basında büyük yankı uyandırmıştır. Genellikle yerel basında Cumhuriyet’in ilanına yönelik haberlerde büyük bir coşkunluk hâkim olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Türkiye’nin uygar dünyada saygın bir devlet olarak yerini alabilmesi için, atılan adımların özellikle Batılı devletlerin kamuoyunda ve kamuoyunu yönlendiren basında nasıl yer aldığının takip edilmesi önem arz etmektedir. Batılı ülkelerin basınında Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanına ilişkin övgü dolu haber ve yorumların yer aldığı bilinmekle birlikte eleştirel hususlar çok fazla bilinmemektedir.

⁷ Kemal Arı, *Türk Devrim Tarihi-2* (İleri Yayınevi, 2012), 80.

⁸ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, 214.

⁹ “Türkische Republik?”, *Bergisch Gladbacher Volkszeitung*, 27 Eylül 1923, 2.

¹⁰ Atatürk, *Nutuk*, 550.

¹¹ Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1*, 367-368.

Söz konusu Batılı ülkelerden birisi de Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’nda müttefiki olan ve Cumhuriyet ilan edildikten sonra ilişkilerimizin yeniden canlandığı Almanya idi. Alman basınında, Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanına giden süreç ve sonrasında yeni rejim ile ilgili haber ve yorumlara yer verilmiştir. Haber ve yorumlarda genellikle Millî Mücadele’den övgüyle bahsedilirken, yeni rejimin uygulanma biçimine yönelik eleştiriler de yer almaktadır. Eleştiriler daha çok Türkiye’de uygulanan rejimin cumhuriyetin temel ilkelerinden uzak olması ve Anayasa’nın ön gördüğü yetkiler konusunda yoğunlaşmıştır. Bu kapsamda, Alman basınının Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanına yönelik eleştirel yaklaşımı ile eleştiriye konu olan hususların ortaya konulması ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Araştırmada, özellikle Cumhuriyet’in ilanını izleyen on yıllık dönemdeki (1923-1933) öne çıkan Alman gazete ve dergileri incelenmiştir. Gazete ve dergilerin, Almanya’nın o dönemde içinde bulunduğu koşullara ve siyasi eğilimlerine göre farklı bakış açılarına sahip oldukları görülmektedir. Değerlendirmenin daha sağlıklı yapılabilmesi amacıyla, öncelikle 1920’li yıllarda Almanya’nın durumu ile Alman basınının yapısı ve siyasi eğilimleri ortaya konulacak, daha sonra her bir siyasi eğilimi temsil eden gazete ve dergilerde Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanına yönelik yer alan haber ve yorumlar incelenerek eleştirel yaklaşımlar değerlendirilecektir.

1. Türkiye’de Cumhuriyet’in İlan Edildiği Dönemde Almanya’nın Durumu ve Alman Basını

1.1. Almanya’nın Durumu

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra ekonomik ve siyasi açıdan karışıklıklar yaşayan Almanya’da 9 Kasım 1918’de İmparator II. Wilhelm tahttan çekilmiş ve aynı gün Weimar Cumhuriyeti olarak adlandırılacak olan Alman Cumhuriyeti ilan edilmiştir.¹² Ocak 1919 tarihinde yapılan seçimler neticesinde Sosyal Demokrat Parti çoğunluğu ele geçirmiş ve Alman Meclisi kurularak, Friedrich Ebert Devlet Başkanlığı’na getirilmiştir.¹³ Bu arada 28 Haziran 1919 tarihinde imzalanan Versay Antlaşması’yla Almanya 70.759 km² toprak kaybetmiş, ordusu 100.000 kişi ile sınırlandırılmış ve ağır bir tazminat borcunun altına girmişti.¹⁴ Versay Antlaşması’nın Weimar Cumhuriyeti’nde iktidarda olan sosyal

¹² Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi* (Alkım Yayınevi, 2009), 186.

¹³ Sezen Kılıç, *Türk Basınında Hitler Almanya’sı (1933-1945)* (ATAM Yayınları, 2010), 11.

¹⁴ Alexander Emmerich ve Kay Peter Jankrift, *Deutsche Geschichte* (Duden Verlag, 2016), 209.

demokratların başını çektiği yönetim tarafından imzalanmış olması, özellikle sağcı kesim tarafından cumhuriyet rejimine karşı tepkiye yol açmıştı.¹⁵

Alman Cumhuriyeti'nin 11 Ağustos 1919'da yürürlüğe giren Anayasa'sına göre, cumhurbaşkanına olağanüstü yetkiler (OHAL ilanı, meclisi dağıtma, seçimleri yenileme, başbakanı görevden alma vb.) verilmişti.¹⁶ Aslında Almanya cumhuriyet rejimine geçmekle birlikte, cumhurbaşkanına verilen yetkilerden, uygulamanın monarşi rejiminden pek de farkı olmadığı görülmektedir.

Bütün bunlarla birlikte, 1919-1923 yılları arasında Almanya'da büyük bir ekonomik kriz yaşanıyordu. Öyle ki 1923 Kasım ayında Berlin'de bir kilo etin fiyatı 280 milyar mark, 1923 Kasım'ında bir dolar 840 milyar mark olmuştu.¹⁷ Fulbrook *Almanya'nın Kısa Tarihi* adlı kitabında Almanya'da 1918 sonrası yaşananları şöyle özetlemektedir:

"1918 yılının Kasım ayında Almanya'da meclise dayalı cumhuriyet ilan edildi. Anayasasının hazırlandığı kentin adıyla anılacak olan Weimar Cumhuriyeti ilerici bir siyasal sistem ve görece gelişmiş bir refah devletini içeren bir dizi toplumsal uzlaşmadan oluşuyordu. Yine de iç savaşa yakın koşullarda karmaşa ve yenilgiden doğuşunun yanı sıra ağır bir barış antlaşmasının ve dengesiz bir ekonominin güçlüklerini yaşıyordu. Ayrıca hem sol hem de sağ kanattan sürekli saldırı altındaydı; çünkü çok sayıda Alman demokrasiyi reddediyordu. Tüm bunların sonucunda ve kuruluşundan on dört yıl sonra Weimar Cumhuriyeti, şansölye olarak atanan Adolf Hitler'in insanlık tarihinin tanıdığı en kötü rejimlerden birini başlatmasıyla sona erecekti."¹⁸

Özetle Alman vatandaşları için cumhuriyet; yokluk, sefalet, iç karışıklık ve dışarıya karşı zayıflık demektir. Yılmaz'ın da ifade ettiği gibi, "*Almanya'da Weimar döneminde gerçekleşen cumhuriyet ve anayasal düzen bir arzunun değil, aksine galip devletlerin zorlamalarının etkisi ile ortaya çıkan bir zorunluluğun neticesinde gerçekleşmiştir.*"¹⁹ Almanya'dan farklı olarak, Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanı ise Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde, milli egemenliğe dayalı olarak yürütülen

¹⁵ Recep Çelik, "I. Dünya savaşı sonrası Türk Alman ilişkilerinde benzer yönler ve durumlar", *Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu* (8-10 Ekim 2009) (Konya İl Kültür Turizm Müd. Yayını, 2010), 152.

¹⁶ Mary Fulbrook, *Almanya'nın Kısa Tarihi*, Çev.Sabri Gürses (Boğaziçi Üni.Yayını, 2011), 159.

¹⁷ Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 201.

¹⁸ Fulbrook, *Almanya'nın Kısa Tarihi*, 154.

¹⁹ Nihat Yılmaz, "Weimar Dönemi ve Öncesinde Meydana Gelen Siyasi Çekişmeler ve Ekonomik Krizlerin Alman Sosyal Demokrat Partisi Bağlamında Bir Değerlendirmesi", *Sosyal Bilimler Dergisi* XV, sayı 1 (2013): 80.

ve başarıyla sonuçlanan Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın doğal bir sonucu olarak gerçekleştirilmiştir.

Almanya’daki siyasi duruma gelince; 1923 yılında sol, merkez ve sağ partilerin durumu aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 1: 1923 yılında Almanya’daki Mevcut Siyasi Partiler ²⁰

Sol				Merkez	Sağ		
KPD Komünist Parti	USPD Bağımsız Ulusal Sosyal Demokrat Parti	SPD Sosyal Demokrat Parti	DDP Alman Demokrat Parti	ZP/BVP Merkez Parti/Bavyera Halk Partisi	DVP Alman Halkçı Parti	DNVP Alman Nasyonal Halkçı Parti	NSDAP Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi

1920 yılında yapılan seçime giren bu partilerden;

- Sol kesime ait SPD (Sosyal Demokrat Parti) %21,7, USDP (Bağımsız Ulusal Sosyal Demokrat Parti) %17,9, DDP (Alman Demokrat Partisi) %8,3, KPD (Alman Komünist Partisi) %2,1,
- Sağ kesime ait DNVP (Alman Nasyonal Halk Partisi) %15,1, DVP (Alman Halkçı Parti) %13,9,
- Merkezde bulunan BVP (Bavyera Halk Partisi) ve ZP (Merkez Partisi) %18 oy oranına sahiptirler.²¹

Yukarıdaki verilere göre sol kesimin toplam oy oranı yaklaşık olarak %50, sağ kesimin oy oranı %29, diğerlerinin de (merkezde yer alan ve tarafsız partiler) oy oranı ise %21şeklindeydi. Sol eğilimli SPD (Sosyal Demokrat Parti) ile merkezde yer alan DZP (Alman Merkez Partisi) parlamenter rejimi savunurken sağ eğilimli DNVP (Alman Nasyonal Halk Partisi) ve NSAPD (Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi) cumhuriyet karşıtı bir politika izlemekte, yine sağ eğilimli DVP (Alman Halkçı Parti) ise aktif olarak cumhuriyet rejimine karşı olmamakla birlikte güçlü bir cumhurbaşkanlığı sistemini savunmaktaydı.²² Merkezde yer alan Alman Merkez Partisi (DZP)’nin Sosyal Demokrat Parti (SPD)’nin koalisyon ortağı olması nedeniyle sol görüşe meyilli olduğu, Bavyera Halk Partisinin (BVP) de muhafazakar bir parti olması nedeniyle sağ görüşe meyilli olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Stöber, merkezde yer alan bu partileri

²⁰ Colin Storer, *Weimar Cumhuriyeti’nin Kısa Tarihi* (İletişim Yayınevi, 2015), 248.

²¹ Storer, *Weimar Cumhuriyeti’nin Kısa Tarihi*, 67.

²² Storer, *Weimar Cumhuriyeti’nin Kısa Tarihi*, 245-247.

destekleyen gazetelerin ise ne monarşiyi ne de cumhuriyet rejimini savunmadıklarını ifade etmektedir.²³

1.2. Almanya’da Basının Durumu

Köklü bir geçmişe sahip olan Alman basını, Alman kamuoyunun yönlendirilmesinde önemli bir yere sahiptir. Almanya’nın Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra çalkantılı bir şekilde cumhuriyet rejimine geçmesi üzerine, Almanya’daki siyasi duruma göre basın da bölünmüştür. Sol eğilimli basın ile merkezde yer alan basının bir bölümü Almanya’daki cumhuriyet rejimini desteklerken, sağ basın ve merkezde yer alan basının diğer bölümü ise cumhuriyet rejimine karşı çıkıyordu. Buna gerekçe olarak da cumhuriyetin ilanından sonra yaşanan ekonomik sıkıntıların yeni rejimden kaynaklanması ve Versay Antlaşması’nı cumhuriyeti kuran Sosyal Demokrat Parti’nin imzalaması gösteriliyordu. Bu nedenle Alman basını, siyasi eğilimlerine ve destekledikleri partilere göre Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanına farklı açılardan yaklaşmaktadır. Alman basınının en önemli organı olan gazetelerin siyasi eğilimlerine veya partileri destekleme durumuna göre 1923 yılındaki dağılımı şu şekildedir:

Tablo 2: 1923 yılında Almanya’da partileri destekleyen gazetelerin dağılımı²⁴

Eğilimi	Parti adı	Gazete sayısı
Sol	Sosyal Demokrat Parti (SPD)	121
	Alman Demokrat Partisi (DDP)	202
	Almanya Komünist Partisi (KDP)	10
Sağ	Alman Nasyonal Halk Partisi ve Alman Halkçı Parti (DNVP/DVP)	449
	Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi (NSDAP)	1
Merkez/ Tarafsız	Almanya Merkez Partisi ve Bavyera Halk Partisi (DZP/BVP)	350
	Bağımsız ve herhangi bir partiyi desteklemeyen	1632
Toplam gazete sayısı		2765

²³ Rudolf Stöber, *Deutsche Pressegeschichte* (UVK Verlag, 2014), 244.

²⁴ Heinz Dietrich Fischer, *Handbuch der deutschen Presse* (Droste Verlag, 1981), 281, Sefa Vidinlioğlu, “Alman Basınında Türkiye’de Cumhuriyet’in İlanı”, *10’uncu Uluslararası Atatürk Kongresi (8-9 Kasım 2023) Bildiri Kitabı III* (Atam Yayınları, 2024), 2281-2308.

1923 yılında Almanya’da yayımlanan farklı eğilimlerdeki 2765 gazeteden %72’sinin merkezde yer aldığı veya tarafsız olduğu, %16’sının sağ eğilimde, %12’sinin ise sol eğilimde olduğu görülmektedir.

Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında, Almanya’da yayımlanan gazetelerinin günlük tirajlarına bakıldığında, merkezde yer alan gazetelerin günlük tirajının ortalama 3.000.000 (%40,5), muhafazakar ve sağ eğilimli gazetelerin günlük tirajının 3.000.000 (%40,5) ve sol eğilimli gazetelerin günlük tirajının ise 1.400.000 (%19) civarında olduğu görülmektedir.²⁵ Merkezde yer alan Alman Merkez Parti (DZP)’nin hafif sol eğilimli, Bavyera Halk Partisi (BVP)’nin ise hafif sağ eğilimli olduğu göz önüne alındığında, Alman basınında cumhuriyet rejimini savunan sol eğilimli gazetelerin tiraj açısından oranının %35-40 düzeyinde olduğu değerlendirilmektedir.

Yukarıdaki veriler ışığında, Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında, Almanya’da öne çıkan gazeteler ile eğilimleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir:

Tablo 3: 1923-1932 yılları arasında Almanya’da çıkan gazetelerin siyasi eğilimlerine göre sınıflandırılmaları²⁶

Eğilimi		Öne çıkan gazeteler
Sol eğilimli veya Komünizm yanlısı	Sol eğilimli	Sozialdemokrat Volkswacht Vorwärts
	Komünizm yanlısı	Rote Fahne Welt am Abend Arbeiter Zeitung
Sağ eğilimli	Muhafazakâr	Deutsche Allgemeine Zeitung Süddeutsche Zeitung Berliner Börsenzeitung Karlsruher Tageblatt Hamburgischer Correspondent

²⁵ Storer, *Weimar Cumhuriyeti’nin Kısa Tarihi*, 227-255.

²⁶ Stöber, *Deutsche Pressegeschichte*, 236-254, Fischer, *Handbuch der deutschen Presse*, 232-270.

	Nasyonal Sosyalist	Völkischer Beobachter Der Stürmer
Merkez ve Liberal	Liberal	Königlich-privilegierte Berlinische Zeitung Kölnische Zeitung Frankfurter Zeitung Berliner Tageblatt Mannheimer General Anzeiger
	Merkez	Kölnische Volkszeitung Germania Bergisch Gladbacher Volkszeitung ²⁷ Mannheimer General Anzeiger Berliner Morgenpost Westdeutsche Landeszeitung

2. Alman Basını'nda Türkiye'de Cumhuriyet'in İlanına Yönelik Eleştiriler

Almanya'da yayımlanan gazete ve dergilerde, Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanı ile ilgili haberlere TBMM'nin açılmasından itibaren yer verilmiştir. Siyasi görüşlerinden bağımsız olarak bu gazete ve dergilerde çıkan haber ve yorumlarda, Türklerin Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Sevr Antlaşması'nı kabul etmemeleri ve ulusal bağımsızlık uğruna topyekûn mücadele etmelerinden büyük bir övgüyle bahsedilmektedir. Ancak, Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasından sonra, saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet'in ilanı ve rejimin uygulanma biçimi gazetelerin siyasi eğilimlerine göre farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bu nedenle, Cumhuriyet'in ilanına ilişkin Alman basınında o dönemde öne çıkan yazılar; sol eğilimli, sağ eğilimli ve tarafsız/merkezde yer alan gazetelerin bakış açılarına göre incelenecek ve değerlendirilecektir.

²⁷ Bergisch Gladbacher Volkszeitung, Zeitpunkt,
<https://zeitpunkt.nrw/ulbbn/periodical/titleinfo/4368546> (Erişim: 05 Şubat 2025).

2.1. Sol Eğilimli Alman Basın Organlarında Yer Alan Eleştiriler

Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında, Almanya’daki sol eğilimli gazetelerin sayısı ve tirajı diğer eğilimdeki gazetelere göre daha düşük seviyede olmasına rağmen, iktidardaki sosyal demokrat partileri desteklemeleri ve kamuoyunu etkilemeleri açısından önemli bir yere sahip olmuşlardır. Bunlar arasında özellikle *Vorwärts*, *Sozialdemokrat* ve *Volksmacht* gazeteleri öne çıkmaktadır. Sol eğilimli Alman gazetelerinin Türkiye’nin yeni rejime geçişine ilişkin yaklaşımını ortaya koymak amacıyla, öncelikle bu gazete ve dergilerde yer alan yazılar farklı yönlerden ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Sosyal Demokrat Parti (SPD) basın organı olan *Vorwärts* gazetesinde, Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanına ilişkin olarak “Padişahlıktan Cumhurbaşkanlığı’na” başlığı altında yayımlanan bir makalede;²⁸ yeni rejime geçilmesinin ardından Mustafa Kemal Paşa’nın Cumhurbaşkanlığı, Meclis Başkanlığı, Kabinenin Başkanı ve Parti Başkanlığı görevlerini şahsında birleştirmesi eleştirilmekte ve daha önceki padişahlardan bile daha fazla yetkiye sahip olduğu iddia edilmektedir. Ayrıca sıradan bir generalin, siyasi ve dini güce sahip hanedanın halefi olması tuhaf karşılanmakta, Fatih Sultan Mehmet’in ve Kanuni Sultan Süleyman’ın monarşisinin yerine basit bir cumhuriyet rejiminin kurulması ise inanılması güç bir değişim olarak görülmektedir. Gazete, Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanının sadece bir isim değişikliğinden ibaret olduğu, gerçek anlamda cumhuriyet rejimine geçilmediği ve monarşinin Mustafa Kemal Paşa’nın şahsında devam ettiği görüşündedir. Dolayısıyla Cumhuriyet’in ilan edilmesine küçümseyici bir gözle bakılmaktadır. Yazının devamında, daha önce padişah ve halifenin aynı kişi olduğuna dikkat çekilerek, halifenin yeni rolünün sadece cuma namazlarını kıldırımdan ibaret olması eleştirilmektedir.

Almanya’da cumhuriyet rejiminden yana olan Sosyal Demokrat Parti’nin yayın organının, Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanına bu şekilde yaklaşması oldukça şaşırtıcıdır. Üstelik, makalenin yayımlandığı tarihte Almanya’da cumhuriyet yanlısı partilerden oluşan koalisyon hükümeti iktidarda bulunmakta idi.²⁹ Dolayısıyla gazete üzerinde siyasi bir baskı da söz konusu değildir.

Makaledeki olumsuz yaklaşım iki nedene bağlanabilir. Birincisi, Almanya ile Türkiye’nin cumhuriyet rejimine geçiş biçimlerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Almanya’da Cumhuriyet’in ilanı, Birinci Dünya Savaşı’ndan yenilgiyle çıkılması üzerine gerçekleşmiş, ardından ülkede ekonomik ve sosyal

²⁸ “Vom Sultan zum Präsidenschaft”, *Vorwärts*, 07 Kasım 1923, 2.

²⁹ Koalisyonda yer alan sağ eğilimli DVP (Alman Halkçı Parti) cumhuriyet karşıtı olmamakla birlikte cumhurbaşkanına verilen yetkilerin artırılmasından yanaydı. (Storer, *Weimar Cumhuriyeti’nin Kısa Tarihi*, 245-249).

yönden büyük bir çöküntü yaşanmıştır. Halkın büyük kesimi bu durumu 1918 yılında geçilen yeni rejime bağlıyordu. Türkiye’de ise kazanılan bir zaferden sonra cumhuriyet rejimine geçilmişti. Alman sosyal demokrat basın organlarının, Türkiye’de yaşanan rejim değişikliğini küçük göstermek suretiyle kendi başarısızlıklarını örtme çabası içine girdikleri düşünülmektedir. Böylece Alman kamuoyunda, gerçek anlamda kendilerinin cumhuriyet rejimine geçtikleri ve yaşanan sıkıntıların geçici olduğu yönünde bir algı yaratma çabası içine girmişlerdir. Diğer neden ise, Türkiye’de halifenin yetkilerinin azaltılmış olmasının Alman çıkarlarına ters düşmesidir. Ekonomik sıkıntı çeken Almanya, endüstrisi için gerekli olan hammadde kaynaklarına ihtiyaç duyuyordu. Özellikle saltanat ve halifenin varlığında, bu hammaddeler Türkiye’den veya halifenin etkili olduğu İslam coğrafyasından daha kolay karşılanabilecekti. Şimdi ise karşılarında ulus devlet sistemini esas alan ve kararlarını milli iradeye dayandıran yeni bir devlet bulunuyordu. Dolayısıyla gazete, Almanya’nın Osmanlı Devleti döneminde elde ettiği ayrıcalıkları milli ve bağımsız Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurulmasıyla birlikte kaybettiği görüşündeydi. Türkiye’de o tarihte halifelüğün henüz kaldırılmadığı dikkate alındığında, halifenin devlet başkanlığı görevini birlikte yürütmesi, Almanya’nın çıkarlarına hizmet etmesi bakımından tercih edilmekteydi.

Sosyal demokratların bir diğer yayın organı olan *Volkswacht* gazetesinde Cumhuriyet’e bakışı konu alan “Halife’nin Düşüşü” başlıklı yazıda, halifelüğün kaldırılmasının getireceği sakıncalar ele alınmıştır.³⁰ Makalede, halifenin İslam dünyası için önemi vurgulandıktan sonra, Katoliklerin dini lideri papa ile halifenin rolünün birbirine benzediğine ve halifelüğün kaldırılması sonucunda Asya ve Afrika’daki yaklaşık 250 milyon Müslümanın bu durumdan etkileneceğine dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla, İslam dünyasının dini liderden mahrum bırakılması nedeniyle Müslümanların inanç özgürlüğüne müdahale edildiği izlenimi verilmeye çalışılmıştır. Yazının devamında, alınan kararın “Türkiye’nin intiharı” anlamına geleceği ve Türkiye’nin İslam dünyası üzerindeki hakimiyetini kaybedeceği iddia edilmektedir. Ayrıca, Türkiye’de ilan edilen Cumhuriyet’in Avrupa’nın cumhuriyet ve demokrasi kavramlarıyla örtüşmediği, Türkiye’de siyasi eşitliğin olmadığı, vatandaşlara eşit muamele edilmediği vurgulanarak, halifelüğün kaldırılmasındaki asıl maksadın cumhuriyet rejimine geçmek olmadığı yönünde algı yaratılmıştır.

Yazar, İslam dünyasının halifelüğün kaldırılmasını kabullenmeyeceği ve halifelüğün en kısa zamanda başka bir ülkede, İngilizlerin himayesinde yeniden kurulacağı görüşündedir. Bu yaklaşımdan, Almanya’nın halifelik kozunu

³⁰ “Der Sturz des Kalifats”, *Volkswacht*, 7 Mart 1924, 2.

İngiltere’ye kaptırma endişesini yaşadığı anlaşılmaktadır. Halifelik devam etseydi Almanya Ortadoğu’yu daha kolay nüfuzu altına alabilecek ve İngiltere’ye karşı üstünlük sağlayabilecekti. Ayrıca İngiltere egemenliği altındaki Ortadoğu ve deniz aşırı ülkelerden ham madde ihtiyacını karşılarken, Almanya bu imkanlardan yoksun durumdaydı. Gazete, Almanya’nın içinde bulunduğu durumdan çıkış yolunun, Ortadoğu’ya nüfuz ederek İngiltere’nin Mısır ve Hindistan’daki üstünlüğüne karşı koymak olduğunu düşünmektedir. Halifelik devam ettiği sürece Türkiye üzerinden bunu başarabileceğini ön görmüştür. Aslında, Birinci Dünya Savaşı’nda halifenin Ortadoğu’daki Müslümanlar üzerinde bir etkisinin olmadığı görülmüştü. Üstelik, yeni devlet milli egemenlik ve ulus devlet anlayışı üzerine inşa edilmişti ve ümmet anlayışını benimseyen halifelik ile bağdaşmıyordu. Ayrıca halife ve devlet başkanının aynı kişi olması gerektiğinden, halifenin bir süre sonra kendisini padişah olarak ilan etme tehlikesi vardı. Dolayısıyla Cumhuriyet’in sağlam temellere oturması için devletin dini karakterinin olmaması zorunlu hale gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa *“Müslümanları hala bir halife hayaliyle oyalamaya ve aldatmaya çabalayanlar, yalnız ve ancak Müslümanların ve özellikle Türkiye’nin düşmanlarıdır. Böyle bir oyuna kapılıp hayal kurmak da ancak ve ancak bilgisizlik ve aymazlık belirtisi olabilir”*³¹ sözleriyle halifelüğün devamını ancak Türkiye’nin gelişmesini istemeyen devletlerin kendi çıkarları için istediklerine dikkat çekmiştir.

Vorwärts gaztesinde yayımlanan ve Artashes Abeghian³² imzasını taşıyan *“Avrupa Orta Doğu’yu Devrim Niteliğinde Değiştiriyor”* başlıklı başka bir makalede;³³ Şark dünyasında, Avrupa’nın mutlakiyet dönemindeki aydınlanma çağına benzer bir değişimin yaşandığına dikkat çekilmektedir. Yazar, yapılan devrimlerin toplumun kendi isteği doğrultusunda yapılmadığı, bu ülkelerin başındaki kişiler tarafından yapıldığı görüşündedir. Ayrıca, *“Her ne kadar bu, birkaç yıldan beri bir "Cumhuriyet" olarak adlandırılrsa da Kemal aslında "Cumhurbaşkanı" olarak tipik bir diktatördür”* sözleriyle Türkiye’nin gerçek anlamda cumhuriyet rejimine geçmediğini iddia etmektedir. Yazıda, otoriter

³¹ Atatürk, *Nutuk*, 567.

³² Prof. Dr. Artashes Abeghian (1878-1955) Nahçıvan’da doğmuştur. 1905 tarihinde Ermeni Devrimci Federasyonu’na üye oldu. Almanya’da felsefe eğitimi gördükten sonra 1919 yılında Ermenistan Parlamentosu’na girdi. 1921-1922 yılları arasında İstanbul’da kaldıktan sonra 1922’de Berlin’e yerleşti. 1926-1945 yılları arasında Berlin’de Ermeni dili ve Ermenistan kültürü dalında üniversite profesörü, II. Dünya Savaşı sırasında "Ermeni Milli Komitesi" Başkanı, 1947’den itibaren Münih’te üniversitede profesör olarak görev yapmıştır, Kaynak: <https://kalliope-verbund.info/de/eac?eac.id=1145574114> (Erişim: 17 Şubat 2025), <https://armenianprelacy.org/2020/03/12/death-of-artashes-abeghian-march-13-1955/?srsltid=AfmBOooen5nVUb4vhN-yXF84rpF48cZataVNsLG4FI0pRibgi1ApsWzS> (Erişim: 17 Şubat 2025).

³³ *“Europa revolutioniert Vorderasien”*, *Vorwärts*, 10 Ocak 1929, 5, ayrıca bkz. EK-1.

rejimle yönetilen İran, Suudi Arabistan ve Afganistan'da da devrimlerin yapıldığına işaret edilerek bir bakıma Türkiye'de yapılan devrimlerin demokrasiye geçiş anlamına gelmediği savunulmaktadır.

Yazar, makalenin birkaç yerinde daha Mustafa Kemal Paşa'yı *"Türk Diktatör"* şeklinde nitelendirmektedir. Gazeteye göre, Meclis yasaları Mustafa Kemal'in isteklerine göre çıkarmaktadır. Burada aslında bir muhalefetin ve denetim sisteminin olmaması eleştirilmektedir. Halbuki Mustafa Kemal Paşa 17 Kasım 1924 tarihinde muhalefeti temsil eden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasına karşı çıkmamış tam aksine memnun olmuştu. Bu konuda *"bizim meclisimizde de iki parti olmalı, hükümeti denetleme sistemi kurulmalı ve medeni ülkelerin parlamentosuna benzemeliyiz"* diyordu.³⁴ Ancak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın özellikle rejim karşıtı faaliyetleri nedeniyle muhalefet partisi oluşturma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Yazıda ayrıca azınlık haklarının ihlal edildiği iddia edilmektedir. Yazar, *"...Yapılan devrimler diğer tüm inanç sistemlerine, özellikle azınlık inançlarına karşı bir hoşgörüsüzlük ile öne çıkmakta, demokrasi ve demokratik yöntemlere derin bir nefret beslemekte; basın ve bireysel özgürlüklerin bastırılması, ellerindeki en keskin silahlardan biri olmaktadır"* sözleriyle, aslında azınlık okullarının düzenlenmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmektedir. Daha önce bu okullar her cemaatin kendilerine özgü istekleri doğrultusunda düzenlenmişti ve misyonerlik faaliyetinin yanı sıra yıkıcı faaliyetlerde de bulunuyorlardı. Bu nedenle 3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat kanunu kabul edilerek, azınlık okulları Türk Milli Eğitim mevzuatına tabi olmuşlardır. Abeghian, bireysel özgürlükler konusunda Osmanlı Devleti döneminde azınlıklara verilen hakların ellerinden alındığı görüşündedir. Azınlık hakları Lozan Konferansı sırasında da gündeme gelmişti. Lozan'da özellikle de Türkiye'deki Ermenilerin İngiliz himayesi altına girmesi, azınlıkların askerlikten para karşılığı muaf olması, genel af gibi kapitülasyon mahiyetinde yeni ayrıcalıklar talep edilmişti. Yapılan görüşmeler neticesinde Avrupa devletlerinin kabul ettiği esaslara göre hak tanınmıştır.³⁵

Makalede, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisini padişah ilan etmeyi amaçladığına yönelik söylentiler olduğu, ancak bu söylentilerin tamamen asılsız olduğu; çünkü Mustafa Kemal Paşa'nın kendisini padişah olarak, ömür boyu diktatörlüğe göre daha az rahat hissedeceği, ayrıca imparatorluk tahtını biyolojik bir varise bırakamayacağından dolayı tercih etmediği ileri sürülmektedir. Abeghian'a göre; Mustafa Kemal Paşa Osmanlı hanedanından gelmediği için

³⁴ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, 241.

³⁵ Ali Naci Karacan, *Lozan* (Türkiye İş Bankası Yay., 2021), 153-162.

padişahlık makamına geçemeyeceğinden dolayı saltanatı kaldırmış ve sözde cumhuriyeti ilan ederek tek adam olarak devletin başına geçmiştir. Yazarın asıl amacının Mustafa Kemal Paşa’yı, Türkiye ve Batılı ülkeler nezdinde küçük düşürmek olduğu değerlendirilmektedir. İleri sürüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa diktatörlük arzusu içinde olsaydı, kendisine teklif edilen halifelik makamını kabul eder ve tüm İslam dünyası üzerinde hakimiyet kurardı.

Yazarın işgal yılları içinde 1921’de İstanbul’a gelerek faaliyet gösterdiği ve 1922’de Kurtuluş Savaşı’nın kazanılmasının ardından Almanya’ya gittiği biyografisinden anlaşılmaktadır.³⁶ Yazar aynı zamanda Ermeni Devrimci Federasyonu üyesi olması nedeniyle de siyasi bir kişiliğe sahiptir. Bu nitelikleri göz önüne alındığında yazarın Türkiye’deki azınlıkların haklarının elinden alındığını öne sürerek özellikle Ermeni yurttaşlara Osmanlı döneminde verilen ayrıcalıkların elde edilmesine çalıştığı değerlendirilmektedir. Bu amaçla Türkiye’deki rejimi baskıcı, Mustafa Kemal Paşa’yı da diktatör olarak nitelendirmekte ve geçmişte olduğu gibi Batılı devletlerin azınlıklar konusunda Türkiye’ye baskı yapmasını sağlamaya çalışmaktadır.

Sosyal demokratların bir diğer basın organı olan *Sozialdemokrat* gazetesinde yayımlanan “Kemal’e Karşı Ayaklanma” başlıklı yazıda Mustafa Kemal Paşa’nın diktatörce yönetim sergilediği iddia edilmektedir.³⁷ Makalede, İzmir ili Menemen ilçesi ile İstanbul ve çevresinde cumhuriyet rejimine yönelik olarak meydana gelen ayaklanma hareketlerinin sözde antidemokratik uygulamalarla bastırılmaya çalışıldığından bahsedilmektedir. Yazıya göre ayaklanma hareketinin temelinde sadece dini değil, siyasi nedenler de bulunmaktadır. Yazar, Mustafa Kemal Paşa’nın diktatörce yönetimine karşı halkın ayaklandığı görüşündedir. Kapatılan Liberal Parti (Serbest Cumhuriyet Fırkası) taraftarlarının bu eylemlere destek verdiğine dikkat çekilerek, etkin bir muhalif kesimin mevcut olduğu izlenimi verilmektedir. Gazete, genel olarak halifeliğin kaldırılmasına tepki göstermekte ve Mustafa Kemal Paşa’yı diktatör olarak niteleyerek kamuoyu baskısı oluşturmaya çalışmaktadır. Böylece Mustafa Kemal Paşa’nın istifa edeceğini ve hilafetin yeniden getirileceğini düşünmektedir.

³⁶ The Armenian Prelacy, <https://armenianprelacy.org/2020/03/12/death-of-artashes-abeghian-march-13-1955/?srsltid=AfmBOooen5nVUb4vhN-yXF84rpF48cZataVNsLG4FI0pRibgi1ApsWzS> (Erişim: 17 Şubat 2025).

³⁷ “Aufstand gegen Kemal”, *Sozialdemokrat*, 30 Aralık 1930, 1.

Resim 1: 30 Aralık 1930 tarihli Sozialdemokrat gazetesinde yer alan “Kemal’e Karşı Ayaklanma” başlıklı haber

Makalenin devamında, rejim karşıtı bir parti olan “Ahali Partisi”nin³⁸, kurulmasından kısa bir süre sonra yöneticilerinin tutuklandığı, Hükümet’in İzmir ve İstanbul’da çok sayıda muhalif yayın organının yayımını durdurduğu, yönetime karşı ayaklanma hareketini organize eden kişilere yönelik olağanüstü tedbirlerin alınması için kanun tasarısı verildiği belirtilmektedir.³⁹ Yazar, Türkiye’de özgürlüklere karşı bir baskı rejiminin uygulandığı, basına sansür uygulandığı ve muhalif herkesin tutuklandığını gerekçe göstererek gerçekte demokrasinin olmadığını ileri sürmektedir. Bunun yanında ekonomik durumun kötüye gitmesi nedeniyle, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’nın Cumhurbaşkanlığı makamından ayrılarak Başbakan olarak görev yapacağı ve Fevzi Çakmak’ın Cumhurbaşkanlığı makamına geçeceği iddia edilmektedir.

Yazının taraflı bir şekilde hazırlandığı anlaşılmaktadır. Almanya’da sosyal demokratlar 1919 yılında kabul edilen Alman Anayasası’nda cumhurbaşkanını, OHAL ilanı, meclisi feshetme gibi büyük yetkilerle donatmıştı. Alman Sosyal

³⁸ Ahali Partisi 26 Eylül 1930’da Adana’da Abdülkadir Kemali (Öğütçü) tarafından kuruldu. Kendisi daha önce Şeyh Sait Ayaklanması ile anılmıştır. Parti 21 Aralık 1930 tarihinde kapatılmış, Abdülkadir Kemali de Menemen olaylarının ertesi günü 24 Aralık 1930’da Suriye’ye kaçmıştır. (Süzan Ünal, “Türkiye’de 1923-1960 Yılları Arasında Kapatılan Siyasi Partiler”, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, C.5, S.10 (2015): 145-147).

³⁹ “Aufstand gegen Kemal”, Sozialdemokrat. 30 Aralık 1930, 1.

Demokrat Partisi’nin basın organı olan bir gazetenin kendi cumhurbaşkanlarına bu yetkilerin verilmesine karşın, kuruluş aşamasında olan Türkiye Cumhuriyeti’ni eleştirmeleri bir çelişki oluşturmaktadır. Ayrıca gazetenin halifeliğin geri getirilmesi konusunda Türkiye’deki rejim karşıtı gruplara arka çıktığı görülmektedir. Geleneksel Alman politikası, özellikle Ortadoğu’ya hâkim olmayı ve oradaki İngiliz hakimiyetine son vermeyi amaçlamaktadır. Birinci Dünya Savaşı’nda olduğu gibi özellikle İslam ülkelerini İngilizlere karşı kıskırtmak için halifelik makamının geri gelmesini arzu etmektedir. Bu amaçla gerici hareketlere öncülük eden muhalefet partilerinin faaliyetlerini masum göstermek suretiyle Türkiye üzerinde baskı yaratmaya çalışmaktadır.

2.2. Sağ Eğilimli Alman Basın Organlarında Yer Alan Eleştiriler

Türkiye’de Cumhuriyet’in kurulduğu dönemde sağ eğilimli Alman gazeteleri kendi ülkelerinde cumhuriyet rejimine karşı bir tutum izlemekteydiler. Çünkü Almanya’nın içinde bulunduğu kötü durumu, sosyal demokratların ilan ettiği cumhuriyete ve Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra imzalanan Versay Antlaşması’na bağlıyorlardı. Bununla birlikte, Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yürütülen Millî Mücadele’yi ve Lozan Antlaşması’ndan sonra bağımsız Türkiye Devleti’nin kurulmasını ise büyük bir hayranlıkla takip etmişlerdir. Bu bakış açısına sahip sağ eğilimdeki gazetelerin Türkiye’deki yeni rejime yaklaşımı incelenecek ve değerlendirilecektir.

Alman basınında Türkiye’nin cumhuriyet rejimine geçmesine yönelik haber ve yorumlara Büyük Millet Meclisi’nin açılmasından itibaren yer verilmiştir. Örneğin Sakarya Meydan Muharebesi’nden kısa süre önce *Deutsche Allgemeine Zeitung* gazetesinde yayımlanan bir yazıda, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin temellerinin atıldığı 1921 Anayasası’nda yer alan meclis hükümeti sisteminin parlamenter sistemden uzak olduğu, Anayasa’nın da parlamenter mutlakiyetçiliğin bir türü olduğu ileri sürülmüştür.⁴⁰ Halbuki 1921 Anayasası olağanüstü şartlara yönelik olarak hazırlanmıştı ve vatanın kurtuluşu ve milletin bağımsızlığını sağlamak üzere yürütülen Millî Mücadele’nin başarıya ulaşması için kuvvetler birliği sistemine dayanıyordu. Eroğlu bu görüşü destekleyici mahiyette 1921 Anayasası ile ilgili olarak şöyle demektedir: “20 Ocak 1921 Anayasası, bir intikal devresi anayasası olarak Millî Mücadele’nin çok dinamik, fevkalade şartlarına uygun olmakta ve demokratik niteliğinin yanı sıra, ihtilalci karakterini de saklamakta idi...Reissiz bir Cumhuriyet kuran bu Anayasa ile milli irade Meclis tarafından temsil ve yürütülmekte, böylece kuvvetler birliği esası milli kuvvetlerin şuurlu

⁴⁰ “Angora, Jüngste Republik”, *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 31 Temmuz 1921, 5.

bir merkezde toplanmasını ve tek bir iradeye bağlanmasını da zaruri kılmaktadır”⁴¹. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa’nın olağanüstü koşullarda milletin iradesini temsil eden bir Meclis’in kurulmasına önderlik etmesi ve kararların bu Meclis’e dayanarak alınmasına önem vermesi, onun demokrasiye ne kadar bağlı olduğunun en büyük göstergelerinden birisidir.

Merkez sağ eğilimli Alman Halkçı Parti (DVP)’nin yayın organı olan *Hamburgischer Correspondent* gazetesinde “Mustafa Kemal’in Kudreti” başlığı ile yayımlan bir yazıda, ilk Cumhurbaşkanı seçilen Mustafa Kemal Paşa’nın sahip olduğu yetkiler ele alınmıştır.⁴² Gazete, Mustafa Kemal Paşa’nın; Cumhurbaşkanlığı, Meclis Başkanlığı, Bakanlar Kurulunun Baş, Parti Başkanlığı olmak üzere dört başkanlık görevini şahsında toplamasından dolayı, bu yönetim şeklini farklı bir demokrasi olarak yorumlamıştır. Gazete, Almanya’da cumhuriyet rejimine karşı olan kesimde yer almamakla birlikte, partinin (DVP) siyasi görüşüne uygun olarak cumhurbaşkanının yetkilerinin (meclisi feshetme, olağanüstü hâl ilanı v.b.) arttırılmasından yana bir tutum izlemektedir. Yerleşmiş bir cumhuriyet rejiminde cumhurbaşkanının dört görevi birden üstlenmesi elbette uygun değildir. Cumhuriyet ilan edildiğinde, savaş koşullarında hazırlanmış olan 1921 Anayasa’sı yürürlükte idi. Dolayısıyla yeni rejime geçiş süreci de bu Anayasa’ya göre yürütülmüştür. Bununla birlikte Cumhuriyet’in ilanı ve sonrasında atılan her adımda daima milli egemenlik ilkesi esas alınmıştır. Mevcut koşulların uygun olması halinde cumhurbaşkanının görev ve yetkilerinin cumhuriyet rejiminin ön gördüğü şekilde sınırlandırılması ön görülmüştür. Örneğin 1924 Anayasası’nda cumhurbaşkanına kanunları kesin veto yetkisi yerine sadece geçici veto yetkisi tanınmıştır. Ayrıca cumhurbaşkanının meclisi feshetme yetkisi de bulunmamaktadır.⁴³

Makalede ayrıca kuvvetler ayrılığı ilkesine uyulmaması ve büyük bir kuvvetler birliği sisteminin olması yumuşak bir dille eleştirilmiştir. Etkin bir denetim sisteminin olması için yasama, yürütme ve yargı erklerinin ayrı ellerden yürütülmesi gerekmektedir. Yazarın bu konudaki görüşünde haklılık payı olmakla birlikte Cumhuriyet’in ilan edildiği dönemde Türkiye’nin koşullarını yeterince dikkate almadığı düşünülmektedir. Ayrıca Cumhuriyet’in sağlam temellere oturtulması için devrimlerin hızlı bir şekilde yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bununla birlikte 1924 Anayasası’nda yumuşak bir kuvvetler ayrılığına gidilerek bu yönde bir adım atılmıştır.

⁴¹ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, 233.

⁴² “Mustafa Kemal’s Ommipotenz”, *Hamburgischer Correspondent*, 26 Kasım 1923, 3.

⁴³ Ömer Anayurt, “1924 Anayasası’nda Meclis-Yürütme İlişkileri”, *ATAM Dergisi* 8, 39 (1997), 675.

Yazının devamında, Türkiye’deki “Tevhid” gibi cumhuriyet rejimine karşı olan bazı muhalif yerel gazetelerin bu konudaki eleştirileri ve Mustafa Kemal Paşa’nın gücü karşısında bir şey yapılamayacağı yönündeki görüşü paylaşılmıştır. Gazetenin dayanak olarak Türkiye’deki muhalif basının, yeni rejim ve Mustafa Kemal Paşa aleyhindeki yorumlarını esas alması dikkat çekmektedir. Yıllarca süren savaştan yeni çıkmış harap bir ülkede devrimlerin hızla yapılabilmesi için Mustafa Kemal Paşa’nın bazı yetkileri elinde bulundurması doğal karşılanmalıdır. Cumhuriyet ilan edildikten sonra rejim karşıtı grupların faaliyetlerinin önlenmesi açısından bu uygulamanın ne kadar isabetli olduğu anlaşılmıştır.

Karlsruhe Tagblatt gazetesinde, Alman General Liman von Sanders tarafından kaleme alınan bir makalede,⁴⁴ halifeliğin kaldırılması sonucunda, Türkiye’nin elindeki büyük bir gücü kaybetmiş olduğu ileri sürülmektedir. Yazar, Millî Mücadele sırasında Hindistan, Mısır, Afganistan ve Kafkasya’daki Müslümanların halifeliğin Türkiye’de kalması için verdiği desteğe dikkat çekmiştir. Liman von Sanders, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti’nde farklı cephelerde ordu/ordular grubu komutanlıkları görevini yürütmüştür. Kendisi aslında halifenin İslam dünyası üzerinde fazla bir etkisinin olmadığına en yakından şahit olan kişilerden birisidir. Ancak halifelik makamına İngiliz-Alman rekabeti açısından yaklaştığı değerlendirilmektedir. Halifelik makamı devam ettiği sürece, Türkiye büyük güçlerin çıkar çatışmalarının yanında iç çatışmalara da maruz kalabilecek, dolayısıyla yazarın öne sürdüğü gibi ülkeye ve rejime faydadan çok zararı dokunacaktı.

Sanders, halifeliğin kaldırılmasının Türkiye’ye olumsuz etkisi olacağını savunurken diğer yandan da “...Türkiye Cumhuriyeti kendiliğinden doğmuş, kendiliğinden gelişmiş ve daha ileri gitmek için gerekli olan güce sahiptir” sözleriyle yeni rejimi onaylayan bir tavır sergilemektedir. Yazarın Cumhuriyet’e yönelik kesin bir dille eleştiride bulunmamasının arkasında kısa süre önce imzalanan Türk-Alman Dostluk Antlaşması’nın⁴⁵ olduğu değerlendirilmektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerin yeniden kurulmasıyla Almanya’nın Türkiye üzerinden Balkanlar ve Ortadoğu’ya nüfuz edebilme, ayrıca içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıları bir parça hafifletme imkânı doğmaktaydı.

Türk-Alman ilişkilerinin 3 Mart 1924’te yeniden canlanmasından sonra, özellikle sağ eğilimli gazetelerde yeni rejime ilişkin olumlu görüşlere daha fazla

⁴⁴ Liman von Sanders, “Die Abschaffung des türkischen Kalifats”, *Karlsruhe Tagblatt*, 22 Mart 1924, 1.

⁴⁵ Türk-Alman Dostluk Antlaşması 3 Mart 1924 tarihinde imzalanmıştır. Böylece yaklaşık altı yıllık bir aradan sonra iki ülke arasındaki ilişkiler yeniden başlamıştır.

yer verildiği tespit edilmiştir. *Berliner Börsen Zeitung* gazetesinde yayımlanan bir yazıda⁴⁶ Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın yeni Türkiye'nin inşasına dair büyük eseri olan Nutuk'un iki cilt halinde Almanca dilinde Köhler Verlag (yayınevi) tarafından baskısının yapıldığından söz edilmektedir. Almanya'da Versay Antlaşması'nı imzalayan sosyal demokratlara tepkili olan sağ kesime ait gazetede kısaca Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yürütülen Millî Mücadele övülürken, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenildikten sonra, Lozan'da İtilaf Devletleri'nin dayatmalarını boşa çıkararak barış yapmayı başaran tek devlet olduğu vurgulanmaktadır. Dışarıda barış sağlandıktan sonra Kemal Paşa'nın büyük bir azimle içeride reform hareketlerini başlattığına, bu kapsamda saltanat ve halifelik kurumlarını kaldırarak Cumhuriyet'i ilan ettiğine, kıyafet ve harf devrimlerini yaptığına dikkat çekilmektedir. Devamında, realist bir kişi olan Mustafa Kemal Paşa'nın bütün karşı koyma ve entrikaları demir yumruğuyla ezerek tüm cephelerden zaferle çıktığı belirtilmektedir. Makalede Mustafa Kemal Paşa'nın rejim karşıtlarına karşı sert tedbirler aldığından söz edilmekle birlikte genel çerçevede övgü dolu ifadeler yer almaktadır.

1930'lu yıllarda sağ eğilimde olan *Süddeutsche Zeitung* gazetesinde yayımlanan "Yeni Türkiye'nin On Yılı" başlıklı bir makalede de aynı yönde yorum yapılmakla birlikte, Türkiye'nin yeni rejimi yumuşak bir dille eleştirilmiştir.⁴⁷ Yazıda, Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu kuruluş yılı kutlamaları ile ilgili hazırlıklara değinilmiş ve Cumhuriyet'e giden süreçten övgüyle söz edilmiştir. Yazar, bütünüyle siyasetle ilgilenmeyen, padişahın emirlerini Allah'ın emirleri olarak görmeye alışmış bir halk yerine, Anayasa gereği Milli Meclis aracılığıyla kendi kaderini belirleyen bir halkın ortaya çıktığına işaret etmiştir. Makalede, "*Pek çok şeyin hala diktatörce sürdürülmesi ve kendi kaderini tayin hakkının çoğu zaman kâğıt üzerinde kalması çok önemli değil. Bir milletin 10 yılda siyasi bir olgunluğa erişmesi beklenemez. 10 yıllık süreçte yapılan tüm reformlar halkın özgür olması düşüncesinden hareketle yapılmıştır...*" sözleriyle yeni rejimin zaman içerisinde yerleşeceğine dikkat çekilmiştir. Elbette, tarih boyunca mutlakiyetle yönetilmeye alışmış bir toplumu cumhuriyet rejimine geçirmek kolay değildi. Yapılan işin diğer bir güç tarafı ise, yıkılan yönetim sisteminde padişahın dini karaktere de sahip olmasıydı. Ümmet kavramının egemen olduğu bir ülkede, özellikle halifelik makamı toplumun bir kesimi tarafından vazgeçilmez olarak görülüyordu. Gazete bu etkenleri de göz önüne alarak Türk halkında demokrasi kültürünün zamanla yerleşeceği ve bu yolda adımlar atıldığı görüşündedir.

⁴⁶ "Der nationale Aufstieg der Türkei", *Berliner Börsen Zeitung*, 19 Aralık 1928, 8.

⁴⁷ "Zehn Jahre Neue Türkei", *Süddeutsche Zeitung*, 28 Ekim 1933, 12.

Aynı yazıda, reformların, halkın mutlak egemenliğinin bir parti aracılığıyla sağlandığı durumdan daha kolay gerçekleştirildiği, bu sayede Halk Partisi’nin gereksiz tartışmalara girerek engelleyici bir etkiye sahip olmasının önlendiği ileri sürülmüştür. Ayrıca halkta milliyetçilik bilincinin gelişmiş olması ve bu milliyetçiliğin her türlü emperyalist genişlemeyi reddetmiş olmasından duyulan memnuniyet dile getirilmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti dönemi ile bir karşılaştırma yapılarak, ümmet anlayışına dayalı bir devlet yerine milli bir devlet kurulmasına olumlu yaklaşılmıştır. Makalenin devamında, kılık-kıyafet, kadınlara verilen haklar, medeni kanun, harf devrimi, dilde yapılan yenilikler, finans sisteminde yapılan yenilikler, ödemeler dengesinin sağlanması, demiryollarının millileştirilmesinden övgüyle bahsedilmiştir. Haberin sonunda yer alan “Boğaz’daki hasta adam yerine bugün Ortadoğu ve Balkanlara önderlik yapan sağlıklı ve güçlü bir devlet bulunmaktadır” ifadesiyle Türkiye’nin bölgede etkili bir güç olarak ortaya çıktığına dikkat çekilmiştir.⁴⁸

Yazar, cumhuriyet rejimine geçişi Türkiye’nin içinde bulunduğu koşulları göz önüne alarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte Türkiye’de diktatörce uygulamaların olduğu görüşündedir. Burada genel anlamda bir baskı rejiminden ziyade özellikle rejim karşıtı gruplara karşı alınan tedbirlerin kastedildiği düşünülmektedir. Gazete, Cumhuriyet’in ilanına küçümseyerek bakan sol eğilimli gazetelerin aksine, atılan adımların ulusal egemenliğe yönelik olduğunu değerlendirmiş, yapılan devrimleri övgüyle karşılamış ve Atatürk’ün barışçı bir politika izlemesine vurgu yapmıştır.

Olumlu yöndeki bu yaklaşım başka bir açıdan da değerlendirilebilir. Makalenin yayımlandığı tarihte Almanya’da Nazi Partisi 1933 Mart ayında yapılan seçimlerden oyların %43,9’unu alarak birinci parti olarak çıkmış ve kısa bir süre sonra da diğer partileri yasaklayarak ülkenin tek partisi haline gelmiştir.⁴⁹ Bundan sonra Hitler’in “Hayat Alanı” teorisi kapsamında Türkiye’nin de içinde olduğu özellikle Balkan ülkeleri ekonomik yönden Almanya’nın nüfuzu altına alınmaya çalışılmıştır. *Süddeutsche Zeitung* gazetesinde çıkan yazıdaki hususlar gerçek durumu yansıtmakla birlikte, Almanya’nın dış politikasına uygun olarak Türkiye ile ilişkilerin iyi tutulması amacıyla olumsuz bir hususa yer verilmemiş olması da düşünülmektedir. Ancak sağ eğilimli diğer gazetelerin Nazi iktidarından önceki yazılarına bakıldığında, eleştirilerin sol eğilimli gazetelere göre daha az olduğu ve yumuşak bir dille yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla makalede yer alan övgü dolu hususların çoğunun gerçeği yansıttığı söylenebilir.

⁴⁸ “Zehn Jahre Neue Türkei”, *Süddeutsche Zeitung*, 28 Ekim 1933, 12.

⁴⁹ Colin Storer, *Weimar Cumhuriyeti’nin Kısa Tarihi*, (İletişim Yay., 2015), 248.

2.3. Merkez’de Olan veya Tarafsız Alman Basın Organlarında Yer Alan Eleştiriler

Türkiye’nin cumhuriyet rejimine geçişi, Alman basının en büyük kısmını teşkil eden merkez ve tarafsız gazetelerde de ele alınmıştır. Merkezde bulunan gazeteler Almanya’da cumhuriyet karşıtı veya cumhuriyet taraftarı bir görüşe sahip olmamakla birlikte destekledikleri partiler (Merkez Parti ve Bavyera Halk Partisi) 1923-1932 yılları arasında sosyal demokratların hâkim olduğu koalisyon hükümetlerinde yer almışlardır. Dolayısıyla bu gazetelerde Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanına yönelik yapılan yorumların sol eğilimli gazetelerle aynı doğrultuda olması beklenmektedir. Bu çerçevede merkez ve tarafsız eğilimdeki öne çıkmış Alman gazetelerinin yeni rejime yaklaşımları incelenecek ve değerlendirilecektir.

Merkezde yer alan gazetelerin Cumhuriyet’e yönelik yaklaşımlarında ağırlık noktasını halifelik konusunun teşkil ettiği görülmektedir. Mümtaz Faslı tarafından kaleme alınan “Yeni Türkiye” başlıklı makalede, Millî Mücadele sırasında halkın egemenliğine dayanan yeni devleti kurma hazırlıklarının da yapıldığına ve ilk TBMM’de yasama ve yürütme görevlerinin birleştirilmesinin zor bir dönemde başarı sağladığına dikkat çekilmektedir.⁵⁰ Yazar, saltanat kaldırıldıktan sonra halifelik makamının devam etmesinin Müslüman dünyasını oldukça memnun ettiği ve İngilizlerin bu konuda oluşabilecek ihtilafı Müslüman dünyasına taşıma gayretlerinin boşa çıktığı görüşündedir. Bu yorumdan yazarın, halifelüğün devam etmesi sayesinde Almanya’nın Arap dünyasını İngilizlere karşı kullanabileceğini ve böylece Ortadoğu’daki İngiliz hakimiyetine son verilebileceğini düşündüğü anlaşılmaktadır.

Köklü bir geçmişe sahip olan *Kölnische Zeitung* gazetesinde yer alan “Türkiye’de Birliğin Bozulması” başlıklı yazıda ise, Cumhuriyet’in uygulanma biçimi ele alınmıştır.⁵¹ Makalede, Türkiye’nin Millî Mücadele sırasında birlik ve beraberlik içinde hareket ederek zafere ulaşmasından övgüyle söz edilmektedir. Ancak devamında, Mustafa Kemal Paşa’nın hem Meclis Başkanı hem de Hükümet’in başı olması nedeniyle Meclis’in o dönemdeki yapısı eleştirilmektedir.

Yazar, “güçlü ve bağımsız bir Türkiye Alman çıkarlarına da hizmet edecektir” sözleriyle, Türkiye ile ilişkilerde Alman çıkarlarının ön planda tutulduğunu

⁵⁰ Mümtaz Faslı, “Die neue Türkei”, *Mannheimer General Anzeiger*, 28 Ağustos 1923, 2.

⁵¹ “Zerfall der Einigkeit in der Türkei”, *Kölnische Zeitung*, 26 Kasım 1924, 9.

düşünmektedir. Makalenin yayımlandığı tarihten yaklaşık sekiz ay önce Almanya ile Türkiye arasında 3 Mart 1924’te Türk-Alman Dostluk Antlaşması imzalanarak, altı yıllık aradan sonra ilişkiler yeniden kurulmuştu. Almanya hem yalnızlıktan kurtulmak hem de sanayisi için gereken hammaddelerin karşılanması bakımından Türkiye ile ilişkilerin kurulmasına önem veriyordu. Gazete, Türkiye’nin kalkınması için Almanya’nın desteğine ihtiyaç duyduğuna da dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti’nin yönetim sistemini ve kurumlarını köhne bir makineye benzeten yazar, sadece yağı değiştirerek makinenin daha iyi çalışmasının sağlanamayacağını, makinenin tümünün değiştirilmesi gerektiğini, ancak bunun zaman alacağı görüşündedir. Mustafa Kemal Paşa da bu gerçeği yıllar öncesinden görmüş ve öncelikle saltanatı kaldırmıştı.

Makalede, saltanatın kaldırılmasından sonra iki milletvekili hariç Meclis’in büyük çoğunlukla Cumhuriyet’i ilan ettiği ve yürütme yetkisinin Mustafa Kemal Paşa’nın güçlü ellerine verildiği ifade edilmektedir. Reformların hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi için iyi bir planlama yapıldığını, ancak etkili bir muhalefetin olmaması nedeniyle uygulamanın yetersiz kaldığını ileri süren yazar, saltanat ve halifeliği geri getirmeyi amaçlayan bir muhalefetin mevcut olmadığını görüşündedir. Bununla birlikte Meclis’te yaklaşık 65-70 kişi olan muhalefet cephesinin hükümeti özellikle; mübadelenin çok kötü organize edilmesi, tahsis edilen paraların gereksiz yerlerde kullanılması, koruma ve rüşvet ekonomisinin devam etmesi, yüksek dereceli memurlar ve milletvekillerinin yasaların gereğini yerine getirmemesi, bir bakana yönelik eleştiri olması halinde hükümetin başının tüm hükümet üyeleri için güven oyu talep etmesi, bu durumun hükümetin faaliyetlerinin eleştirilmesini güçleştirmesi, İstanbul’daki ticaret ve deniz nakliyesinin kötü durumda olması ve ülkede eğitim ve öğretim sisteminin çökmüş olması, öğretmen olmadığından dolayı yüzlerce okulun kapalı olması konularında suçladığına dikkat çekmektedir.

Yazarın muhalefetin mevcudiyeti konusundaki görüşleri cumhuriyet rejiminin gereği olarak doğrudur. Bu amaçla makalenin yayım tarihinden bir hafta önce Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştu. Ancak kurulan bu parti, yazarın görüşünün aksine, saltanat ve halifeliği geri getirmeyi amaçlayan rejim karşıtı faaliyetleri nedeniyle kısa bir süre sonra kapatılmıştır.

Yazının devamında, Meclis’te şu andaki Hükümet üyelerinden daha iyi hizmet edebilecek kişilerin bulunduğu, dolayısıyla liyakat sisteminin tam olarak uygulanmadığı iddia edilmektedir. Bu kişilerin Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele oldukları açıktır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kurucuları arasında yer alan bu şahıslar, yeni rejime bağlılık yönünde

bir tutum sergilemediklerinden yazarın bu konudaki görüşünün hatalı olduğu değerlendirilmektedir.

Makalede, Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik açık bir muhalefet olmamakla birlikte, Türk basınında yer alan haberlerin satır aralarında ve sohbetlerde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın bir partiye bağlı olmasının da eleştiri konusu olduğuna yer verilmiştir. Gazete, şu andaki parti içi muhalefetin, partinin programını kabul etmekle gerçek anlamda bir muhalefet olmadığı, ayrıca, bugün bazı konularda uzlaşma sağlanmamasının Türkiye'ye zarar vermeyeceği görüşündedir. Yazar ayrıca muhalif kanatta yer alan milletvekillerinin, cumhurbaşkanının meclisi feshetme veya meclis tarafından kabul edilen bir yasaya itiraz hakkının olmasını ve yönetimin merkezîyetçilikten uzaklaştırılması gerektiğini savunmaktadır. Yazıda, Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanından sonra Meclis'te tek partinin olması, muhalefet edecek başka partinin olmaması, parti içi muhalefetin ise engellerle karşılaşması, tek parti yönetimi nedeniyle devletin kurumlarında bir denetim sisteminin işlememesi, cumhurbaşkanına fazla yetki verilmesi gibi hususlar eleştirilmektedir.

Yüzyıllar boyunca mutlakîyet ve kısmen monarşi yönetimi ile idare edilmeye alışmış bir ülkede cumhuriyet rejimini yerleştirmek elbette çok zor bir işti. Cumhuriyet, haberin yayımlandığı tarihte henüz bir yılını doldurmuştu ve ülke ekonomik zorlukların yanında birçok sorunla uğraşmak zorundaydı. Bu nedenle yeni rejiminin uygulanmasında bazı aksaklıkların olması son derece doğal karşılanmalıdır. Çelebi'ye göre; demokrasinin yerleşip gelişmesi için gerekli siyasi, ekonomik ve kültürel alt yapıya sahip olmayan bir toplumda demokrasinin kolaylıkla kök salması da mümkün görülmemektedir.⁵² Büyük bir planlamacı ve teşkilatçı özelliğine sahip Mustafa Kemal Paşa çok partili sisteme geçerek gerçek anlamda bir muhalefetin oluşmasını arzu ediyordu. Ancak Mustafa Kemal Paşa *"Buna şüphe yok ama iş Cumhuriyet in ilâm ile bitmemiştir. Dünya medeniyet alemine katılmak için bazı mühim inkılaplar yapılması lâzım gelmektedir. Bunun içinde geçici bir müddet muhalif bir cephe yaratılmaması zaruridir"*⁵³ sözleriyle Cumhuriyet'i sağlam temeller üzerine oturtuktan sonra muhalefet partilerinin oluşmasına dikkat çekiyordu. Aksi halde yapılacak diğer devrimler de tehlikeye girebilirdi. Aybars'ın da ifade ettiği gibi *"Her ne kadar Millî Mücadele demokratikleşmenin esasını oluşturan ulusal egemenlik sisteminin temelini atmışsa da laik devlet ve modern ulus ve hukuk sistemi kurulmadan yapılanlar yıkılabilirdi"*⁵⁴ 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930 yılında Serbest Cumhuriyet

⁵² Mevlüt Çelebi, *Türk İnkılap Tarihi*, (İzmir, 2007), 148.

⁵³ Fahrettin Altay, *On Yıl Savaş ve Sonrası* (İnsel Yayınevi, 1970), 378.

⁵⁴ Ergün Aybars, *Atatürk Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi* (İleri Yayınevi, 1994), 56.

Fırkası kuruldu. Ancak bu partilerin muhalefet görevinin ötesinde rejime karşı giriştikleri faaliyetler sonucunda bu girişimler başarısız olmuştur. Aksi düşünülseydi Mustafa Kemal Paşa pekâlâ halkın tam güvenini kazanmışken saltanat ve halifelik makamına geçebilirdi.

Benzer görüşleri paylaşan *Westdeutsche Landeszeitung* gazetesinde yer alan başka bir yazıda, Türkiye’nin cumhuriyet rejimine geçişine yönelik anayasa değişikliği konusunda parti içinde bölünmeler yaşandığı ifade edilmiştir.⁵⁵ Yazara göre en büyük sorun Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’ya hangi yetkilerin verileceğiydi. Milliyetçi kanatta olanlar az yetki verilmesini ve denge unsuru olarak bir senatonun teşkilini isterken, cumhuriyetçi kanat ise senatoya karşı çıkmakta ve cumhurbaşkanına bazı yetkilerin verilmesinden, aynı zamanda da Meclis Başkanı olmasından yanaydı. Yazar ayrıca, Mustafa Kemal Paşa’nın daha önce padişahlarda olan yetkilere sahip olduğu görüşündedir. Sol eğilimli gazetelere benzer şekilde gazete, cumhurbaşkanının sahip olduğu yetkileri eleştiri konusu yapmıştır. Ülkede azımsanmayacak sayıda rejim karşıtının olduğundan hiç bahsetmeyerek eleştiri yapılması, Türkiye’deki rejimin gerçek bir cumhuriyet olmadığını gösterme amacı gütmektedir. Gazete, böylece dolaylı olarak Alman kamuoyuna, Almanya’daki cumhuriyet rejiminin daha iyi olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır.

Merkezde yer alan *Zeitschrift für Politik* dergisinde yayımlanan ve halifeliğin kaldırılmasını konu alan bir makalede, Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanından yaklaşık 4,5 ay sonra halifeliğin kaldırılması ve bunun yaratacağı etkilere değinilmiştir.⁵⁶ Yazara göre, İslam’ın birliğini simgeleyen halifeliğin kaldırılması şaşırtıcı olmakla birlikte, önceki politikaların devamı niteliğini taşımaktadır. Yazıda, halifeliğin kaldırılmasıyla din ve siyasetin ayrılmasının amaçlandığı, ancak İslamiyet’te Hristiyanlıkta olduğu gibi devlet ve kilise ayrımının olmadığına ve devletin dini esaslarla yönetilmesinin esas olduğuna dikkat çekilmektedir. 3 Mart 1924 tarihinde halifeliğin kaldırılmasıyla sadece İslam dünyasının değil aynı zamanda Türkiye’deki Müslümanların da neden böyle bir krizin içine sokulduğu sorgulanmaktadır. Pritisch, saltanatın kaldırılmasından sonra sadece din işleri ile ilgilenen halifenin işlevini kaybettiği, çünkü İslam dinine göre halifenin yönetim gücüne sahip bir hükümdar olması gerektiği, ancak yönetim gücünün TBMM’de olması nedeniyle halifeliğin işlevinin kalmadığı görüşündedir. Ayrıca, Ankara’daki ulusal meclisin halifeliği İslam hukuku çerçevesinde ortadan kaldırma yetkisinin olmadığını, keyfi hareket ettiğini, dolayısıyla bir halifenin olması gerektiğini savunmaktadır. Cumhuriyet

⁵⁵ “Die Neue Türkei”, *Westdeutsche Landeszeitung*, 12 Kasım 1923, 5.

⁵⁶ Erich Pritisch, “Die Abschaffung des Kalifats”, *Zeitschrift für Politik*, S.13 (1924), 531-544.

yanlısı bir derginin, halifenin hem devlet başkanı hem de dini lider olarak devam ettirilmesi gerektiğini savunması bir çelişki oluşturmaktadır. Aslında Almanya, özellikle İngiltere ile olan mücadelesinde İslam dünyasını bir güç olarak yanına çekme arzusuna sahiptir. Bu konuda Pritisch, İngiltere'nin "*Böl ve Yönet*" politikası gereği İslam dünyasının birleşmesini istemediğini, bu nedenle halifeliğin kaldırılmasından memnun olduğunu ve yeni bir halifelik kurumunun tesis edilmesini istemediğini iddia etmektedir.⁵⁷ Yazar, halifeliğin kaldırılması veya halifeliğin yeniden kurulmasının Almanya'nın doğudaki çıkarları açısından önemi olmadığını vurgulayarak aslında gerçek niyetini açığa çıkarmaktadır.⁵⁸

Aynı derginin başka bir sayısında, yeni rejimin uygulanma biçimini ele alan "*Bugünkü Türkiye*" başlıklı bir yazıda, Türkiye'nin Cumhuriyet'in ilanından sonra geçirdiği olumlu değişim ortaya konmuştur. Özellikle Türkçe diline yönelik yapılan yenilikler, Latin harflerine geçiş, ulus bilincinin geliştirilmesine yönelik çabalar açıklanmıştır.⁵⁹ Ulus devletin güçlendirilmesine yönelik olarak Türkçe dilinde öğretimin yapılması, yabancı okullarda daha fazla Türkçe öğretime yer verilmesi, resmi dairelerde sadece Türkçe kullanılması gibi uygulamalarla Türkçe'nin yaygınlaştırılmasına çalışıldığı, ancak bir yandan da azınlıkların asimile edilmeye çalışıldığı iddia edilmektedir. Yazarın, Osmanlı Devleti döneminde azınlıklara tanınan ayrıcalıkların Türkiye Cumhuriyeti'nde de verilmesinden yana olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yeni Cumhuriyet'in ulusal niteliğini ve tüm yurttaşların eşit haklara sahip olmasını görmezden gelmektedir.

Ahlers; halifeliğin kaldırılması, kıyafet devrimi, tarikatların yasaklanması, kadın-erkek eşitliğinin sağlanması vb. uygulamaların doğuda Kürtleri ayaklanmaya sevk ettiğini ileri sürmektedir. Halbuki daha Cumhuriyet ilan edilmemişken İtilaf Devletleri tarafından Sevr Antlaşması ile doğuda bir Kürt devleti kurulmasının istenmesinden ve 1925 yılında sözde din kisvesi altında çıkan Şeyh Sait Ayaklanması'nın İngilizlerin kışkırtmasıyla olduğundan hiç söz etmemektedir.

Yazar, TBMM'nin yapısıyla ilgili olarak sosyal demokrat basın organlarında yer alan yorumlara benzer eleştirilerde bulunmaktadır. Bunlar arasında, cumhurbaşkanının dört başkanlık görevini üstlenmesi, cumhurbaşkanının kanunları veto yetkisi gibi hususlar yer almaktadır. Ayrıca Anayasa'da öngörülmemesine rağmen Bakanlar Kurulu'nun her yasama yılı

⁵⁷ Pritisch, "Die Abschaffung des Kalifats", 543.

⁵⁸ Pritisch, "Die Abschaffung des Kalifats", 543-544.

⁵⁹ Johannes Ahlers, "Die Türkei von Heute", *Zeitschrift für Politik*, S.18 (1929), 677-678, <https://www.jstor.org/stable/43348464?searchText=die+T%EF%BF%BDrkei+von+heute&eq=2> (Erişim 5.2.2025).

başında cumhurbaşkanının isteğine göre yeniden şekillendirilmesi, cumhurbaşkanının bakanların her biri üzerinde etkisinin olması eleştirilmektedir.⁶⁰ Bununla birlikte çıkarılan kanunların anayasaya uygunluğunun denetlenmesi için 1927 yılında Danıştay’ın kurulduğuna dikkat çekilmektedir. Bu bakımdan Anayasa’nın şeklen son derece demokratik olduğundan söz edilmekle birlikte gerçekte tüm gücün tek adamda toplandığı bir diktatörlük sisteminin uygulandığı iddia edilmektedir.

Yazar daha sonra tek parti sistemini ve muhalefetin olmamasını eleştirmektedir. Ona göre Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın 1926 yılında karıştığı komplolar nedeniyle kapatılmasından sonra Halk Partisi tek parti olarak hakimiyeti ele geçirmiş ve bu parti Mustafa Kemal Paşa’nın arzusuna göre hareket etmektedir. Özetle Ahlers makalesinde, anayasayı demokratik bulmakla birlikte uygulanan sistemi anti demokratik bulmakta ve Mustafa Kemal Paşa’yı da diktatör gibi görmektedir. Ancak, yazar Türkiye’deki rejim karşıtlarından ve Mustafa Kemal Paşa’nın milli egemenliğe verdiği önemden hiç bahsetmemektedir. Yazıdan, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın, Mustafa Kemal Paşa’nın antidemokratik uygulamaları neticesinde kapatıldığı şeklinde bir anlam çıkmaktadır. Bu nedenle yazının tek bir bakış açısına göre hazırlandığı değerlendirilmektedir. Bu kadar eleştiriye rağmen yazar, yürütülen ekonomik ve kültürel politikaların, Türk halkının çıkarları doğrultusunda gerçekleştirildiğini ve bu çıkarların daha iyi korunabileceği başka bir sistemin şu anda düşünülemeyeceğini de sözlerine eklemiştir.⁶¹

Sonuç

Alman basınının, Türkiye’deki cumhuriyet rejimine yönelik tepkilerinin incelendiği bu çalışmada, gazetelerin yaklaşımları; tarihsel koşullar, Almanya’nın ve Alman basınının durumu, Almanya’nın ekonomik ve siyasi hedefleri göz önüne alınarak çok yönlü bir şekilde irdelenmiştir. İnceleme sonucunda sol, sağ ve merkez eğilimdeki gazetelerde genellikle aynı noktaların ele alındığı, ancak yaklaşım tarzlarının farklı olduğu tespit edilmiştir. Sol ve merkez eğilimdeki gazeteler yeni rejime ilişkin olumsuz bir tavır takınırken, sağ eğilimli gazeteler ise daha ılımlı yaklaşmışlardır.

Alman basınında gündemi en fazla meşgul eden konuların başında halifelik makamının kaldırılması gelmiştir. Halifenin İslam dünyası için birleştirici gücüne işaret edilen yazılarda, Müslümanların dini liderden mahrum

⁶⁰ Ahlers, “Die Türkei von Heute”, 680.

⁶¹ Ahlers, “Die Türkei von Heute”, 681-682.

birakılmasına tepki gösterilmiştir. Bu tepkinin arka planında ise Alman çıkarlarının olduğu, Almanya'nın, halifenin İslam dünyası üzerindeki etkinliğini kullanarak İngiltere ile rekabetinde üstünlük sağlamayı amaçladığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca yeni rejimde muhalefetin olmaması, ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın aynı zamanda Meclis Başkanı, Bakanlar Kurulu'nun Başkanı ve Parti Başkanı olması da Alman basınında öne çıkan hususlardan birini oluşturmaktadır. Genel olarak, Mustafa Kemal Paşa'nın bir diktatör olduğu, Osmanlı monarşisinin devamı niteliğinde bir sistem getirdiği ve Türkiye'nin gerçek anlamda cumhuriyet rejimine geçmediği iddia edilmiştir. Halbuki, yüzyıllar boyunca padişahlık sistemiyle yönetilen ve demokrasi kültürü yeni yerleşmeye başlayan bir toplumda muhalefet partilerinin ilk aşamada oluşturulması ve cumhurbaşkanının yetkilerinin azaltılması sonucunda, Cumhuriyet'in ve yapılması planlanan devrimlerin tehlikeye atılması söz konusuydu. Bu yaklaşımdaki Alman gazetelerinin yeni Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve kültürel koşulları göz ardı ederek bunlardan hiç bahsetmemesi, tek taraflı bir bakış açısına sahip olduklarını göstermektedir.

Yeni rejimin kuvvetler birliği sistemine dayanması da gazetelerde sıkça ele alınmıştır. Cumhuriyet, olağanüstü şartlara yönelik olarak hazırlanan 1921 Anayasası yürürlükteyken ilan edilmiş ve ardından yeni anayasa çalışmalarına başlanmıştır. Yeni rejime geçiş hazırlıklarının yapıldığı bu dönemde ideal bir cumhuriyet rejiminin olması beklenmemelidir. Ayrıca, Cumhuriyet ilan edildiğinde, rejimin gerektirdiği devrimlerin henüz yapılmamış olması da dikkate alınmamıştır.

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanına yönelik olarak Alman basınında muhalefetin olmaması ve cumhurbaşkanının yetkilerine yönelik yapılan eleştiriler teorik açıdan bakıldığında normal karşılanabilir. Ancak tarihsel koşullar göz önünde bulundurulmaksızın; saltanat ve halifeliğin kaldırılması, azınlıklara tanınması istenen ayrıcalıklar, muhalefet partilerine baskı uygulanması, cumhuriyet rejimine sözde geçilmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın sözde padişahın yetkilerine sahip olmasına ilişkin tepkilerin haksız ve taraflı olduğu tespit edilmiştir.

Ülkenin içinde bulunduğu koşullar ve ulu önderimiz Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın düşünce yapısı dikkate alınmadan yapılan bu eleştirilerin Almanya'nın iç ve dış siyasi hesapları göz önüne alınarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Basında yer alan haksız eleştirilerin, Almanya'nın Türkiye'ye yönelik dış politik

hedeflerine hizmet ettiği, özellikle Nazi Partisi’nin iktidara geldiği 1933 yılından itibaren daha da belirginleşmiştir.

KAYNAKÇA

Gazete ve Dergiler

Bergisch Gladbacher Volkszeitung

Berliner Börsen Zeitung

Deutsche Allgemeine Zeitung

Hamburgischer Correspondent

Karlsruhe Tagblatt

Kölnische Zeitung

Mannheimer General Anzeiger

Sozialdemokrat,

Süddeutsche Zeitung

Volkswacht

Vorwärts

Westdeutsche Landeszeitung

Zeitschrift für Politik

Kitaplar

Altay, Fahrettin. *On Yıl Savaş ve Sonrası*. İnsel Yayınevi, 1970

Arı, Kemal. *Türk Devrim Tarihi-2*. İleri Yayınevi, 2012

Armaoğlu, Fahir. *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Alkım Yayınevi, 2009

Atatürk, M. Kemal. *Nutuk*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

Aybars, Ergün. *Atatürk Çağdaşlaşma ve Laik Demokras*. İleri Yayınevi, 1994,

Aybars, Ergün. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1*. Zeus Yayınevi, 2008.

Çelik, Recep. I. Dünya Savaşı Sonrası Türk Alman İlişkilerinde Benzer Yönler ve Durumlar, *Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu*. Konya İl Kültür Turizm Müd. Yayını, 2010

Çelebi, Mevlüt. *Türk İnkılap Tarihi*. İzmir, 2007

Emmerich, Alexander. *Deutsche Geschichte*. Duden Verlag, 2016.

Eroğlu, Hamza. *Türk İnkılap Tarihi*. Savaş Yayınevi, 1990.

Fischer, Heinz Dietrich. *Handbuch Der Deutschen Presse*. Droste Verlag, 1981.

Fullbrook, Mary. *Almanya'nın Kısa Tarihi*. çev. Sabri Gürses, Boğaziçi Üni.Yayını, 2011.

Karacan, A. Naci. *Lozan*. İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Kılıç, Sezen. *Türk Basınında Hitler Almanya’sı (1933-1945)*. ATAM Yayınları, 2010.

Storer, Colin. *Weimar Cumhuriyeti’nin Kısa Tarihi*. İletişim Yayınevi, 2015.

Stöber, Rudolf. *Deutsche Pressegeschichte*. UVK Verlag, 2014.

Makaleler

Ahlers, Johannes. "Die Türkei von Heute." *Zeitschrift Für Politik*, sayı 18 (1929): 677-678.

Anayurt, Ömer. "1924 Anayasası’nda Meclis-Yürütme İlişkileri." *ATAM Dergisi* 8, sayı 39 (1997), 675

Faslı, Mümtaz. "Die neue Türkei." *Mannheimer General Anzeiger*, 28 Ağustos 1923, 2.

Nermi, Mustafa. "Die türkische Republik." *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 9 Aralık 1923, 9.

Pritsch, Erich. "Die Abschaffung des Kalifats." *Zeitschrift Für Politik*, sayı 13 (1924), 531-544.

Von Sanders, Liman. "Die Abschaffung des Türkischen Kalifats." *Karlsruhe Tagblatt*, 22 Mart 1924, 1

Yılmaz, Nihat. "Weimar Dönemi ve Öncesinde Meydana Gelen Siyasi Çekişmeler ve Ekonomik Krizlerin Alman Sosyal Demokrat Partisi Bağlamında Bir Değerlendirmesi." *Sosyal Bilimler Dergisi* XV, sayı 1 (2013), 80

İnternet Kaynakları

Ahlers, Johannes "Die Türkei von heute", *Zeitschrift für Politik*, S.18 (1929), 681-682,

<https://www.jstor.org/stable/43348464?searchText=die+T%EF%BF%BDrkei+von+heute&seq=2> (Erişim 5 Şubat 2025)

The armenian prelacy, <https://armenianprelacy.org/2020/03/12/death-of-artashes-abeghian-march-13-1955/?srsltid=AfmBOooen5nVUub4vhN-yXF84rpF48cZataVNsLG4FI0pRibgi1ApsWzS>.

Bergisch Gladbacher Volkszeitung, Zeitpunkt,

<https://zeitpunkt.nrw/ulbbn/periodical/titleinfo/4368546> (Erişim: 05 Şubat 2025).

EK-1 10 Ocak 1929 tarihli Vorwärts gazetesinde yer alan “Avrupa Orta Doğu’yu Devrim Niteliğinde Değiştiriyor” başlıklı haber

Beilage
Donnerstag, 10. Januar 1929

Europa revolutioniert Vorderasien

Die Völker des Orients — das ist die Welt des Islams — erleben gegenwärtig die Uebergangsperiode ihrer Geschichte vom Mittelalter in die neue Zeit. Man könnte sie mit der Periode des aufgeregten Absolutismus in der europäischen Geschichte vergleichen. Die Reformbewegungen in der Türkei, Persien, Albanien, Arabien sind eng mit den Persönlichkeiten ihrer Herrscher

Waschung vor und nach dem Geben

[illegible][illegible]

verjagte den letzten Ratten aus dem Lande.

[illegible]

Nasrullah Khan befehlte und sich durch einen kühnen Staatsstreich zum Emir von Afghanistan aufgerufen, indem er auch bald darauf durch einen Kriegskonflikt mit England die Anerkennung der völligen Unabhängigkeit seines Landes durchgesetzt hatte.

Bald nach der Abklopfung des Sultanats und des Kalifats, die man als epochenbildende Ereignisse in der ganzen Geschichte der Türkei und des Orients bezeichnen kann, betriebserte Kemal eine Reihe von gesellschaftlichen und kulturellen Reformen. Nachdem er nun einmal das Kalifat abgeschafft und somit auch die Trennung von Kirche und Staat beseitigen wollte, ging er im weiteren eifrig vor, schritt auch das Scheyrak aus das religiöse Gesetz ab und verordnete die Einführung des schweizerischen bürgerlichen Gesetzbuches und des italienischen Strafgesetzes. Er dringt vor-

die religiösen Orden und die Klöster zu schließen, die Diemelberei abzuschaffen und die Einbuße obligatorisch zu machen, den Schieler der mohammedanischen Frau wegzumerzen,

den berühmten Jesu sowie die nationale Tracht mit europäischem Hut und Bekleidung zu erlegen. Desgleichen andere Reformmaßnahmen, deren aller Endziel sein soll, dem Osten den Rücken, sich aber mit

Die Länder Vorderasiens

dem Götze nach dem Willen zu werden. Der zweite und wichtigste Teil ist all Meier tiefgelegener Reformen Kernsatz die Befreiung der Leibeigenen und die Einführung der *Leibschilling*-Schritt. Der türkische Diktator ist hierbei nur in die Hauptrolle seiner Gewalttätigkeit getreten ist — Meier habe nach 1926 den Gedanken der *Leibschilling* eingeführt, um die Leibeigenen zu befreien. In seinen Reformen der *Leibschilling* wird die Leibeigenschaft als die wichtigste und die entscheidendste unter den bisherigen. Die ist es schließlich vornehmlich, im kulturellen Reformen des türkischen Volkes eine außerordentlich große Rolle zu spielen. Wenn man tatsächlich davon ausgeht, daß die Reformen erst schließlich in den 1920er Jahren durchgeführt sind, dann ist es nicht zu verwundern, daß die *Leibschilling* in der Geschichte und in der Gegenwart durchdringt. Im 1. Januar erschienen alle türkischen Zeitungen, Bücher, sämtliche Veröffentlichungen und überhaupt jede Drucksache im neuen Alphabet. Auch

die Uebersetzung des Korans ins Neutürkische

den Sonntag als den einzigen Ruhetag für die ganze Türkei.
Nach mehr: Senatskollegiumsflüchtige Duellen wissen von einem ohermeurjirn
Böcherden des reformulustigen Keimel zu erabillen. Der türkiſche

Türkenfrau mit Schleier

Exhator-Freimaurer trocknende nämlich, überhaupt den Willen abzuweisen und an seiner Stelle eine neue Religion einzuführen; welche allerdings, das soll noch nicht bestritten sein. Dem Christenthum und namentlich dem Protestantismus gegenüber, wird es theils gelogt, sei Remot geneigter als einer anderen Religion; wohlgeachtet: nicht für seine eigene und seiner nächsten Person, vielmehr für die

Drei Stück für einen Groschen!

Halbmassen. Nach all dem, was bis heute dort geschehen ist, ist es auch nicht unmöglich, daß diese beschädet. Es genügt nur, das sogenannte Ängstern "Verisament", das von ihm selbst eingelegt ist, wird selbständig die betreffende "Geistesvorlage", wie bisher immer, annehmen.

[illegible][illegible]

—

Wer weiß das?

Es gibt Tigterne, die über zehnmalenmal größer als die Sonne sind.

Ein Kneifstein besteht aus etwa 100 000 Einzelnele-

Das Fleisch enthält in rohem Zustande 75 Proz. Ball.

Einfluß verbraucht beinahe die Hälfte der Tonnproduktion der

Extended Abstract

After the Ottoman Empire's defeat in World War I and its de facto dissolution, the National Independence War led by Mustafa Kemal Pasha was successfully concluded, and steps were taken towards full independence with the aim of reaching the level of contemporary civilization. In this context, the Sultanate was abolished on November 1, 1922, and the Republic was founded on October 29, 1923, laying the foundations of a modern state. The proclamation of the Republic was met with great enthusiasm within the country. However, the declaration of the Republic in Türkiye was perceived differently by countries, especially Western, that were accustomed to deeming Turkish society as falling behind the times. In Germany, which had been an ally of the Ottoman Empire in World War I and which transitioned to a Republic in a turbulent manner after its defeat, the wide variance within the public perception of these radical changes in Türkiye, particularly under the influence of the German press, also has been observed. While some views were positive, others adopted a critical approach, taking into account the structure of Turkish society and the absence of a past democratic experience.

These critical approaches also differ due to Germany's transition to a Republic following the Treaty of Versailles, which it accepted at the end of World War I, and this change not being approved by all segments of society. Additionally, the German press, which is divided into left, right, and center political tendencies, evaluated the proclamation of the Republic in Türkiye with respect to their own political tendencies. While the left-leaning parties defended the republican regime, the right-leaning parties have exhibited a pro-monarchy stance and the parties in the center preferred to maintain a distance from the views of both tendencies.

The aim of this article is to determine and evaluate the critical approaches and the points at which they were criticized in regard to the proclamation of the Republic in Türkiye as seen through the eyes of a Western country, the German press. No previous research on this topic has been encountered. In the studies conducted through the compilation of news articles, there are no critical issues present.

In the article, the stance of Germany and the German press during the period when the Republic was declared in Türkiye was examined. In this context, in addition to the publications available in Türkiye, the Berlin Staatsbibliothek (State Library) and the Frankfurt National Bibliothek (National Library) in Germany were visited and the situation of Germany and the German press, especially during the period when the Republic was founded in Türkiye, was investigated.

First of all, the parties in Germany at that time and the percentage of votes given to these parties were determined. Accordingly, it was determined that the votes belonging to the left wing were distributed at approximately 50%, the votes belonging to the right wing at 29% and the others at 21%. Later, the political

tendencies of the press organs were revealed and their circulation status, especially for the period 1923-1933, was investigated according to their political tendencies. It has been determined that 19% of the total daily circulation consists of Left-leaning newspapers and magazines, 40.5% consists of newspapers and magazines in the Center, and 40.5% consists of Right-leaning newspapers and magazines. Then, these newspapers and magazines were examined and critical articles and comments regarding the declaration of the Republic were determined. For this purpose, care was taken to select newspapers and magazines with high circulation and prominent figures from all political tendencies.

While newspapers from all three tendencies speak highly of the National Struggle led by Mustafa Kemal Pasha, it is observed that the left-leaning and centrist press approaches the declaration of the Republic in Türkiye and its implementation critically. The criticisms primarily focus on issues such as granting excessive power to the first President Mustafa Kemal Pasha, the failure of Türkiye to genuinely transition to a republican regime, the non-implementation of the principle of separation of powers, the enforcement of a repressive administration, the existence of a single-party system, and the abolishment of the caliphate. In contrast, right-leaning newspapers and magazines emphasize that the steps taken during the declaration of the Republic were aimed at national sovereignty, considering the conditions and internal political structure of Türkiye at that time.

The news and comments were evaluated by taking into account the political leanings of the relevant newspaper or magazine and the conditions in Türkiye at that time, and a conclusion was reached regarding the criticisms. Accordingly, it is understood from the news and comments examined that such major changes were not expected in Türkiye and that it was not possible for Türkiye to be a modern and democratic country in retrospect. In addition, it is seen that the internal political structure of Türkiye at that time and the importance that Mustafa Kemal Atatürk gave to national sovereignty and democracy since the beginning of the War of Independence were ignored.

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 17 (2025/Yaz), ss. 135-162.

Geliş Tarihi: 26 Haziran 2025
Kabul Tarihi: 19 Temmuz 2025

Araştırma Makalesi/Research Article*

II. Dünya Savaşı Döneminde Milas (Muğla) Bombardımanı (15 Mart 1942)

Doğuş ŞEKER**

Hüseyin Can EREN***

Öz

Günümüzde Muğla ilinin en büyük ilçelerinden biri olan Milas, stratejik anlamda bölgenin en önemli kentlerinden biridir. Bu durum kenti tarihin birçok döneminde siyasal ve ekonomik açıdan devletlerin mücadele ettiği bir yer haline getirmiş, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından kent İtalyan işgaline maruz kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı esnasında ise Türkiye doğrudan söz konusu savaşa katılmamış olmasına rağmen Milas'a 15 Mart 1942 tarihinde Birleşik Krallık'a ait Kraliyet Hava Kuvvetleri uçakları tarafından yapıldığı düşünülen hava bombardımanı gerçekleştirilmiş, olayda bir vatandaş hayatını kaybetmiş, bombaların isabet ettiği binalarda ve çevresinde maddi hasar oluşmuştur. Bu çalışmada Milas Bombardımanı ele alınmakta, yapılan çalışmayla konu hakkında literatürde kısıtlı olan bilgi birikimine yazılı kaynakların yanında sözlü kaynaklara da başvurularak katkı yapılmaktadır. Mevcut kaynaklar, gazeteler ve arşiv belgeleri kullanılarak olay Türkiye ve İngiltere'nin tutumu dahil edilerek incelenmiştir. Bombalama olayı esnasında hayatını kaybeden Bekçi Durmuş Işıldak'ın hayatta olan aile üyelerinden gerekli bilgiler alınarak literatürde yer alan bilgilerle karşılaştırılmış ve tüm veriler tutarlı bulunmuştur. Ayrıca bölgede fiziki olarak incelemelerde bulunulmuş, iddiaların doğruluğu alan çalışması

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Öğretim Görevlisi, Namık Kemal Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, dogusseker@nku.edu.tr, Orcid: 0000-0002-9280-6065.

*** Öğrenci, Akdeniz Üniversitesi Tarih Bölümü, huseyincnren34@gmail.com, Orcid: 0000-0002-5847-6437.

yapılarak kontrol edilmiştir. Düşen bombalardan birinin askeri cephaneliğe çok yakın olan Bekçi Durmuş'un evinin önüne düşmesi ile bombardımanın amacının kasıtlı sabotaj olduğu tahmin edilmektedir. Netice itibarıyla İngiltere hükümeti zarara uğrayan Türk vatandaşlarına ödeme yaparak özür dilemiş ve gerginlik daha fazla artmadan konu kapanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Milas, II. Dünya Savaşı, Bekçi Durmuş, İngiltere, Türkiye

Bombing of Muğla-Milas During World War II (15 March 1942)

Abstract

Milas, currently one of the largest districts of Muğla Province, holds a strategic position that has made it one of the most significant cities in the region throughout history. This importance has rendered Milas a site of political and economic contention across various historical periods. Following World War I, the city fell under Italian occupation. Although Türkiye did not directly participate in World War II, an aerial bombing – believed to have been carried out by aircraft belonging to the Royal Air Force of the United Kingdom – targeted Milas on March 15, 1942. The attack resulted in the death of one civilian and caused material damage to buildings and surrounding areas. This study examines the Milas Bombing in detail, contributing to the limited existing literature by incorporating not only written sources but also oral testimonies. Utilizing available archival documents, newspapers, and official records, the event is analyzed with particular attention to the stances of both Türkiye and the United Kingdom. Testimonies from surviving family members of Durmuş Işıldak – the night watchman who lost his life in the bombing – have been collected and compared with published accounts, showing consistent findings. Fieldwork was conducted to verify claims through on-site physical investigation. The fact that one of the bombs landed directly in front of Işıldak's residence, located near a military ammunition depot, suggests that the bombing may have been a deliberate act of sabotage. Ultimately, the British government issued an apology and provided ex-gratia compensation to the affected Turkish citizens, thereby resolving the incident before tensions escalated further.

Keywords: Milas, World War II, Bekçi Durmuş, United Kingdom, Türkiye

Giriş

Muğla'nın Milas ilçesi tarihi dönemlerin çoğunda stratejik anlamda önemli bir kent olma pozisyonunu korumuştur. Milas'ın konum olarak önemini idrak etmek için verilecek en tutarlı örnek Karya Uygarlığı ve Menteşe Beyliği'ne başkentlik yapması ve Güllük gibi stratejik bir limana sahip olmasıdır. MÖ 400 yıllarında Karyalılar başkentlerini günümüzde Bodrum olarak bilinen Halikarnasos'a taşısa da Milas önemini daima korumaya devam etmiştir.¹

Yunan tarihçi Strabon, Milas kenti için *"Son derece verimli bir ovaadır. Ovanın yukarısında kule gibi bir tepe ve en iyi beyaz mermer ocağı bulunan bir dağ yükselir. Bu ocaktan tapınak ve diğer yapıtlar için bol miktarda taş çıkartılır."* demiştir.² 1333 yılında ise İbn-i Battuta Milas'ı ziyaret etmiş ve ahilere misafir olduğundan, Anadolu'nun en güzel şehirlerinden biri olan Milas'ın sularının, meyvelerinin ve bahçelerinin bolluğundan söz ederken Milas yakınındaki Beçin'de Orhan bin Menteşe diye belirttiği hükümdarı ziyaret ettiğini yazmıştır.³ Evliya Çelebi ise 17. yüzyılın ikinci yarısında Milas için *"Şehir, Sudere (Sodra) dağından bir top atımı uzak, taşlık bir yerdedir. Limon, incir, turunç ve narı meşhurdur. 12 mahalle, 7 mihrapdır. Ayrıca mescitler, iki hamamı, iki hanı vardır. 50 kadar dükkân var. Şehrin en mühim mahsulü tütündür. Bütün Anadolu'ya tütün buradan gider. Su ve havası çok ağırdır. Eşği ve ecinniye sıtma tutar..."* demiştir.⁴ 1738-1739 yıllarında kenti ziyaret eden Richard Pococke, şehrin küçük ve kötü inşa edildiğini, bu dönemde bölge ticaretini tütün, pamuk ve balmumunun teşkil ettiğini belirtmektedir.⁵

Tarihçi ve seyyahların notlarını incelediğimizde karşımıza siyasi ve ekonomik açıdan önemi son derece fazla olan bir kent olarak Milas çıkmaktadır. Çevre köyler haricinde özellikle Milas'ın merkezi, Beçin ile Güllük kasabaları tarihin her döneminde yönetimler açısından değerli sayılmıştır. Beçin Kalesi, bir

¹ Feray Koca ve Bayram Akça, "Antik Karya'nın Başkenti Halikarnassos'da Kent Planlama Anlayışı, Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi 19, sayı 40 (2017): 45.

² Bilgi Taşkıran, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Milas, 1923-1960 (Milas Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 23.

³ Taşkıran, Milas, 25.

⁴ Taşkıran, Milas, 26.

⁵ Taşkıran, Milas, 26.

tepe üzerine kurulmuş ve etrafı iyi gözetleyen, çevrede olup biteni hızlıca tespit edebilecek bir konumdadır. Milas merkez özellikle ticaret ve tarım için önemlidir. Güllük ise limanı olması sebebiyle stratejik açıdan çok önemlidir. Güllük limanının kontrolü kaybedildiğinde merkez ve Beçin de tehlikeye girmiş sayılmaktaydı. Bu sebeptendir ki Milas'ın önemli hadiseleri Güllük Limanı'ndan başlar. Bölgede 16 Mayıs 1919 tarihindeki İtalyan işgali ve 15 Mart 1942'deki Milas bombardımanı Güllük'ten başlamıştır (EK-1).⁶

Bölgenin Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından İtalyanlar tarafından işgali, 16 Mayıs 1919 tarihinde Güllük Limanı'na yapılan çıkarmayla başlamıştır.⁷ Bu tarihten itibaren İtalyanların Milas'taki icraatlarından gazete dağıtmak, sinema açmak, hastane, sağlık ocağı, dispanser, seyyar hastane, pansuman ve ilk yardım servisleri ile gezici ambulanslar şeklinde sağlık hizmetleri vermek, veterinerlik hizmetlerinde bulunmak, İzmir, Aydın, Milas ve Milas, Muğla, Fethiye arasına telgraf hattı kurup yerel halkın yararlanmasını sağlamak, Güllük-Milas-Ahiköy-Mandalyat arası telefon hattı oluşturmak şeklinde bahsedebiliriz. Bu durum genelde İtalya'nın işgaline maruz kalan diğer bölgeler için de geçerliliğini korumaktadır.⁸ İşgal dönemine ilişkin kaynaklar ve halk belleğinde yer eden anılar, İtalyan işgalinin kent halkı tarafından bazı münferit olaylar dışında rahatsızlık verici bulunmadığını göstermektedir.

Buna rağmen Milaslılar bağımsızlık ilkesini önceleyerek Milli Mücadele'nin bir parçası olmuş, Kuva-yı Milliye hareketine katılarak mücadelelerini sürdürmüştür. Bu direniş 16 Mayıs 1919'da Menteşeliler Müdafaa-yı Vatan Cemiyeti'nin kurulmasıyla başlamıştır. Bununla birlikte Milas'ta Halil İbrahim Efendi başkanlığında kurulan Kuva-yı Milliye Komitesi, Milas'ın Yunan-İtalyan işgalinin kavşak noktası olması sebebiyle stratejik önemini kavramış ve komite Çine'de bulunan 57. Tümen ile temas halinde bulunmuştur.⁹

Milas hakkında Cumhuriyet dönemine dair bilgi almak için 1924-1926 yılları arasında Ticaret Vekilliği görevini yürütmüş olan Ali Cenani Bey'in notları son derece kıymetlidir. Güllük Limanı'nın cumhuriyetin ilk yıllarındaki önemini vurgulayan Ali Cenani Bey notlarında Mart 1925 tarihinden Eylül 1925'in sonuna kadar limana 103 Türk, 153 İtalyan, 107 Yunan, 3 Norveç, 6 İngiliz ve 1 Felemenk

⁶ TNA, AIR, 23/1194, 10A.

⁷ Mevlüt Çelebi, "Millî Mücadele Dönemi Türk-İtalyan İlişkileri", *Belleten* 62, sayı 233 (1998): 157-206.

⁸ Taşkıran, *Milas*, 32.

⁹ Taşkıran, *Milas*, 27-28.

vapurunun geldiğinden bahsetmiş, limanın bölge açısından önemini istatistiksel anlamda açıklamıştır. Milas'ın ekonomik durumunu açıklayan Ali Cenani Bey, Milas'ın başlıca tarım ürününün zeytin olduğunu, burada üretilen zeytinlerin İtalya'ya ihraç edildiğini, zeytinyağı üretimi yapılarak Avrupa pazarına ulaştırıldığını; asidi fazla olan zeytinyağlarından da sabun üretilerek yine ihracat yapıldığını belirtmiştir.¹⁰

II. Dünya Savaşı Öncesi Türkiye'nin Aldığı Tedbirler

I. Dünya Savaşı'ndan sonra küresel siyaseti iyi okuyan bütün devletler yeni bir cihan harbinin patlak vereceğini kuşkusuz biliyorlardı. Devletlerin 1929-1939 arasındaki on yıllık askeri ve ekonomik hazırlıklarına bakıldığında bu durum görülebilmektedir. İç tedbirler ve dış ilişkiler bağlamında incelediğimizde Türkiye'nin de tutumunun bu yönde olduğu görülmektedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'deki vefatına kadar olan dönemde ve Cumhurbaşkanlığı görevini devralan İsmet İnönü'nün ilk on aylık görev süresi boyunca, olası bir savaş durumuna karşı gerekli tedbirlerin alındığı görülmektedir. Ancak bu yıllar içerisinde Türkiye'nin öncelik gösterdiği tutumun, olası bir savaşta blokların dışında kalarak tarafsızlığını savaş sonuna kadar korumak olduğu da çok açıktır. Bunun altında yatan temel sebep ise Türkiye'nin sınır güvenliğini tehdit edecek unsurlardan uzak durmak ve küresel barışın tesis edilmesinde aktif rol oynamaktır.

Almanya ve İtalya'nın faşist liderler tarafından yönetilmesi ve yayılcı politika izlemesi 1930'lu yıllarda Türk devlet adamlarına göre Türkiye ve diğer ülkeler için önemli bir tehlikeydi. 1932 yılında toplanan Silahsızlanma Konferansı ile uluslararası barışın tesis edilmesi amaçlansa da konferanstan bir sonuç çıkmamıştır. Türkiye ise diğer devletlerin dahil olmadığı bir silahsızlanma politikasının ülke çıkarlarına aykırı olduğunu belirtmiştir. Daha sonra Milletler Cemiyeti'nin bir mensubu olarak Türkiye, Silahsızlanma Konferansı'ndaki tutumu ve dünya barışına aykırı söylemleri sebebiyle Almanya'yı kınayan ve uluslararası anlaşmalara saygı duymaya çağıran kararı desteklemiştir.¹¹ Bu gergin atmosferde Türkiye, Boğazların statüsünü gündeme getirerek buradaki

¹⁰ Muhammet Güçlü, "Ali Cenani Bey'in Notlarına Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bodrum ve Milas Kazalarının Ekonomik Durumu", 2. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu, (2011): 286-299.

¹¹ Müjdat Karagülmez, "Macar Arşiv Belgeleri Işığında Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Yapmış Olduğu Askeri Hazırlıklar, 1935-1939", SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, sayı 51 (2020): 330

egemenliğin tam olarak kendisine verilmesi talebini uluslararası camiada dile getirmeye başlamıştır. 1933 yılının mayıs ayında gündeme getirilen bu talep Türkiye'nin barışçıl tutumu sayesinde, İtalya hariç, diğer ülkeler tarafından olumlu karşılandı. Buna göre 1923 yılında imzalanan Lozan Boğazlar Sözleşmesi iptal edilerek, 1936 yılında İsviçre'nin Montreux şehrinde yapılan 29 maddelik bir anlaşmayla İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının statüsü Türkiye lehine değiştirildi. 1938 yılında ise İtalya da bu anlaşmaya dahil oldu. Boğazların yeni statüsü ile Türkiye'nin stratejik önemi eskiye göre daha fazla artmıştır. Boğazlar daha sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) bir hedefi haline gelmiştir. Özellikle Sovyetlerin Boğazlarda üs talebinde bulunması süreç içerisinde Türkiye için tehdit oluşturmıştır.¹²

Uluslararası alandaki gelişmelere bakıldığında 1930'ların başından itibaren iplerin gerildiği görülmektedir. 1936 yılında Mussolini liderliğindeki İtalya, Etiyopya'yı işgal ederek kendi topraklarına katmıştı. 25 Ekim 1936'da ise Adolf Hitler liderliğindeki Nazi Almanyası ile Faşist İtalya arasında bir iş birliği anlaşması imzalanarak 1 Kasım'da Roma-Berlin Mihver İttifakı ilan edildi. 25 Kasım'da Nazi Almanyası ile İmparator Hirohito liderliğindeki Japon İmparatorluğu arasında SSCB ve tüm komünist tehditlere karşı Anti-Komintern Paketi imzalandı. Ertesi sene Japon İmparatorluğu Çin'e saldırdı ve aynı sene içerisinde Anti-Komintern Paketi'ne İtalya da dahil oldu. 1938'de Almany, Avusturya ile birleşti. Bloklamaların bu kadar yoğun ve belirgin olduğu ortamda Türkiye daha çok iç tedbirler ile ilgilenerek tarafsız bir politika izleme konusundaki kararını korumaya devam etti.¹³

Tarafsızlık politikası ülkeyi hiçbir tehlike yokmuş gibi yönetmek anlamına gelmeyeceği için ciddi önlemler alınmıştır. Örnek vermek gerekirse milli savunma ödeneği 1938 yılında %30,31 iken 1939'da %43,32'ye yükselmiştir.¹⁴ Buradan anlaşılıyor ki ordu her daim savaşa hazır halde tutulmaya çalışılmıştır. Askeri tedbirler alınırken iktisadi boyutta da bazı düzenlemeler yapılmış ayrıca

¹² İsmail Köse, "Yalta ve Potsdam Konferansları: Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 10, sayı 19 (2015): 245.

¹³ Mücahit Özçelik, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, sayı 29 (2010): 255.

¹⁴ İmren Aydın ve Hikmet Zeki Kapıcı, "II. Dünya Savaşı'na Giriş Sürecinde Türkiye'nin Aldığı İç Politika Tedbirleri (1 Eylül 1939 – 18 Ocak 1940)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 32, sayı 45 (2018): 116.

fırsatçılarla da mücadele edilmiştir. Milli savunmaya ayrılan bütçenin artması aynı zamanda ekonomik anlamda kemer sıkamak demektir.¹⁵

Üretim hacmi az olan Türkiye'nin savaş iklimi sebebiyle ithalat hareketliliğinin azalması ve tüketim harcamalarının bütün bunlara rağmen düşmeyip aksine mecburi sebeplerden dolayı artması ülke ekonomisinin son derece zor durumda olduğunun en net göstergesidir. Bu durumda arz-talep dengesinin bozulması cumhuriyet döneminde o güne kadar görülmeyen yüksek bir enflasyon oranına çıkmasına sebep olmuştur. 7 Eylül 1939 tarihinde Başbakanlığın yayınladığı gıda ve diğer maddelerin fiyatlarındaki olağanüstü artış nedeniyle tetkik başlatmasını belirten yazı ile piyasada spekülasyon yapanların tespiti için düğmeye basılmıştır.¹⁶

Bu tebliğden günler önce temel ihtiyaç maddelerine anormal zamların yapıldığı ve tüm piyasanın bundan etkilendiğini belirten gazete haberleri de mevcuttur. Başbakanlığın aldığı bu tedbirlerden sonra piyasada pirinç, yağ ve makarna başta olmak üzere spekülasyon yapılan temel gıda ürünlerinde fahiş fiyat artışının durduğu ve piyasa normaline döndüğü de gözlenmektedir.¹⁷ Hükümetin attığı adımların temel gerekçesi ise stokçuluk faaliyetlerini sonlandırmak ve üretimi artırmaya teşvik etmek olduğu yaygın görüşler arasındadır.

Bu esnada teyakkuz halinin gerektirdiği bir etken olarak belirli bölgeler için seferberlik emri çıkartılmıştı. 5 Eylül 1939 tarihli Başbakanlık tebliğinde "Memleketin bazı muntıkalarındaki ihtiyat erleri bir buçuk ay talim ve terbiye için askerlik mükellefiyeti kanununun 58. maddesine uyarak silah altına çağırılmaktadırlar." denmiştir.¹⁸ Buna rağmen tüm ülkede seferberlik kapsamına girmeyen vatandaşlar da dahil olmak üzere çoğu kişi mevcut işlerini bırakıp silahlaltına girme ihtimaline karşı memleketlerine dönmüşlerdir. Her ne kadar bu durum gurur verici bir tablo olsa da üretim faaliyetleri ve ticaretin sekteye uğramasına sebebiyet vermiştir. Bu olaylar üzerine Başbakan Refik Saydam yaptığı açıklamada Türkiye'nin savaşın taraflarıyla ilişkilerinin normal ve uluslararası kurallara uygun bir şekilde devam ettiğini, Türkiye'nin savaşın

¹⁵ Serkan Değirmenci, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Ekonomisi: Politikalar, Yaklaşımlar ve Sonuçlar", *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12, sayı 2 (2023): 189.

¹⁶ Aydın ve Kapıcı, "İç Politika Tedbirleri", 118.

¹⁷ Aydın ve Kapıcı, "İç Politika Tedbirleri", 120.

¹⁸ Aydın ve Kapıcı, "İç Politika Tedbirleri", 117.

dışında olduğunu ve ülkenin belirli yerlerinde alınan tedbirlerin ihtiyati tedbir olduğunu belirtmiştir.¹⁹

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Milas

Milas, cumhuriyetin ilanıyla gerçekleşen inkılapların bir neticesi olarak tarımda modernleşmeye başarıyla uyum sağlamıştır. Zeytin, tütün, limon ve nar yetiştiriciliğinde klasik yöntemlerden modern yöntemlere geçerek üretim hacminde artış kaydedilmiştir. Evliya Çelebi'ye göre Anadolu'ya giden tütünlerin ekseriyeti buradan çıkmış olsa da zeytin için aynısını söylemek mümkün değildir. Zeytin, uzun süre bölge ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar üretilmiş ve kent dışı pazara çıkartılmamıştır. Buna rağmen genel olarak belli bir döneme kadar Milas ekonomisinde ihracat, ithalattan fazla olmuştur. 1931 verilerine göre yıllık ihracat 3 milyon lira iken 2 milyon liralık ithalat yapılmıştır.²⁰

II. Dünya Savaşı'nın çıkmasından yaklaşık 20 yıl önce Ali Cenani Bey'in notlarında Milas'ın ekonomik durumu net bir şekilde izah edilmiştir. 1920 verilerine göre Milas'ın nüfusu 36.630 kişidir. Aynı yılın verilerine göre Milas'ta üretilen toplam 327.930 kilo buğday, 458.285 kilo arpa, 176.325 kilo yulaf, 76.830 kilo çavdar, 9.660 kilo mısır darısı, 22.358 kilo akdarı, 3.997 kilo bakla, 1.470 kilo nohut, 5.430 kilo börülce, 300.000 (?) kilo tütün ve 15.196 kilo pamuk bulunmaktadır.²¹ Bu veriler ışığında Milas'ın bir tarım kenti olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Neredeyse tüm kaynaklarda Milas'ta Musevi vatandaşların çokluğundan söz edilir. Milas ticaretinin ciddi bir bölümünü Musevilerin oluşturduğu bilinmektedir. 1915 sayımlarına göre Milas'ta toplam 1.005 Musevi ikamet etmektedir. Bunun sebebi ise Milas'ın ticari anlamda gelişmiş bir kent olmasıdır.²² Özellikle kuyumculukla uğraşan Musevilerin bölge halkıyla kişisel sürtüşmeler haricinde ciddi bir problem yaşadığı görülmemektedir. Ancak söylentilere göre 1942 yılında bombalama hadisesi gerçekleştiğinde bazı Milaslılar, düşman devletler ile Musevilerin iş birliği yaptıklarını ve onlara yardım ettiklerini iddia

¹⁹ Aydın ve Kapıcı, "İç Politika Tedbirleri", 117.

²⁰ Ünal Üstündağ, "Ragıp Kemal Cantürk'ün Muğla ve Milas Gözlemleri 1931", *Cumhuriyet'in 100. Yılında Düünden Bugüne Muğla I*, (Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2024): 406.

²¹ Güçlü, "Ali Cenani Bey'in Notları", 290.

²² Melek Çolak, "Milas Yahudileri ve Türk-Yahudi İlişkileri (XIX. Yüzyıl Sonu - XX. Yüzyıl Başı)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı 21, (2004): 59-78.

ederek kargaşayı körüklemiş olsalar da neticesinde büyük bir sorun çıkmadığı görülmektedir.²³

Ancak II. Dünya Savaşı sürecinde Musevilerle o güne kadar iyi anlaşılan Milaslılar belirli kitapların da dolaşıma sokulmasıyla onlara karşı bir cephe almış ve süreç içerisinde Musevileri dışlanmaya başlamıştır. Bunun neticesinde baskılara ve dışlanmalara katlanamayan Museviler başta İzmir olmak üzere büyükşehirlerle, ardından büyük bir kısmı 1948’de bir Yahudi devleti olarak kurulan İsrail’e göç etmişlerdir.²⁴

15 Mart 1942 Bombardıman Hadisesi

Türkiye’nin savaş tehlikesi karşısında aldığı pasif güvenlik önlemlerinden biri ışıkların söndürülmesi ve karartılması olmuştur. Böylece hava taarruzlarına karşı korunma sağlanmış olacaktı. Bu hususta bir nizamname hazırlanmış ve 15 Şubat 1939’da Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir. Nizamnameye göre sokak lambaları 60 voltu geçmeyecek, iç mekanlardaki ışıkların dışarıya sızması engellenecek, özel ve resmi binalarla birlikte ev, apartman, mağaza, okul gibi yerlerin maskelenmesi 1 Aralık 1940’a kadar tamamlanacaktı. Nizamnamenin uygulanmasından Genelkurmay Başkanlığı sorumlu olacak, emre uymayanlar hakkında gerekli işlemler yapılacaktı.²⁵

Karartma uygulaması Milas’ta da eksiksiz ve denetime tabi olarak uygulanmıştır.²⁶ 14 Mart’ı 15 Mart’a bağlayan gecede bölge halkı saat 01.00 sularında tayyare sesiyle uyanmış ve ardından kentte silah ve bomba sesleri duyulmuştur. Uçakların aydınlatma fişegi atması sebebiyle gece yarısı hava nispeten daha aydınlık olmuştur. Ardından Milas merkezde bulunan Esentepe mevkiindeki askeri cephaneliğin yakınlarına bomba atılmışlardır. Uçaklar Esentepe’den uzaklaşırken Beçin yolu üzerindeki boş tarlaları bombalamış ancak tarlaların yeni sürülmüş olması sebebiyle bombaların çoğu patlamamıştır.²⁷ Esentepe’de bulunan cephaneliğin yakınlarına atılan bomba Bekçi Durmuş

²³ Osman Kör (99 yaşında vefat eden Milas’ın meşhur bakırcısı), Hüseyin Can Eren tarafından yapılan sözlü tarih görüşmesi, Milas, 11 Nisan 2022.

²⁴ Melek Çolak, *Milas Yahudileri*, (Milas Belediyesi Kültür Yayınları, 2005), 75.

²⁵ Ferit Yücebaş, “Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı Arifesi ve Savaş Esnasında Olası Saldırlara Karşı Halkı Bilgilendirme Çalışmaları”, *Anasay*, S. 26, 2023, s. 93.

²⁶ Cavit Emiroğlu (Bekçi Durmuş ııldak’ın komşusu), Hüseyin Can Eren tarafından yapılan sözlü tarih görüşmesi, Milas, 17 Nisan 2022.

²⁷ Olcay Akdeniz, “Milas Bombardımanı”, *Milas Ticaret Odası Haber Bülteni*, sayı 24, (2002): 15.

İşıldak'ın evinin önüne isabet etmiştir.²⁸ Bombanın patlamasıyla ev yıkılmış ve Durmuş İşıldak hayatını kaybetmiştir. Bu olay yerel ve ulusal basında çok büyük ses getirmiştir (EK-2).²⁹

O dönem Güllük'te görevli olan bir rütbeli askerin iddiasına göre bu bombalama daha önceden planlanmış bir durumdu. Leros veya Kalimnos adalarından gelen "Kosta" adındaki bir balıkçı Mirat Erdöl isimli ordu mensubuna bu hadisenin istihbaratını vermiş ve buna hazırlıklı olmaları gerektiğini bildirmiştir. Mirat Erdöl bu istihbaratı üst makamlara bildirerek gerekli tedbirlerin alınmasını sağlamıştır. Hadisedeki en önemli nokta bombardımanın İngiliz mühimmatları kullanılarak Alman uçakları tarafından yapıldığı düşüncesidir. Mirat Erdöl o dönemde motorunun sesinden uçağın hangi ülkeye ait olduğunu anladıklarını söyleyerek Alman uçaklarının bombardımanı gerçekleştirdiğini belirtmiştir. Ancak sabahleyin yapılan tetkik esnasında bombaların İngiltere'ye ait olduğu ortaya çıkmıştır. Tüm bunlar birleştirildiğinde ve istihbaratın da bahsi geçen balıkçı tarafından bildirildiği kabul edilirse İngilizlerin, Ege adalarında Alman uçağı edinerek bombalama hadisesini gerçekleştirdiği ve bunu Almanya yapmış gibi göstererek Türkiye'yi Almanya'ya karşı savaşa sokmaya çalıştıkları ihtimali göz ardı edilmemelidir. Zira Mirat Erdöl'ün bir diğer iddiası da Alman uçaklarını kullanan pilotların çok iyi Almanca konuşuyor olmasıydı. Bu durumda planlı bir hadise olması ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.³⁰

İngiltere Ulusal Arşivi Belgeleri Işığında Milas Bombardımanı

Milas bombardımanının hemen ardından vaziyet telgraf ile Ankara'ya bildirildi ve tahkikata başlandı. Bombardımanın gerçekleşmesinden iki gün sonra olay Ege bölgesi bazında yerel, ulusal ve uluslararası basında yer alarak tüm dünyaya duyuruldu. İlk olarak 16 Mart günü saat 19.30'da radyo yayını ile tanımlanamayan üç tane uçağın Milas'a 15 adet bomba attığı duyuruldu.³¹

Birleşik Krallık Hava Kuvvetleri (Royal Air Force) uçakları, Milas'ın bombalandığı gece Rodos üzerinde bir hareket gerçekleştirdiği için Milas'ın

²⁸ Emiroğlu, sözlü tarih görüşmesi.

²⁹ Durmuş İşıldak (Bekçi Durmuş İşıldak'ın torunu), Hüseyin Can Eren tarafından yapılan sözlü tarih görüşmesi, Milas, 11 Nisan 2022.

³⁰ Mir'at Erdöl, *Küçük Kitap Türk-Yunan Dostluğu*, (Özkan Matbaacılık 1994): 92-93.

³¹ TNA, AIR 23/1194, 5A

bombalandığı haberi alınır alınmaz iç yazışmalara yansıyan şekliyle durumun İngiliz makamlarınca incelendiğini görmekteyiz.

Yazışmaları incelediğimiz zaman öncelikle uçakların Bodrum tarafından geldiği, Güllük kasabasında fişekler atmak suretiyle Milas'a ulaşarak bombardıman gerçekleştirdiğini görmekteyiz.³² Ardından İngiltere'nin bu saldırıyı kabul etmediğini de tespit edebilmekteyiz. İlgili makamların ciddi şekilde şüphe duyduğu iki ihtimal vardır. Birincisi İngiliz uçaklarını düşüren Almanların bu uçakları tamir ettikten sonra Türkiye ile Müttefik devletleri savaşa sokmaya çalışması; ikincisi İtalyanların, Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin bölgede olmasını fırsat bilerek yaptığı bir saldırı olma ihtimalidir. Almanya'dan özellikle şüphe edilmesinin en önemli sebebi 1941 yılının Eylül ayında Suriye'de İngiliz saldırısı gibi görünen bir Alman saldırısı gerçekleşmiş olmasıydı. Fransızlara karşı yapılan bu saldırıda Attaka Dağı'nda düşürülen Alman uçağında İngilizlere ait dört librelik yangın bombası bulunmuştur.³³ Bu durum göz önünde bulundurulduğunda Almanya'nın bu gibi yanıltma girişimlerinin imkansızlığından bahsetmek mümkün olmayacaktır.

Bir diğer husus olarak İtalya'nın böyle bir saldırı gerçekleştirmiş olma ihtimali üzerinde bir süre durulduğunu da belgelerden görebilmekteyiz.³⁴ Tüm ihtimaller mercek altına alındığında İngiliz makamlarının, Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin o gece Milas'ı bombalamasının imkânsız olduğuna dair değerlendirmesi tahkikat raporlarına yansımaktadır. Ayrıca, Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin Ankara'daki Hava Ataşesi ile Hava Komutanı, bombardımanın gerçekleştiği gece aslında Rodos'a yönelik bir harekât düzenlediklerini ve Milas'taki hadiseyle herhangi bir alakalarının bulunmadığını; buna rağmen olayın doğal sorumlusu gibi görüldüklerini ifade etmiştir.³⁵ Birleşik Krallık yargısı 14 Mart'ı 15 Mart'a bağlayan yani bombardıman hadisesinin gerçekleştiği gece sahada bulunan tüm Kraliyet Hava Kuvvetleri uçaklarının rotasını incelemeye almıştır. Yargı 108, 70, 37 ve 40. filoların bünyesinde bulunan hiçbir uçağın o saatlerde Milas'a yaklaşmadığına dair bir sonuca varmıştır. Yalnızca bir uçağın rotasını şaşırdığı ancak onun da bir dakikadan daha kısa bir süre sonra tekrar rotaya girdiği belirtilmiştir. Bu durum İngiltere'nin kendi içinde yaptığı bir yargılama olduğu için rotalar üzerinden yanlış kararlar alması çok düşük bir

³² TNA, AIR, 23/1194, 10A.

³³ TNA, AIR 23/1194, 30A.

³⁴ TNA, AIR 23/1194, 38A.

³⁵ TNA, AIR 23/1194, 25A.

ihtimal olarak görülmektedir. İç yazışmalarda defalarca Milas'ı kendilerinin bombalamadığını belirtmeleri de bu tezi oldukça güçlendirmektedir.³⁶

Tetkiklerin tamamlanmasının ardından Türk Hükümeti'nin saptadığı zararın tanzimini İngiltere çok geçmeden kabul etmiştir. Bunun sebebi de İngilizlerin, Almanların durumun karışıklığından yararlanıp Türkiye'de bir propaganda sahası açmasına müsaade etmek istememesidir.³⁷ Ancak sonrasında İngiltere, Türk Hükümeti'nin zarar tespit raporuna güvenmeyerek Milas'tan İzmir'e gönderilen parçaları incelemesi için Çavuş Novis'i göndermiştir. Çavuş'a tercümanlık yapması için Türk Hava Kuvvetleri'nden Yüzbaşı Memduk Boysal görevlendirilmiştir. Çavuş Novis raporunda gördüklerini şu şekilde yazmıştır:

"1. Kuyruk kısımları sağlam, gövdeleri neredeyse yanmış üç adet dört librelik yangın bombası.

2. Yukarıdaki tipte yangın bombası bulunan iki adet kuyruk ünitesi.

3. İngiliz Küçük Bomba Konteynerinde hafif patlayıcı ve yangın bombalarını desteklemek için kullanılan tipte bir serbest bırakma çubuğu.

4. Genel amaçlı bomba burun tıkaçı.

5. İki kanatlı bir kuyruk tabancası kurma kanadı.

6. Kalınlığı bir ila yarım inç arasında değişen üzerinde sarı boya izi bulunan birkaç çelik parçası.

7. Kurma kanadını kuyruk tabancasına bağlamak için genel amaçlı bombada kullanılan tipte çatal uçlu bir çubuk.

8. Görünüşe göre İngiliz Genel Amaçlı Mk IV bombalarına takılan tipte iki adet bomba kuyruğu ünitesinin kalıntıları."

Bununla birlikte Türk askerleri, Çavuş Novis'e bazı bombaların patlamadığını söylemiştir. Bunun üzerine Çavuş Novis bombaları incelemesi gerektiğini söylemiş fakat Türk askerleri ona bu fırsatı sunmamıştır. İncelemeler bittikten sonra Çavuş Novis, İzmir'deki Türk Hava Kuvvetleri Komutanı General Celal Yakal'ın yanına getirilmiştir. General Celal Yakal, Çavuş Novis'e ne sonuca ulaştığını sormuş, Çavuş Novis ise parçaların İngilizlere ait olduğunu söylemiştir.

³⁶ TNA, AIR 23/1194, 29A.

³⁷ TNA, AIR 23/1194, 11A.

Ardından Çavuş Novis elde ettiği bilgileri Kraliyet Mühendisi Yüzbaşı Hughes'a iletmiştir (Ek-3).³⁸

Yapılan tespitlere göre bombardıman esnasında seksen tane yangın bombası, üç tane kırk kiloluk bomba ve üç tane de 250 kiloluk bomba atılmıştır. Bu bombalardan yalnızca dört tanesi patlamamıştır. Patlamayan dört bombanın iki tanesinin içinde emniyet pimlerinin bulunduğu belirtilmektedir. Yaklaşık altmış feet derinliğindeki bir kuyuya atılarak imha edilmeye çalışan bombaların hiçbirisi dibe çarptığı halde patlamamıştır.³⁹

Zararın karşılanması noktasında İngilizler, yapacakları ödemenin "ex-graita" (lütuf ödemesi) adıyla gerçekleştirileceğini belirtmiştir. Ayrıca Milas'ı bir Türk uçağının bombalaması durumunda ne kadar ödeme yapılacaksa ancak o kadar ödeme yapabileceklerini ifade etmişlerdir. Bombardıman esnasında hayatını kaybeden Bekçi Durmuş'un ailesi için talep edilen ödemeyi de fazla bulmuşlardır. İngiltere'de böyle bir durumda hayatını kaybeden birine yapılacak olan ödemenin 22 katının talep edildiğini belirtmek suretiyle bu konudaki memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir. Bu nedenle bu ödemenin kesinlikle emsal teşkil etmeyeceğini vurgulamışlardır.⁴⁰

Türk ve İngiliz Basınına Göre Milas Bombardımanı

Ülke genelinde hadisenin en çok duyulmasına sebebiyet veren gazete şüphesiz kendisi de Muğla Fethiyeli olan Yunus Nadi Bey'in sahibi olduğu Cumhuriyet gazetesiydi. 17 Mart 1942 tarihli Cumhuriyet gazetesinin birinci sayfasında bu haber yer alıyordu. Haberde "*Türkiye Şehrine Yapılan Tecavüz - 3 yabancı tayyare gece Milas'a taarruz ederek 15 bomba attı. Tayyareler şehri makineli tüfek ateşine tuttular. Bazı evler yakıldı. 2 ölü 1 yaralı vardı. 15 Mart 1942 Pazar sabahı saat bire beş kala 3 yabancı tayyare Muğla vilayetine bağlı Milas'a evvela tenevvür fişegi ile ortalığı aydınlattıktan sonra 15 bomba ve makinalı tüfekle de ateş açmıştır. Tatbikat sürmektedir.*" diye yazmaktadır.⁴¹

Yine Haydar Rüştü Bey'in sahibi olduğu İzmir'in yerel gazetelerinden Anadolu'da Milas bombardımanı şu şekilde haberleştirilmiştir: "*Üç Yabancı Tayyare Milas'ı Bombardıman Etti - Milas'a bomba atılmış, makinalı tüfek ateşi açılmış; iki vatandaş ölmüş, bir vatandaş yaralanmıştır. Tahkikata başlanmıştır. Ankara, 16*

³⁸ TNA, AIR 23/1194, 24A.

³⁹ TNA, AIR 23/1194, 28B.

⁴⁰ TNA, FO 371/33393

⁴¹ "Türkiye Şehrine Yapılan Tecavüz", *Cumhuriyet*, 17 Mart 1942.

(A.A.) – Resmi tebliğ: 15 Mart 1942 Pazar sabahı saat bire beş kala üç yabancı tayyare Milas şehrine ve civarına evvela tenvir fişegi ile etrafı aydınlattıktan sonra 15 bomba atmış ve makinalı tüfek ateşi açmıştır. Bu bombalama neticesinde Milas'ta bazı evler hasara uğramış ve iki ölü ve bir yaralı bulunduğu teessürle tespit edilmiştir. Tahkikata devam edilmektedir. Neticede gereken teşebbüsler yapılacaktır".⁴²

23 Mart 1942 tarihli Cumhuriyet gazetesinin Milas ile ilgili haberinde "Milas'ın Bombalanması – Yanlışlıkla İngiliz tayyareleri tarafından yapıldığını İngiltere sefiri hükümetimize bildirdi. İngiltere teessürlerini ve tazminat arzusunu tekrar ediyor. İngiliz makamları yeni hadiseler olmaması için çalışacaklar." yazmaktadır.⁴³

Bu habere bakıldığında İngiltere'nin durumu kabullendiği ve Türkiye'yle ilişkilerini bozmak istemediği açıkça görülmektedir. Dönemin şartları ve savaş atmosferinden dolayı gazetelerin kendi inisiyatiflerini kullanarak haber yapmaktan kaçındıkları, üstelik böyle hassas bir konuyu resmi tebliğ ile bildirmekten başka bir girişimde bulunmadıkları açıkça ortadadır.

Uluslararası basında ise The Times gazetesinin 19 Mart 1942 tarihli sayısında olay şu şekilde haberleştirilmiştir:

"Türk Kasabasına Bombardıman – İngiliz Elçiliği Tarafından Soruşturma. 15 Mart tarihinde üç adet uçağın, milliyeti bilinmeyen, Türk kasabası Milas'a düzenlediği bombardıman sonucu iki kişinin hayatını kaybetmesi ve bazı maddi hasarların oluşması burada endişeye yol açmıştır. Aynı tarihte Rodos'a yapılan İngiliz hava saldırısı göz önünde bulundurulduğunda, bazı İngiliz bombardıman uçaklarının Milas'ı çok yakınlardaki İtalyan adalarıyla karıştırmış olabileceği düşünülmektedir. İngiliz Elçiliği, Türk yetkililerle eşgüdümlü olarak olayı araştırmaktadır."⁴⁴

Bu gazete haberinde İngiltere'ye ait olan uçakların İtalya'nın egemenliğindeki Rodos adasını bombalamaya çalışırken bir hata sonucu Milas'ı bombalamış olabileceği ihtimali dile getirilmektedir. Ancak böyle bir hatanın yapılması coğrafi duruma bakıldığında neredeyse imkânsız görünmektedir.

Yine The Times gazetesinin 23 Mart 1942 tarihli sayısında Milas bombardımanı hakkındaki bir habere şöyle yer verilmiştir: "Türk Kasabasına İngiliz Bombaları – Kötü Hava Koşullarından Kaynaklanan Hata. Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi, İngiliz Hükûmeti'nden aldığı bilgiye göre yapılan soruşturmanın, tam karanlık ve olumsuz genel hava koşulları nedeniyle meydana gelen üzücü bir hatadan

⁴² "Üç Yabancı Tayyare Milas'ı Bombardıman Etti", *Anadolu*, 17 Mart 1942.

⁴³ "Milas'ın Bombalanması", *Cumhuriyet*, 23 Mart 1942.

⁴⁴ "Bombing of Turkish Town", *The Times*, 19 Mart 1942.

ötürü, 14-15 Mart gecesi Türk kasabası Milas'ta oluşan hasarın İngiliz uçakları tarafından gerçekleştirildiğini ortaya koyduğunu bildirmiştir. Büyükelçi, bu hata dolayısıyla Hükûmet'in üzüntüsünü ifade etmiş ve gerekli tüm tazminatların ödenmesi arzusunun dile getirmiştir. İngiliz yetkililer, benzer bir olayın tekrarlanmaması için ellerinden gelen her şeyi yapacaklardır. Milas, aynı gece İngiliz donanması ve hava kuvvetlerinin Rodos adasına düzenlediği ortak saldırı sırasında bombalanmıştır. Ankara'dan gelen raporlarda, Milas'ta iki kişinin hayatını kaybettiği ve bazı maddi zararların meydana geldiği bildirilmiştir." ⁴⁵

Bu haberde de ilk haberdeki iddiayı doğrular nitelikte bir itiraf görmekteyiz. Kötü hava şartları ve karanlık nedeniyle Rodos adasının bombalandığı gece kazara Milas'ın bombalandığı ifade edilmektedir. Bu durum Mirat Erdöl'ün iddialarını destekler niteliktedir.⁴⁶

Tahkikatın Neticesi ve Zarar Tespiti

Tahkikatın neticelenmesinde en önemli etken şüphesiz İngiltere hükümeti olmuştur. Belge azlığından dolayı sürece çok hâkim olamasak dahi Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu tarafından imzalanıp Başvekalet'e gönderilen bir belgede İngiliz Büyükelçiliği'nin bombardımanı kabul ettiği arşiv kaynaklarınca da sabit kılınmıştır (Ek-4).⁴⁷

İngiliz Hükümeti'nin bu saldırıyı her ne kadar bir hata olarak değerlendirse de nihayetinde kabul etmesi, elbette Türk Hükümeti'nin de işini kolaylaştırmıştır. Bunun ardından Türk Hükümeti, bombardıman sonucu oluşan hasarın tespiti için bir tahkikat başlatmıştır. Yapılan tahkikat neticesinde hazırlanan hasar tespit raporuna göre; (Ek-5)

- a) Yıkılan ve hasara uğrayan 25 bina için 12.650
- b) Bozulan su tesisatı için 2.700
- c) Bozulan elektrik tesisatı için 2.200
- d) Menkul zararlar için 3.000
- e) Ovadaki ekim zararı için 20.600 Lira olarak tahmin edildiği anlaşılan maddi hasar bedelinin talep edilmesiyle birlikte hayatını kaybeden Bekçi

⁴⁵ "British Bombs on Turkish Town", *The Times*, 23 Mart 1942.

⁴⁶ Burada kullandığımız *The Times* gazetesinin ilgili sayılarını bize lütfeden İzmir Türk Koleji Uşakzade Köşk Müdürü Sayın Cemal Necip Gürel'e teşekkür ederiz.

⁴⁷ BCA, 030.10.235.587.13.

Durmuş'un ailesine 1.500 Sterlin tutarında tazminat istenilmesi uygun görülmüştür.⁴⁸

Tahkikat ve hasar tespit raporunun İngiltere ile paylaşılması neticesinde zararların bedeli maddi olarak İngiliz Hükümeti tarafından karşılanmıştır. Tüm bunların yanı sıra konu hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde tek kelime dahi edilmemesi yahut edildiyse dahi kayıtlara geçirilmemesi dikkat edilmesi gereken bir husustur. Muhtemelen bu konular kayıt dışı konuşulmuştur. Bu kanıyı güçlendiren bir örnek olarak bakıldığında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, düzenli olarak tertiplenen yıllık yemek esnasında 50 milletvekili ve parti kurmaylarıyla *"Sakinme zorunda kalıyoruz arkadaşlar. Çünkü grupta konuşulan şeyler, aradan bir saat geçmeden ve bir kelime eksik olmamak üzere sefaretlere duyuruluyor. Bunun üzerindeyiz. Bu da bizim, ne yazık ki, içimizdeki bir hastalığımız, bir kanserimiz. Ama merak etmeyin, mutlaka bulup çıkaracağız ve size teslim edeceğiz. Cezasını siz belirleyeceksiniz."* ifadelerini paylaşmıştır.⁴⁹ Bu durum, Cumhuriyet Halk Partisi içinde bilgi sızdıran ve belki de ajanlık faaliyeti yürüten kişilerin varlığına işaret etmekte; Reiscumhur'un da bu olasılığın farkında olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, Milas bombardımanı hadisesinin, kayıt altına alınan ve kamuoyuna açık platformlarda tartışılmasından özellikle kaçınılmıştır.

Bombardımanın Ardından Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Demeci

İçeride büyükelçilikle bağlantılı muhbirlerin bulunduğu yönündeki kanaat nedeniyle konu resmî kayıtlara yansıtılmadan ve açık ortamlarda konuşulmadan ele alınmış olsa da, tamamen görmezden gelinmesi mümkün olmamıştır. Bu bağlamda, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün söylevlerinden konuya dair bazı ipuçları edinmek mümkündür.

Bombardımandan üç gün sonra Cumhuriyet gazetesi, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün İzmir'de yaptığı konuşmayı haberleştirmiştir. Buna göre Cumhurbaşkanı İnönü *"Harp dışında kalmaya çalışacağız, eğer ondan kaçmak mümkün olmazsa vatan borcunu şerefle ve haysiyetle ödeyeceğiz. Bizim muhariplerle çatışacak meselemiz yoktur. Fakat seferberlik durumu değişmeyecek, memleket ordularını daima ayakta ve hazır bulacaktır. Harpten dipdiri bir millet olarak çıkacağız, mesele*

⁴⁸ BCA, 030.10.140.5.20, 14817, 20.

⁴⁹ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar 1939-1954*, (Milliyet Yayınları, 1977): 242.

milletçe içerde hazır bulunmayı bilmektir."⁵⁰ demiştir. Bu dönemde Türkiye'nin 1 ila 1,5 milyon vatandaşını silah altına aldığı da unutulmamalıdır.⁵¹

Bu söylev son derece mühimdir. Cumhurbaşkanı'nın bombardımandan sonra yaptığı ilk konuşmanın tarafsızlık, milli birlik ve beraberlik üzerine olması hem içeriye hem de dışarıya önemli bir mesajdır. Bu mesaj bir yandan halkı her an her şey olabilir psikolojisinde tutarken diğer yandan uluslararası mecraya her an savaşa hazırız ancak tarafsız kalmak istiyoruz mesajı vermesi açısından son derece başarılı bir diplomasi örneğidir.

Sonuç

Türkiye, II. Dünya Savaşı'na fiilen dahil olmamasına rağmen Milas bombardımanı hadisesinde olduğu gibi çeşitli badirelerin içerisinde bulunmuştur. Milas bombardımanı bu badirelerin belki de en önemlisidir. İngiltere'nin iç yazışmalarında da görüldüğü üzere başlarda saldırıyı üstlenmemesi fakat daha sonradan Türkiye'den özür dileyerek sorumluluğu alması olayı daha önemli bir hale getirmektedir. Çünkü İngiltere, Türkiye'nin aceleci davranmayarak savaştan uzak durma politikasını idrak etmiştir. Genel olarak bakıldığında Türk Hükümeti'nin bu hadiseye karşı son derece temkinli kalması ve hatta olayın büyütülmemesinin tek açıklaması Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Türkiye'yi cihan harbinin dışında tutmakta kararlı olmasıdır. Cumhurbaşkanı İnönü'nün demeçlerini incelediğimiz zaman Türkiye'nin savaşın dışında kalacağı, ancak ciddi bir saldırı halinde gereğinin yapılacağı, uluslararası camiaya açık ve net bir mesaj olarak verilmiştir. Bu durum ülkenin imajı ve uluslararası itibarı bakımından son derece önemlidir.

Durum, İngiliz yönetimi açısından da değerlendirilmelidir. İngilizler, başlangıçta Milas'ın kendi savaş uçaklarınca bombalanmadığı yönünde bir izlenim oluşturmaya çalışmışsa da Türkiye'deki Alman propagandasını önlemek amacıyla stratejik bir karar olarak tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Bu tutum, siyasi açıdan dikkat çekici ve hesaplı bir hamledir. Gizli olarak işaretlenen ve 1973 yılına kadar açılmaması kararı verilen belgelerde açıkça gördüğümüz husus İngiltere'nin bombardımanı üstlenmediğidir. Buna rağmen sorumluluk olarak ödemeyi bir tazminat olarak değil de lütuf ödemesi (ex-gratia) olarak yapmaları

⁵⁰ "Millî Şef'in İzmir'de Mühim Nutku", *Cumhuriyet*, 18 Mart 1942.

⁵¹ Tuncer Baykara, *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, Ege Üniversitesi Basımevi, 1991, 138; Ali Can Tekinay-Hasip Saygılı, "Askeri Anılar Işığında İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si", *Asia Minor Studies* 9, sayı 2, (2021): 786-803.

İngiltere'nin diplomatik hamlelerini hızlıca nihayetlendirdiğini göstermektedir. İç yazışmalarda geçenler bir tarafa uluslararası camiada bombardımanı İngiltere'nin gerçekleştirdiği bilinmektedir. Amaç ne olursa olsun Türkiye'yi savaşa dahil etme çabalarının en güçlüsü Milas Bombardımanı olmuştur. Daha sonra İngiltere Başbakanı Winston Churchill'in Adana'ya gelerek Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşmesi de bu çabaların devam ettiğini göstermektedir.

Nihayetinde iki ülke de diplomatik yöntemlerle meseleyi çözüme kavuşturmuştur. Bombardımanın ardından Türkiye, Milas'ta oluşan zararın İngiltere tarafından tanzimini sağlamıştır. Olayın sonrasında da Türkiye'nin harbin dışında kalma çabaları savaşın nihayetlenmesine kadar sürmüştür. 23 Şubat 1945'te, savaşın bitmesine aylar kala, Mihver bloğunun savaşı kaybedeceğinin kesinleşmesi üzerine Türkiye siyasi bir hamle olarak Müttefik bloğu tarafında savaşa dahil olmuştur.

Günümüzde dahi Milas'ta bombardımanın izleri kendini belli etmektedir. Ancak hadise bölge halkı tarafından pek bilinmediğinden dolayı dikkat çekmemektedir. Örneğin bu çalışma esnasında Esentepe olarak bilinen Hacıabti Mahallesi'nde bombardıman esnasında hayatını kaybeden Bekçi Durmuş Işıldak'ın evi tespit edilmiştir. Yerine yeni ev yapılmış olmasına rağmen evin biraz ilerisindeki cephanelik harabe halinde durmaktadır (EK-6). Bölge halkının iddialarına göre cephaneliğin nöbetçileri uçakları vurabilecek imkana sahip olsa da ilçe merkezinden gelen emir doğrultusunda ateş açmamıştır. Gerçeklik payı araştırılması gereken bu iddia, Türkiye'nin tarafsızlık politikasını emir-komuta zinciri dahilinde titizlikle koruduğunu göstermektedir.

Türkiye, 1939-1945 yılları arasında, dünya tarihinin en yıkıcı çatışmalarından biri olan II. Dünya Savaşı'nın zorlu koşullarını, olabildiğince az zarar görerek atlarmayı başarmıştır. Savaş ekonomisinin ülke genelinde hakim olduğu bu dönemde, Türk milleti, Millî Mücadele'den sonraki en ağır sınavlarından birini vermiştir. Savaşa doğrudan dahil olduğu senaryoda Türkiye'nin yaşanandan çok daha fazla zararla savaştan çıkacağı ortadadır. Ancak savaş süresince uygulanan tarafsızlık politikası ve sıkı yönetim sayesinde, altı yıl boyunca dışa bağımlılık en aza indirgenmiş, toprak bütünlüğü korunmuş ve olağanüstü kayıpların önüne geçilmiştir. Bu kritik sürecin sonunda, Türkiye, savaş öncesi dönemde olduğu gibi, dış dünyayla entegrasyonunu artırmak ve demokratikleşme yönünde önemli adımlar atmak üzere harekete geçmiştir. Milas

Bombardımanı ve sonrasında yürütölen diplomasi savaşıñ eşiiğinde bulunan Türkiye için tam anlamıyla bir dönüm noktası olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, 030.10.235.587.13

BCA, 030.10.140.5.20, 14817, 20

The National Archives

TNA, FO 371/33393, RC7151808.

TNA, AIR 23/1194, RC7151809

Sürekli Yayınlar

Anadolu, 17 Mart 1942.

Cumhuriyet, 23 Mart 1942.

Cumhuriyet, 18 Mart 1942.

Cumhuriyet, 17 Mart 1942.

The Times, 19 Mart 1942.

The Times, 23 Mart 1942.

Kitaplar ve Makaleler

Akdeniz, Olcay. “Milas Bombardımanı.” *Milas Ticaret Odası Haber Bülteni*, sayı 24 (2002): 15-18.

Aydın, İmren, ve Kapıcı, Hikmet Zeki. “II. Dünya Savaşı’na Giriş Sürecinde Türkiye’nin Aldığı İç Politika Tedbirleri (1 Eylül 1939 - 18 Ocak 1940)”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 32, sayı 45 (2018): 109-130.

Barutçu, Faik Ahmet. *Siyasi Anılar 1939-1954*. Milliyet Yayınları, 1977.

Baykara Tuncer. *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*. Ege Üniversitesi Basımevi, 1991.

Çelebi, Mevlüt. “Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri.” *Belleten* 62, sayı 233 (1998): 157-206.

Çolak, Melek. *Milas Yahudileri*. Milas Belediyesi Kültür Yayınları, 2005.

- Çolak, Melek. "Milas Yahudileri ve Türk-Yahudi İlişkiler (XIX. Yüzyıl Sonu - XX. Yüzyıl Başı)." *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı 21 (2004): 59-78.
- Değirmenci, Serkan. "İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Ekonomisi: Politikalar, Yaklaşımlar ve Sonuçlar." *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12, sayı 2 (2023): 181-204.
- Erdöl, Mirat. *Küçük Kitap Türk-Yunan Dostluğu*, Özkan Matbaacılık, 1994.
- Güçlü, Muhammet. "Ali Cenani Bey'in Notlarına Göre Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Milas ve Bodrum Kazalarının Ekonomik Durumu." *2. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu*, (2011): 286-299.
- Karagülmez, Müjdat. "Macar Arşiv Belgeleri Işığında Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Yapmış Olduğu Askerî Hazırlıklar (1935-1939)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 51 (2020): 326-342.
- Koca, Feray, ve Akça, Bayram. "Antik Karya'nın Başkenti Halikarnassos'da Kent Planlama Anlayışı." *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi* 19, sayı 40 (2017): 42-54.
- Köse, İsmail. "Yalta ve Potsdam Konferansları: Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri." *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 10, sayı 19 (2015): 241-276.
- Özçelik, Mücahit. "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası." *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, sayı 29 (2010): 253-269.
- Taşkıran, Bilgi. *Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Milas, 1923-1960*. Milas Belediyesi Kültür Yayınları, 2022.
- Tekinay, Ali Can ve Saygılı, Hasip. "Askeri Anılar Işığında İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si." *Asia Minor Studies*, C. 9, S. 2, 2021, ss. 786-803.
- Üstündağ, Ünal. "Ragıp Kemal Cantürk'ün Muğla ve Milas Gözlemleri 1931." *Cumhuriyet'in 100. Yılında Düünden Bugüne Muğla I*, Alaattin Karaca ve Gulzar Mammadova, Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2024.
- Yücebaş, Ferit. "Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı Arifesi ve Savaş Esnasında Olası Saldırlara Karşı Halkı Bilgilendirme Çalışmaları." *Anasay*, S. 26, 2023: 84-96.

İnternet Kaynakları

"Bir Zamanlar Milas'ta...", 24 Haziran 2025 tarihinde erişildi, <https://habermilas.com/haber/5906347/bir-zamanlar-milasta>

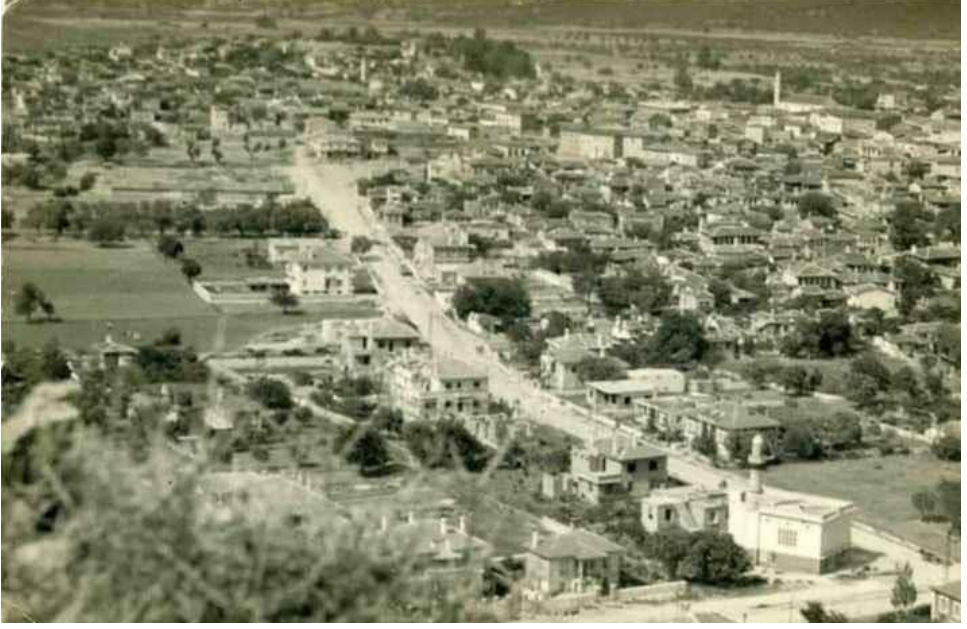
Sözlü Tarih Görüşmeleri

- Cavit Emiroğlu (Bekçi Durmuş Işıldak'ın komşusu), Hüseyin Can Eren tarafından yapılan sözlü tarih görüşmesi, Milas, 17 Nisan 2022.
- Durmuş Işıldak (Bekçi Durmuş Işıldak'ın torunu), Hüseyin Can Eren tarafından yapılan sözlü tarih görüşmesi, Milas, 11 Nisan 2022.

Osman Kör (99 yaşında vefat eden Milas'ın meşhur bakırcısı), Hüseyin Can Eren tarafından yapılan sözlü tarih görüşmesi, Milas, 11 Nisan 2022.

EKLER

EK-1: Milas'ta Genel Görünüş⁵²

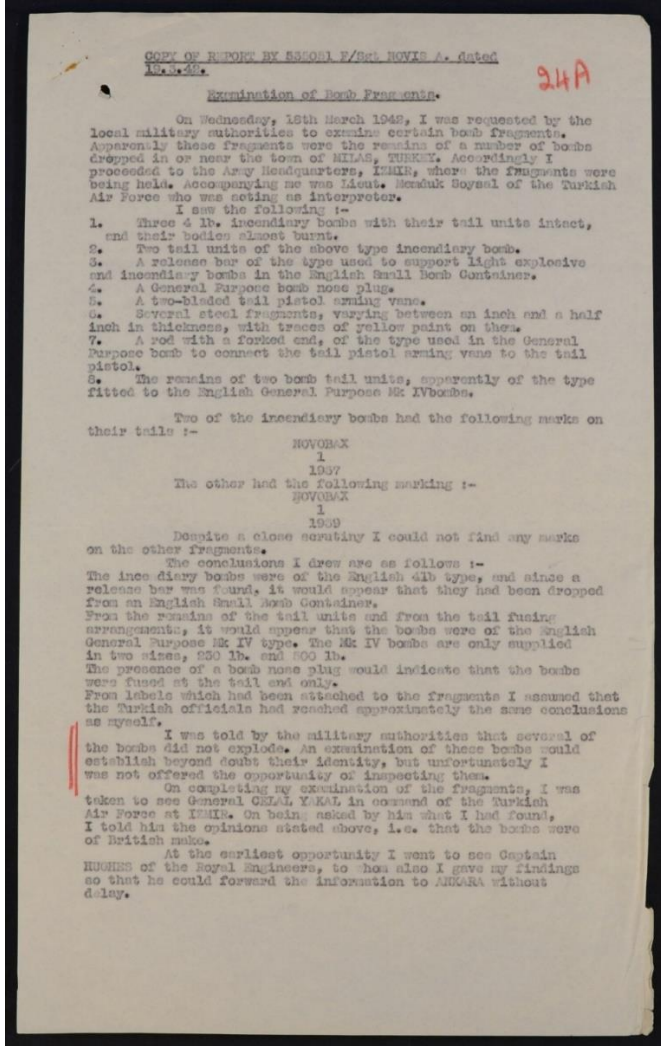
⁵² "Bir Zamanlar Milas'ta...", 24 Haziran 2025 tarihinde erişildi, <https://habermilas.com/haber/5906347/bir-zamanlar-milasta>

EK-2: Bombardıman Sırasında Şehit Olan Bekçi Durmuş Işıldak⁵³

⁵³ Fotoğraf, Bekçi Durmuş Işıldak'ın torunu Durmuş Işıldak tarafından paylaşılmıştır. (Foto: Hüseyin Can Eren)

EK-3: İngiliz Çavuş Novis'in Milas Bombardmanında Kullanılan Bombalar Üzerine İnceleme Raporu⁵⁴

EK-4: Milas Bombardmanına İlişkin Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu İmzalı 3 Nisan 1942 Tarihli Başvekalete Yazılan Yazı⁵⁵

⁵⁴ TNA, AIR 23/1194, 24A.

⁵⁵ BCA, 030.10.235.587.13

T. C.
Hariciye Vekâleti
Üçüncü Daire Umum Müdürlüğü
Şube 4

Ü. No. 24622
H. No. 153
Lef: _____

Ankara 3. IV 1942
Hulasa 5.9.1942

Yüksek Başvekâlete

İngiltere Sefareti, hükümetinden aldığı malûmat ve talimâta atfen, 14/15 mart gecesi Milas'ın bombardımanı hadisesinden İngiliz tayyarelerinin mesul oldukları ve bu tayyarelerin karanlık ve fena hava şartları yüzünden yanlışlıkla bu hadiseye sebebiyet verdikleri anlaşıldığını ve İngiliz hükümetinin bu yanlışlıktan dolayı tekrar izharı teessüf ettiğini ve ikâ edilen zararı telâfi etmeği arzu ettiğini Vekâletimize bildirmiş ve İngiliz makamlarının bade-mâ böyle bir hadisenin vukuunu önlemek maksadile mümkün olan tedbirleri almış olduklarını ilâve etmiştir.

Keyfiyeti yüksek ittilâlarına arzeder ve talep edilecek tazminat için zarar ve ziyan miktarının tesbit ettirilerek Vekâletimize işarına müsaade buyurulmasını yüksek saygılarıma terdiften rica ederim.

Hariciye Vekili

Hariciye Vekili

*arz edilecek
hıfzı
8.4.1942*

3. Sarıyer

3.4

Yüksek Başvekâlete, Dahiliye Vekâletine ve Genelkurmay Başkanlığına vazîdî.

030 10 235 587 13

4.4.1942 2880

EK-5: Türk Hükümeti Tarafından Hazırlanan Milas Bombardımanı Hasar Tespit Raporu, 23.06.1942⁵⁶

⁵⁶ BCA, 030.10.140.5.20, 14817, 20

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 17 (2025/Yaz), ss. 163-205.

Geliş Tarihi: 5 Temmuz 2025

Kabul Tarihi: 16 Temmuz 2025

Araştırma Makalesi/Research Article*

Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla Bazı Yabancı Okulların Kapatılması Nedeniyle Türk H k metine Yapılan Diplomatik Baskılar

Şaban ORTAK**

 z

Yabancı okullar ya da misyoner okulları, Osmanlı yönetiminin verdiği kapitülasyonlar çerçevesinde açılmışlardır. Bu okullar  rerinde Osmanlı Devleti'nin denetleme yetkisi bulunmaktaydı. Ancak devletin siyasi gücünün zayıfladığı dönemde bu okullar üzerindeki denetimin layıkıyla yapılamadığı görülmektedir. Yabancı okulların, Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemindeki azınlık isyanlarındaki rolleri yadsınamaz bir gerçektir. Milli Mücadele döneminde de bu zararlı faaliyetler devam ettiği için yeni kurulmakta olan Türkiye H k metinin bazı tedbirler almasını zorunlu kılmıştır. Maarif Vekâleti, azınlık ve yabancı okulları kontrol altına alabilmek için bazı kararları (Türkçe, Tarih derslerinin Türk  ğretmenler tarafından verilmesi, dini propagandanın yasaklanması, müfredat programı ve ders kitaplarının Maarif Vekâletine onaylatılması, öğrencilerin dini ayinlere katılıma zorlanmaması vs.) yürürlüğe koymuştur. Maarif Vekâletinin yayımlamış olduğu genelgelere uymayan yabancı okullar kapatılmaya başlanmıştır (7 Nisan 1924). İngiliz, Fransız, İtalyan ve Amerikan yetkililer Türk H k meti nezdinde okulların kapatılmaması için girişimlerde bulunmuşlardır. Türk H k metinin dirayetli duruşu karşısında bu devletler geri adım

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi, sortak@aku.edu.tr, Orcid: 0000-0001-9180-0158.

atmışlardır. Kapatılan okullardan bazıları, Maarif Vekâletinin getirdiği yasal düzenlemelere uymayı yazılı olarak taahhüt edince tekrar açılmasına müsaade edilmiştir. Bu çalışmada; Tevhid-i Tedrisat Kanunu öncesi ve sonrasında yabancı okulların denetim alınmasına dair alın kararlar ve yapılan uygulamalar, Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, süreli yayınlar, ana kaynak ve araştırma eserlerden yararlanılarak ele alınacak ve tarihi süreç değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Yabancı okullar, misyoner okulları, Lozan Antlaşması, Diplomatik Baskı

Diplomatic Pressures on the Turkish Government Due to the Closure of Some Foreign Schools with the Unification of Education Law

Abstract

Foreign schools or missionary schools were opened within the framework of the capitulations granted by the Ottoman administration. The Ottoman Empire had the authority to control these schools. However, during the period when the political power of the state decreased, it is seen that the control over these schools could not be properly exercised. The role of foreign schools in the minority revolts during the disintegration period of the Ottoman Empire is an undeniable fact. Since these harmful activities continued during the period of the War of Independence, it was necessary for the newly established Turkish State to take some measures. The Ministry of Education of Türkiye made some decisions in order to control minority and foreign schools (Turkish and History courses should be taught by Turkish teachers, banning religious propaganda, having the curriculum and textbooks approved by the Ministry of Education, students are not forced to participate in religious ceremonies, etc.). Foreign schools that do not comply with the circulars published by the Ministry of Education have begun to be closed (April 7, 1924). British, French, Italian and American authorities have made efforts to prevent the closure of schools with the Turkish Government. In the face of the resolute stance of the Turkish Government, these states have backed down. Some of the closed schools were allowed to reopen after they undertook in writing to comply with the legal regulations brought by the Ministry of Education. In this study; decisions and practices regarding the control of foreign schools before and after the Unification of Education Law will be discussed and the historical process will be evaluated by making use of the Presidential Republican Archives, periodicals, main sources, and research works.

Keywords: The Law of Unification of Education, Foreign schools, Missionary schools, Treaty of Lausanne, Diplomatic Pressures

Giriş

Yabancı okullar ya da misyoner okulları Osmanlı yönetiminin verdiği kapitülasyonlar çerçevesinde açılmışlardır. Kapitülasyonların bir parçası olarak açılan yabancı okullar aslında bir ruhsatın, bir müsaadenin sonucu kurulan müesseselerdir. Ruhsatla açıldığı gibi denetleme yetkisinin de devlete ait olduğu bu okulların denetiminde devletin gücü ve otoritesi ile paralel bir seyrin izlendiği göze çarpmaktadır. Devletin gücünün azaldığı dönemde bu okullar üzerindeki denetimin gereği gibi yapılamadığı görülmektedir.

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde "mekatib-i hususiye" olarak tanımlanan bu okullarla ilgili olarak; okul açılışı için ruhsat alınması, öğretmen çalıştırma, öğrenci kaydı, denetim ve kapatmayla ilgili olarak ayrıntılı kurallar konulmuştur¹. Osmanlı Devleti'nin anayasası olan Kanun-ı Esasi'de; Osmanlı ülkesindeki çeşitli toplulukların din ve inançlarına ilişkin eğitim-öğretim faaliyetlerine engel olunmayacağı ve bütün okulların devletin denetiminde olduğu (md.16) belirtilmekteydi². Defalarca Talimatname çıkarılmış olmasına ve 1887 yılında "Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği" kurulmasına rağmen yabancı ve azınlık okullarının denetim altına alınması hususunda istenilen netice elde edilememiştir³.

Lozan Antlaşması'nda yabancı okulların durumları, antlaşmanın parçalarından olan "**Yerleşme ve Yargı Yetkisine İlişkin Sözleşme**"ye ek bildiri şeklinde delegasyonlar arasında mektup teatisiyle çözüme kavuşturulmuştur. 24 Temmuz 1923 tarihinde İsmet Paşa ile İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri arasında teati edilen mektuplarda; 30 Ekim 1914 tarihinde Osmanlı Hükûmeti tarafından hukuken tanınmış olan din, eğitim-öğretim ve sağlık kurumlarının TBMM Hükûmeti tarafından da tanınacağı belirtilmiş ve bu kurumların yürürlükte olan Türk hukuk normlarına tabi olacakları vurgulanmıştır⁴.

Yeni devletin kuruluş aşamasında yabancı okullar da dâhil olmak üzere eğitim alanını ilgilendiren önemli yasal düzenlemelerden birisi 3 Mart 1924'te

¹ *Düstur*, Birinci Tertip cilt 2 (Matbaa-i Âmire, 1289), 204-205.

² *Düstur*, Birinci Tertip cilt 4 (Mahmud Bey Matbaası, 1299), 5.

³ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar* (Ocak Yayınları, 1993), 81.

⁴ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, cilt 7 (Çev: Seha L. Meray), (Yapı Kredi Yayınları, 1993), 257-259.

kabul edilen “Tevhid-i Tedrisat Kanunu”dur. Bu kanunun birinci maddesi ile Türkiye sınırları içindeki bütün eğitim öğretim kurumları Maarif Vekâletine bağlanmıştır⁵.

Maarif Vekâleti, Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun kabulünden önce yabancı okulları denetim altına alma girişimlerini başlatmıştı. Gerek bu kanundan önce ve gerek kanunun yürürlüğe girmesinden sonra yayımlanan tamimlerle yabancı okullara şu yükümlülükler getirilmiştir: Yabancı okullarda Türkçe, Türk Tarihi ve Türkiye Coğrafyası derslerinin Maarif Vekâletinin tayin ettiği Türk öğretmenler tarafından verilmesi, Osmanlı Hükûmeti’nden alınmış ruhsatların yenilenmesi, yazışmaların Türkçe yapılması ve Türkçe mühür kullanılması, yılsonu sınavlarının Türk öğretmenlerin gözetiminde yapılması, yabancı okulların müfredat programları ve okutulacak ders kitaplarının Maarif idaresince tasdik edilmesi, Cuma günü tatil kuralına uyulması, yabancı okullarda görev yapacak öğretmenler için Maarif Müdürlüğünün onayının alınması, okullarda dini sembollerin (ibadethane hariç) kaldırılması ve derslerde dini propagandanın yasaklanması⁶.

Yukarıda belirtilen uygulamalar, yüzyıllardır serbestlik içinde faaliyetlerini sürdüren yabancı okulları huzurunu kaçırmıştır. Özellikle; Türkçe, Türk Tarihi ve Türkiye Coğrafyası derslerinin Maarif Vekâletinin atayacağı Türk öğretmenler tarafından yürütülmesi ve bu öğretmenlerin maaşlarının okul idarelerince ödenecek olması, Cuma tatili ile dini sembollerin kaldırılması ve dini propagandanın yasaklanması hususları yabancı okul yönetimlerinin ve dolayısıyla da ilgili devletlerin şikâyetlerine neden olmuştur.

1924 yılı Nisan ayında yabancı okullarda yapılan teftişlerde dini resim ve sembollerin kaldırılmasıyla ilgili tamime uymayan okullara son kez uyarı yapılmış ve okullarının kapatılabileceği hususu hatırlatılmıştır. Buna rağmen uyarılara aldırış etmeyen okulların kapatılmasına kararlaştırılmış ve buna dair Maarif ve Emniyet Müdürlüklerine tebligat yapılmıştır (7 Nisan 1924)⁷. Kapatma işlemine 8 Nisan’da da devam edilmiş ve sadece İstanbul’da 37 yabancı okul

⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 2, cilt 7, İkinci İçtima, 3 Mart 1340 [1924], 17-18, 25-27; Resmi Gazete, 6 Mart 1340 [1924], 6.

⁶ Şaban Ortak, “Türk Hükûmeti’nin Yabancı Okulları Kontrol Altına Alma Çabaları ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu”, *Near East Historical Review*, 14 Sayı 2 (Ekim 2024): 151-183.

⁷ “Papaz Mektepleri Kapanıyor”, *Tevhîd-i Efkâr*, 7 Nisan 1340 [1924], 4; “Ruhban Mektepleri İşî Zora Çekmeye mi Başlıyorlar?”, *Vakit*, 7 Nisan 1340 [1924], 2; “Rahiplerin İnadı”, *Akşam*, 8 Nisan 1340 [1924], 3; *Ayın Tarihi*, Sayı: 7, 8, 9, 10 (Mart, Nisan, Mayıs Haziran 1924), 271; “Haçlar Mutlaka Kalkmalıdır”, *Akşam*, 9 Mayıs 1340 [1924], 1.

kapatılmıştır. Kapatılan yabancı okullarından bazıları şunlardır: Saint Greguar, Mekinarsist(?), Ortaköy'deki Saint Jean Darc, Taksim'deki Saint Jean Baptist, Galata'da Saint Benoît, Saint Pierre, Harbiye'deki Saint İerenne, Notre Dame de Sion, Notre Dame de Lourd, Saint Paul Thierry, Saint Michel, Saint Elizabeth, Oriental de Lape, Asomsiyonist Kız Koleji, Kadıköy'deki Saint Joseph, Frer Kolejleri ile Saint Lui Koleji⁸.

Türk Hükûmetinin yabancı okulların denetim altına alınmasına yönelik uygulamaları dış basında ve diplomatik platformlarda yankı bulmuştur. Bazı devletler bu konuda Türkiye'nin işlerine müdahale etmeye yeltenmiş, bazen de bu kararlar saygı ile karşılanmıştır. Daily Telegraph gazetesinde yayınlanan haberde; Türklerin okullar konusunda ısrar ettiğine ve müttefik devletlerin Türk Hükûmeti-özel okullar gerginliğine müdahale etmek istemediklerine dair ifadeler yer almıştır⁹. Bu ılımlı yaklaşıma karşın, azınlık ve yabancı okullarla ilgili alınan kararlar ve yapılan uygulamaların Lozan Antlaşması'na aykırı olduğu iddiaları da gündeme gelmiştir. Bunun üzerine İstanbul Maarif Müdürlüğü, Valilik aracılığıyla Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti Hariciye Vekâletinin Dersaadet Murahhaslığından Lozan Antlaşması ve bu antlaşmaya ek olarak teati edilen mektupların metinlerini talep etmiştir (8.5.1924). Buna cevaben Doktor Adnan (Adıvar) Bey imzasıyla 13 Mayıs 1924 tarihinde gönderilen yazı ekinde antlaşma ve mektuplardan üçer nüshası Valiliğe teslim edilmiştir¹⁰.

Yabancı okulları kontrol altına almak amacıyla Maarif Vekâletinin aldığı karar ve yaptığı uygulamalar, 1924-1925 eğitim-öğretim yılları ve sonrasında da devam ettiği için yabancı devletlerin müdahaleleri de devam etmiştir. Bu durum Hariciye Vekâleti tarafından dikkatle takip edilmiştir. Nitekim 1 Aralık 1927 tarihinde Hariciye Vekâletinden Maarif Vekâletine gönderilen yazıda; yabancı ve azınlık okullarıyla ilgili hazırlanan program ve talimatnamenin Lozan Antlaşması arasında yabancı okullarla ilgili olarak teati edilen mektupların içeriğine ve azınlıklara dair antlaşma maddelerine uygun olup-olmadığının tespiti için bu

⁸ "Hükûmetin Musîb Bir Kararı: Dün Bütün Papaz Mekteplerinin Seddine Başlandı", *Tevhîd-i Efkar*, 8 Nisan 1340 [1924], 1- 2; "Katolik Okulları Sedd edildi", *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Nisan 1340 [1924], 1; "Papaz Mekteplerinin Seddi Memleket İrfanı İçin Bir Kazançtır", *Tevhîd-i Efkar*, 9 Nisan 1340 [1924], 2; "Sedd Edilen Ruhban Mektepleri", *Vakit*, 9 Nisan 1340 [1924], 1; "Mektepler Meselesi", *Vakit*, 10 Nisan 1340 [1924], 2.

⁹ "Ecnebi Mektepleri ve Devletler", *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Nisan 1340 [1924], 2.

¹⁰ BCA., 180-09-00-00/24-130-1.

program ve talimatnamelerin suretlerinin Hariciye Vekâletine gönderilmesi istenilmiştir¹¹.

Yabancı okulların kapatılması sürecinde Türk basını; bir taraftan Hükûmetin kararlarını desteklerken, bir taraftan da halkın bu konudaki hassasiyetini arttırmaya yönelik yayınlar yapmıştır. Örneğin 17 Nisan 1924 tarihli Tevhid-i Efkâr'da "İhtiyat Zabiti Re'fet" imzalı mektuba dayanarak yayınlanan "Papaz Kehaneti mi, Tehdidi mi?" başlıklı haberde; Beyoğlu'nda bulunan Oriental de Lape isimli Fransız okulundaki müdür ve papazların öğrencilere "haç ve resimleri indirmeyecekleri, gerekirse bir süre okulu tatil edecekleri, ancak İngiliz ve Fransızlar İstanbul'u tekrar işgal ettikten sonra törenle yeniden okulu açacakları" gibi ifadelerle yer verilmiştir. Böyle bir ifadenin kullanılıp kullanılmadığının tespiti mevcut bilgiler çerçevesinde mümkün olamamakla birlikte, bu tür yayınlarla kamuoyunun yabancı okullar meselesine duyarlılığı arttırmaya yönelik dikkat çekici şu ifadeler eklenmiştir: *"Tevhid-i Efkâr- kârî'imizin (okuyucu) ihbârâtı şayan-ı dikkattir. Görülüyor ki papaz mektepleri yalnız dini propaganda yapmakla iktifa etmemekte, siyasi propaganda da bulunmakta ve vatanımızın düşmanlar tarafından çiğnenerek canımıza kast edilmesini de istemekte ve bunu bilâ-pervâ (çekinmeden) söylemektedirler. Tabii ki müessesat ve eşhasın, değil çocuklarımızı zehirlemelerine, hatta memleketimizde idame-i mevcudiyetlerine bile tahammül edemeyiz. Gelecek sene İstanbul'u İngiliz ve Fransızların işgal edeceğini tefevvüh (boş, saçma söz) eden papazlar hakkında tahkikat icrasıyla derhal hududumuz haricine teb'îd (sürgün, uzaklaştırma) edilmeleri lazımdır. Nazar-ı dikkati celbediyoruz."*

Aynı şekilde 11 Mayıs 1924 tarihli Tevhid-i Efkâr'da bir karikatür eşliğinde yayınlanan haber-yorumda "Papaz Mektepleri" olarak nitelendirilen yabancı okulların kesinlikle açılmayacağı hususu şu şekilde ifade edilmektedir : *"Papaz mektepleri kat'iyen açılmaz! Çünkü Türk ve Müslüman çocuklarının terbiyesi itibarıyla bu mektepler bir tehlikedir. Papaz mekteplerini kapattık. Çünkü papazlar haçları salîbleri, heykelleri indirmekten istinkâf ediyorlar (çekiniyorlar). Son günlerde Fransız Mümessilliği imtihan-ı umumi (genel sınavlar) için mekteplerin açılmasını istedi. Hükûmet de Hristiyanlığa ait temsiller kaldırılmadıkça mekteplerin açılmayacağı cevabını verdi. Fikrimizce bu cevap kâfi (yeterli) değildir. Türkiye'de papaz mektepleri hiçbir zaman açılmamalıdır. Onlara, salîbleri vesaireyi mektep binalarından kaldırtmak belki mümkündür, fakat papazların ruhundan Hristiyan propagandası yapmak azmini çıkarabilir misiniz? Hayır, yüz bin kere hayır. Hristiyanlığın alemdari, Nasrâniyetin nâşiri (Hristiyanlığın yayıcısı) olarak bu vazifeyi deruhte etmişlerdir. Binaenaleyh*

¹¹ BCA., 180-09-00-00/19-99-1.

tuttukları yolda devam edecekler Müslüman çocuklarının imanını kırmaya çalışacaklardır. Onun için Fransız Mektepleri papazların elinde bulundukça kat'iiyen açılmamalıdır. Türkiye bazılarına göre tamamen lâîk (laik) bir Cumhuriyettir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre ise dini İslam olan bir Cumhuriyettir. Her iki şıkka nazaran da; papaz mekteplerinin vücuduna (varlığına) tahammül edilemez. Binaenaleyh Fransa, Türkiye'de ya papazlarından, ya mekteplerinden vazgeçecektir. Başka yol yoktur." Bu haber o dönem kamuoyunun fikrini yansıtmaları açısından önemlidir. O dönemdeki meşhur adıyla "papaz mektepleri" denilen yabancı okulların Türk ve Müslüman çocuklarına dini ve ahlâkî açıdan vereceği zararlara vurgu yapılması ve ayrıca bir süredir giderek artan dozda tartışılmakta olan "laiklik" kavramının kullanılması dikkati çekmektedir.

Bu ön bilgilerden sonra, o dönemde yabancı okullarla ilgili olarak yabancı devletlerin Türk Hükûmeti nezdindeki girişimlerini ayrı ayrı incelemek uygun olacaktır.

1) Fransa Hükûmeti Adına Yürütülen Görüşmeler

Millî Mücadele ve yeni devletin kuruluşu aşamasında Fransa ve diğer devletler arasındaki münasebetlerde yabancı okullarla ilgili iki konunun ön plana çıktığı görülmektedir: 1) Kapanmış/kapatılmış olan yabancı okulların tekrar açılması, 2) Faaliyetlerine devam eden okulların Türk yetkililer tarafından denetlenmesi. Bu iki hususta yabancı devletlerle TBMM Hükûmeti/Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti arasında birçok yazışma yapılmıştır. Örneğin Adana'nın işgalden kurtarılmasından sonra daha önce kapanmış olan buradaki Fransız okulunun açılması yönünde Fransa'nın İstanbul Yüksek Komiserliği'nde görevli Albay Mojen'in Ankara'da temaslarda bulunduğu anlaşılmaktadır. İcra Vekilleri Heyeti Reisi (Başbakan) Hüseyin Rauf (Orbay) Bey'i ziyaret eden Mojen, Adana'daki bu okulun açılmasına dair taleplerini iletmiştir. Rauf Bey'in TBMM Hükûmeti'nin Dersaadet (İstanbul) Temsilcisi olan Adnan Bey'e 28/29 Aralık 1922 tarihinde gönderdiği telgrafta bu görüşmeye dair şu bilgiler verilmektedir¹²: *"Miralay Mojen Adana'daki Fransız mektebinin tekrar küşâdı için bir çare-i itilaf (uzlaşmacı çözüm) bulmamı benden rica etti. Cevaben eğer mektepler açılınca derhal kanunlarımızın tatbikini kabul edeceklerine ve bu hususta bir gûnâ (hiçbir şekilde) mazeret serd eylemeyeceklerini beni temin ederseniz Maarif Vekili nezdinde müessir tavassutta bulunurum dedim. (İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri) General Pelle'ye yazdı. Berây-ı malumat arz ederim."* Lozan görüşmelerinin daha başlangıç

¹² BCA., 30-10-00-00/204-393-54.

aşamasında, birçok hususta belirsizliğin devam ettiği bir süreçte TBMM H k metinin yabancı okullar konusunda “bu okulların Türk kanun ve yönetmeliklerine uymaları” ilkesini savunması oldukça önemli bir kararlılık vurgusudur.

Türkiye’deki Fransız okullarının Türk Maarif Vekâletine bağlı müfettişler tarafından denetlenmek istenmesi rahatsızlığa neden olmuştur. Bunun  zerine Fransa’nın İstanbul Yüksek Komiserliği’nde görevli Albay Mojen, TBMM H k meti Hariciye Vekâletinin İstanbul Murahhaslığına bir nota vermiřtir¹³. Bu notanın Hariciye Vekâletine ulaşmasından sonra bu notaya verilecek cevaba esas olmak üzere Maarif Vekâletinden mütalaa istenmiştir. Maarif Vekâletinden Başvekâlete sunulan ve Türk H k metinin konuya dair tavrını yansıttığı için tam metni aşağıda verilen 13 Mart 1923 tarihli yazıda şu ifadeler bulunmaktadır¹⁴:

“İcra Vekilleri Heyeti Riyaset-i Celilesine

Fransız mekteplerinde memurlarımız tarafından teftişat icrasına dair Fransa’nın İstanbul Komiserliği’nden Albay Mojen vasıtasıyla alınarak Vekâlete tevdi buyurulan muhtıra mütalaa edilmiştir.

Fransız mekteplerinde memurlarımız tarafından teftişat icrasının esas itibariyle kabul  ve bütün kav n n ve niz m tımıza inkıy d (kanun ve yönetmeliklere uymak) edileceğinin bildirilmesi hüsn-i telâkkî ile karşılanmak tabiidir. Ancak memleketimizdeki diğer hususi mektepler fevkinde ( st nde) olarak m stesn  muameleye tabi tutulması kâbil olmayan bu müesseselerin muamelat  için doğrudan doğruya mektep müdürleriyle muhabere ve temas etmek Maarif Vekâletinin muhafazaya mecbur olduğu esasat cümlesindendir. D hilde açılmış olan hususi mektepler için Fransa Komiserliğinin tavassutu (aracılığı) ve sefaretin böyle muamelelerde muhatap olması Devletin istikl l-i hukuk siyle kâbil-i te’lif olmadığı (hukuki bağımsızlığıyla uyuşmadığı) gibi H k metimizle mektep müdürleri arasında herhangi bir muamelede zuhuru muhtemel nokta-ı nazar ihtilafının daire-i hususiyeden çıkararak iki devlet arasında h dis olmuş bir muamele şekline girebilmesine müsait bir usul ittihazı tarafeynin menafii m tek bilesine mugayir (iki tarafın karşılıklı çıkarlarına aykırı) görülmektedir. Bu hususu bilhassa nazar-ı dikkat-i aliyyelerine arz ettikten sonra muhtıra teftişin suret-i icrası hakkında serdedilen m tal ’ ta karşı ber-vech-i  t  (aşağıdaki) bazı iz h t itasına lüzum görülmektedir:

¹³ BCA., 180-09-00-00/27-143-1; BCA., 30-10-00-00/143-21-3.

¹⁴ BCA., 30-10-00-00/143-21-3; BCA., 180-09-00-00/27-143-1. **Bakınız: EK 1.**

1- Teftişten beklenen faidenin istihsali için onu hasr-ı tahdîd etmelidir (sınırlandırmak gerekir), memurlarımız tarafından “hıfzıssıhıye-i nezafet (temizlik) ve ilelden masuniyete (hastalıklardan korunma), inzibat-ı dâhilî ve idârîye (iç ve idari düzenin sağlanması)” dair hususlardan başka ahlâka, diyanete, harsa (kültür) ve ale’l-umum terbiye ve tedrise (genel eğitim-öğretim) ait teftişatın da icrasına lüzum vardır.

2- Fransız etibbasının (doktorların) tanınması arzusunu ifade eden ikinci maddede mevzuubahis husus, Maarif Vekâletinin daire-i salâhiyetinden hariçtir (yetkilerinin dışındadır). Vekâletin bu babda icra ettireceği teftişat doğrudan doğruya mekteplerin hıfzıssıhhasına mün’atıf (sağlığın korunmasına yönelik) olup bunları temin ile mükellef etibbânın evsâf-ı meslekiyesini (doktorların mesleki özelliklerini) ne gibi şerâit dâhilinde tanımak lazım geleceğinin tayini Sıhhiye Vekâletine aittir.

3- Memlekette cârî (geçerli) olan terbiye ve tedris esasatına tab’iyet zarureтини (uyuma zorunluluğunu) ve derecât-ı tedrîsiyeyi (öğretimin kademelendirilmesi), verilen şehadetname (diploma) ve tasdiknameler arasındaki münasebeti muhafaza için Vekâletin Fransızca tedrisata ait müfredât programlarını ve kitaplarını taht-ı teftişte (denetim altında) bulundurması ve mekâtibin bilcümle imtihanlarına mümeyyizler (kotrolör) göndererek programların derece-i tatbikini murakabeye (uygulanma derecesini izleme) tabi tutması icap eder. Muhtırada dermeyan edilen “tedrîsâtın tarzı ve suret-i faaliyeti ecnebi zihinler tarafından kavranmayabilir ve su-i tefehhümler tevellüd eyleyebilir” iddiası vârid (gerçekçi) değildir. Tedrisat hususunda memleketimizde hemen aynen en son ve medeni usuller kabul edilmiş olmasına göre tedrisatın memurlarımız tarafından teftiş edilmesinin su-i tefehhümü dâ’î olması gayr-i me’ûldür (yanlış anlaşılmalara doğurması beklenmez).

4- Gerek dînî ve gerek lâ-dînî (laik, din dışı) Fransız mekteplerinde programların tanzimi, Fransız mektep kitaplarının intihabı hususlarının Türk me’ûrîn-i ilmiyesi ile Fransız muallimlerden mürekkep bir heyet tarafından tespit edilmesi teklifini mekteplerin selâmet-i tedris noktasından muvafık (uygun) buluruz.

Muhtıraya karşı mütâlaâtım bundan ibarettir.

Birinci maddenin tercümesindeki sivil veya askeri Türk memurları ibaresinde zuhûl eseri (dalgalınlıktan kaynaklandığı) görüldüğünden ileride tatbikatça müşkilatı mucip olmamak üzere bu ibarenin “mülkî ve ilmî Türk memurları” şekline tahvili (değiştirilmesi) lazım geleceğini ilaveten arz eylerim efendim. Fi 13 Mart sene 339. Maarif Vekili İsmail Safa”

Maarif Vekâletinin bu m tal ası 19 Mart 1923 tarihli yazı ile Hariciye Vekâletine ulařtırılmıřtır¹⁵. Maarif Vekili İsmail Safa Bey'in m talaasındaki; özel okullarla ilgili olarak doğrudan okul müdürlerinin muhatap alınması ve yabancı devletlerin aracılığının kabul edilmemesinin hukuki bağımsızlık açısından önemine vurgu yapılması dikkat çekicidir ki, ilerleyen süreçte de bu konuda kararlılık devam ettirilecektir.

Kasım-1923'te İzmir'de bulunan Fransız okullarıyla ilgili başka bir sorun yaşanmıştır. İzmir Valiliği, Maarif Müdürlüğünün dini sembollerin (ha işareti, resimler vs.) kaldırılması hususundaki emirlerine uymamakta direnen okullar hakkında ne yapılması gerektiğine dair Maarif Vekâletinden talimat istemiştir(15.11.1923). Vekâletten 17 Kasım 1923'te verilen cevapta; yapılan tebligata uymayan Fransız okullarından Notre Dame de Sion, Buca, Bornova, Göztepe ve Sur (?) kolejlerinin kapatılması için İzmir Valiliğine emir verilmiştir. Yaşanan bu gelişmeler, İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiserliği tarafından Türkiye'nin Paris Temsilcisi Hüseyin Ragıb Bey'e ve TBMM H k meti Hariciye Vekâletinin İstanbul Murahhaslığına nota verilmesine sebep olmuştur. Bu notada; İzmir'deki Fransız okullarına dini sembollerin kaldırılması için baskı yapıldığı, ancak aynı şehirdeki İtalyan okullarına müsamaha gösterildiği iddia edilmiştir(21.11.1923). Maarif Vekâletinden 22 Kasım'da verilen cevapta; emir ve talimatların uygulanması konusunda yabancı okullar arasında bir ayırım yapılmadığı, H k metin kanuni emirlerine riayet eden okullara gereken kolaylığın gösterildiği, ancak aksi yönde davrananlara kanun hükümleri uygulanmak suretiyle "H k metin satvet ve kudretinin tanıttrıldığı" vurgulanmıřtır¹⁶.

Maarif Vekâleti azınlık ve yabancı okulları denetim altına almaya çalışırken yabancı devletlerin müdahale ve teklifleri ile karşılaşılmıştır. Nitekim Maarif Vekili İsmail Safa Bey'in Ocak 1924'te İstanbul'u ziyaretini sırasında Fransa Sefaretinden bir heyet kendisini ziyaret etmiş ve İstanbul'da bir enstitü açmak istediklerini belirtmişler ve Fransız okullarıyla ilgili isteklerini de dile getirmiřlerdir¹⁷.

Bir taraftan Fransız okullarıyla ilgili Türkiye'de bu temaslar yürütülürken diğer taraftan Fransız Parlamentosu Dışışleri Komisyonunda Lozan Antlaşması'nın tasdiki sürecinin ertelenmesi gündeme getirilmiştir. Bir bakıma

¹⁵ BCA., 30-10-00-00/143-21-3.

¹⁶ BCA.,180-09-00-00/27-143-1.

¹⁷ "Safa Bey'e Müracaat", *Akşam*, 8 Kanunusani 1340 [Ocak 1924], 1.

diplomatik şantaj yapılarak yabancı okullar konusunda Türkiye geri adım atmazsa Lozan Antlaşması'nın tasdik edilmemesi, bir koz olarak kullanılmak istenilmiştir¹⁸.

Yayımlanan tamimlere uymamaları nedeniyle kapatılan yabancı okulların tekrar açılması için İstanbul Maarif Müdürlüğü ve Ankara'da Maarif ve Hariciye Vekâletleri nezdinde resmi/gayri resmi çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bu arada konuyla ilgili olarak basında yer alan haberler (İstanbul'da bulunan İngiliz, Fransız ve İtalyan Temsilcileri TBMM Hükûmetinin İstanbul Murahhası Adnan Bey'e nota verdikleri vs.) yetkililer tarafından yalanlanmıştır¹⁹. Bu yalanlamalara rağmen Fransızların nota verdikleri, 18 Mart 1924'te Adnan Bey'le Fransız temsilcisinin bir görüşme yaptıkları, bu görüşmede notaya "laik bir Hükûmetin idaresi altında dini mekteplerin yeri olamayacağı bu nedenle papazlar tarafından idare edilen okulların laik mektepler haline getirilmediği takdirde kapatılacağı" cevabının verildiğine dair haberler yayınlanmaya devam etmiştir²⁰.

Maarif Vekâletinin yayımladığı tamimlere uymadığı için 7-8 Nisan 1924'te kapatılan Fransız okullarından bazıları şunlardır: Saint Greguar, Mekinarsist, Ortaköy'deki Saint Jean Darc, Taksim'deki Saint Jean Baptist, Galata'da Saint Benoît, Saint Pierre, Harbiye'deki Saint İerenne erkek okulları ile Notre Dame de Sion, Notre Dame de Lourd, Saint Paul Thierry, Saint Michel, Kadıköy'deki Saint Joseph, Frer Kolejleri ile Saint Lui Koleji. Okulların kapatılmasıyla ilgili olarak Fransız Elçiliği Eğitim Kurumları Müdürü (Eğitim Ataşesi) Mösyö Garoy gazetelere şu açıklamayı yapmıştır: *"Türkiye Maarif Vekâleti Türkiye'deki Fransız mekteplerinde mevcut dini resimlerin kaldırılması lüzumunu tebliğ etti. Mektep idareleri bu resimlerle yalnız Hazreti İsa'yı musavver olan bir haçtan mâ-adâsının (haç dışındaki diğer resimlerin) kaldırılmasına muvafakat ettiler. Tam bu esnada Ankara'dan gelen bir emir mucibince derhal bilumum mektepler sedd edildi. Kapatılan mekteplerin adedi yalnız İstanbul'da 37'dir. Bunlara müdâvim (devam eden) bulunan talebenin miktarı takriben on bini geçiyordur. Zannediyorum ki, (bu okullar) bir iki güne kadar Maarif Vekili Vâsîf Bey'e bir mektup yazarak Hükûmetin resimlere mütedair arzusunu kabul ettikleri halde*

¹⁸ "Fransız Mektepleri: İhtilaf Nokta-ı Nazarımızın Kabulü Suretiyle Halledildi", *Vakit*, 1 Nisan 1340 [1924], 1. Her ne kadar bu haberin başlığında ve içeriğinde; Fransa'nın Türkiye'nin yabancı okullar hakkındaki görüşlerini kabul etmesi ile sorunun çözüldüğü bilgisine yer verilmiş olsa da bu bilgi gerçeği yansıtmamaktadır. Aşağıda görüleceği üzere Vekâletin emirlerine uyulmadığı için Fransızlara ait bazı okullar kapatılacaktır.

¹⁹ "Mektepler Meselesi İçin Müttefik Devletler Bir Teşebbüste Bulundular mı?", *Tevhid-i Efkâr*, 3 Mart 1340 [1924], 3.

²⁰ "Fransızlar, Mektepler İçin Nota Verdiler, Cevaplarını da Aldılar", *Tevhid-i Efkâr*, 18 Mart 1340 [1924], 1; "Fransızların Notasına Cevap Verdildi mi?", *Tevhid-i Efkâr*, 20 Mart 1340 [1924], 4.

niçin sedd edilmiş olduklarını soracaklardır. Arada bir sû-i tefehhüm vardır ve mesele yakında hüsn-i suretle hall olunacaktır". Bu arada kapanan okullarda yatılı olarak öğrenim gören öğrencilerin okullarda ikamet etmelerine müsaade edilmesi isteklerine Maarif Müdüriyet geçici bir süre için müsaade etmiştir²¹.

Fransız yetkililerin bu ve benzeri resmi/gayri resmi girişimleri kendileri açısından istenilen neticeyi vermeyince söylem değişikliği göze çarpmaktadır. İstanbul'daki Fransız Elçiliği Başkâtibinin gündemdeki konularla ilgili olarak Akşam gazetesi muhabirine yaptığı şu açıklamada bu değişikliği görmek mümkündür²²: "Mektepler meselesiyle Sefaret doğrudan doğruya meşgul değildir. Vilayet Maarif Müdüriyeti ile mektep müdürleri arasında müzâkerât cereyan etmekte idi. Hatta son zamanda bir şekl-i hall (çözüm yolu) bulunduğunu bize haber verdiler. Müdüriyet, Dîn-i İslâmın Hazreti Musa ve İsa aleyhimüsselamların nübüvvetlerini tanıdığı için sınıflarda Hz. İsa'yı temsil eden bir haçın bulunmasına müsamaha edileceğini ihsâs (hissettirmek) etmiştir. Fakat Ankara'dan gelen bir emirle her şey(in) halledildiği zannedilirken mektepler sedd edilmiştir (kapatılmıştır). Rahipler tabii Hükûmetin emrine itaat ettiler, sedd emrini infaz eden müfettişler de nezaketle hareket etmişlerdir. Bugün kırk (40) kadar Fransız mektebi mesdûd (kapatılmış) bulunmaktadır. Ve bunların 12.000 talebesi açıktadır. Bu sedd meselesinin siyasi bir ehemmiyeti yoktur. Zaten sınıflarda haçların bulunması tedrisatla (öğretim) alâkadâr değildir. Dini bir mahiyeti haizdir. Ben kendi şahsım itibariyle böyle şeylere ehemmiyet vermem. Onlar bütün hususi mekteplerin tabi oldukları şerâiti ifa etmişlerdir. Fakat bu haç meselesini mukaddes bir remz (sembol) telakki ediyorlar ve haçsız olamayacaklarını iddia ediyorlar. Son vaziyet üzerine rahiplerin ne düşündüklerini bilmiyorum. Hükûmetle ne şekilde anlaşabilir(ler)se anlaşsınlar, bizi tedrisat meselesi alâkadâr eder, fakat haç meselesi etmez. Bugünlerde mektepler hakkında Hükûmete nota falan verilmemiştir. Dün bir gazetenin bu hususta verdiği malumat yanlışdır.....Rahipler daha evvelce de bizim Hükûmete bir nota vererek telkînâtta bulunmamızı rica etmişlerdi. Biz kendilerine Hükûmetle anlaşmalarını söylemiştik. İhtimal ki şimdi İstanbul Maarif Müdüriyeti ile anlaşamazlarsa Ankara'ya giderler yahut başka tarz hareket ihtiyar ederler (seçerler). Burası bizim meşgul olacağımız cihet değildir." Bu haber üzerine Maarif Müdüriyeti gazetelere resmi yazı göndererek Maarif yetkililerinin böyle bir ümide temel

²¹ "Papaz Mekteplerinin Seddi Memleket İrfanı İçin Bir Kazançtır", Tevhid-i Efkâr, 9 Nisan 1340 [1924], 2; "Sedd Edilen Ruhban Mektepleri", Vakıf, 9 Nisan 1340 [1924], 1; "Mektepler Meselesi", Vakıf, 10 Nisan 1340 [1924], 2.

²² "Ruhban Mekteplerinin Seddi Münasebetiyle Fransız Sefarethanesi Erkânı Ne Düşünüyor?", Akşam, 9 Nisan 1340 [1924], 1.

oluşturacak bir açıklamasının olmadığı ve Fransız Başkâtibin yanlış telakkisinden kaynaklandığı bildirilmiştir²³.

Türk yetkililerce muhtıra/nota verildiği tekzip edilmekle birlikte, Paris'te yayınlanan gazetelerde Türk Hükûmetine verilen notanın metnine yer verilmiştir. Bu gazetelere göre notanın Türkçe metni şöyledir²⁴: *"Hükûmet-i metbu'amdanda aldığım emir üzerine (12.000) talebe mevcudu bulunan (38) Fransız mektebinin seddini (kapatılmasını) protesto ediyorum. Ankara İtilafnamesi'ne ve Lozan Muahdesi'ne bir tecavüz teşkil eden bu seddin avâkıbı (sonuçları) hakkında Türk Hükûmeti'nin kemâl-i ehemmiyetle nazar-ı dikkatini celbe memurum. Fransa Hükûmeti, Fransız mekteplerinin idare-i müstakilesi hakkında Türkiye ve Fransa Hükûmetleri arasında mükâlemât (konuşmalar) cereyan ettiği bir dakikada mekteplerin Türk memurları tarafından sedd edilmesi hakikatin daha az kabil-i tahammül olduğu zannındadır."*

Yabancı okulların kapatılması kararını Akşam gazetesindeki makalesinde değerlendiren Necmeddin Sâdık; kapatma kararının Fransa kamuoyunu etkileyebileceği ve hatta Türk Hükûmeti nezdinde girişimlere sebep olabileceğini belirttikten sonra Maarif Vekâleti ve Hükûmetin bu durumları hesap ederek kapatma kararını verdiğini savunmaktadır. Yapılacak girişimlerle Türk Hükûmeti'nin kararını değiştireceğini zannetmenin hata olacağını kaydeden Necmeddin Sâdık; din ve vicdan hürriyeti bakımından Türkiye'nin çoğu ülkeden daha ileri olduğunu, senelerce Türkiye'de Fransızların Katoliklik ve Amerikalıların Protestanlık propagandası yaparak Müslüman Türk çocuklarının zorla bu ibadetlere götürüldüklerini ifade etmektedir. Yeni Devletin dini, eğitimden, siyaset ve Hükûmet işlerinden ayırdığını anlatan Necmeddin Sâdık; bu çerçevede medreseleri bile kapatan bir Hükûmetin papaz yetiştiren dini mekteplere müsaade etmesinin mümkün olmadığını, çünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi topraklarında misyonerlerin açıktan dini propaganda yapmalarına izin veremeyeceğini belirtmektedir²⁵. Necmeddin Sâdık Bey bu makalede; Hükûmet çevrelerinin resmi söylemini, biraz da resmen söylenemeyenleri de dile getirmiş oluyordu.

Yabancı okulların kapatılmasıyla diplomatik alanda ve basında tartışmalar devam ederken konuyla ilgili gazetecilere açıklamalarda bulunan Maarif Müdürü Safvet Bey; *"Memlekette yalnız bir maarif vardır. Memleketin umumi maarif*

²³ "Dershanelerde Haça Müsamaha Edilmemiştir", *Akşam*, 12 Nisan 1340 [1924], 2.

²⁴ "Ma'hûd Papaz Mektepleri Hakkındaki Nota", *Tevhid-i Efkâr*, 18 Nisan 1340 [1924], 4.

²⁵ Necmeddin Sâdık, "Papaz Mektepleri", *Akşam*, 9 Nisan 1340 [1924], 2.

prensiplerinin zıddına teşkilat yapmak kimsenin hakkı olamaz. Biz bu mekteplere tebligat-ı resmîyede bulunduk. Tesâvîrin (resimlerin) kaldırılması ve memleketin maarif-i umumiye prensiplerine riayet edilmesi lüzumunu bildirdik. Sedd (kapatma) emri kat'îdir. Emir, tatbik ediliyor.” diyerek kararlılığı ortaya koymuştur. Bunun üzerine okulların yöneticileri ve Fransız Temsilciliği hem Ankara’da ve hem de TBMM Hükûmetinin İstanbul Temsilcisi Adnan Bey nezdinde girişimlere başlamışlardır²⁶.

Fransız Elçiliği Eğitim Kurumları Müdürü (Eğitim Ataşesi) Mösyö Garoyi, kapatılan okullarla ilgili nota verilmesi konusuyla ilgili Tevhid-i Efkâr Gazetesi muhabirinin sorularını cevaplandırmıştır. Nota verilip verilmediği sorusuna; *“Bu bir nezaket-i siyasiye meselesidir. Nota Adnan Bey’e verildiği dakikadan itibaren artık bize aidiyeti kalmamıştır. Bize ait bulunmayan bir mektup hakkında ifşâ’atta bulunmak doğru değildir.”* cevap veren Garoy, muhabirin Sefarethanenin okullar konusuna müdahil olmayacağına dair açıklamasını hatırlatması üzerine sözlerini şu şekilde sürdürmüştür²⁷: *“Müdahale Sefarethaneden re’sen (kendiliğinden) vaki’ olmamıştır. Sefarethane meseleyi Paris’e iş’ar etmiş ve orası bir taraftan Paris nezdindeki Türk Mümessil-i Siyasisine bu bapta müracaatta bulunduğu gibi buraca da bir nota verilmesini Sefarethaneye emretmiştir. Şu halde Sefarethane sadece aldığı emri ifa etmiştir.”*

Diğer taraftan İtilaf Devletlerinin İstanbul temsilcileri tarafından TBMM Hükûmeti Hariciye Vekâletinin İstanbul Temsilcisi olan Adnan (Adıvar) Bey’e müşterek bir notanın verildiğine dair yabancı basında (12 Nisan 1924 tarihli Daily Telegraph vs.) haberler yayınlanmıştır²⁸. 16 Nisan 1924 tarihinde Fransız Temsilcisi Jose Garoy’u ziyaret eden Adnan Bey, başka konuların yanında kapatılan okullar meselesini görüşmüştür. Bu görüşmede Fransa’nın vermiş olduğu notaya cevap verildiğine dair haberler gazetelere yansımıştır²⁹.

Maarif Vekâletinin emirlerine uymadıkları için bazı yabancı okulların kapatılması; yurtdışında Türkiye aleyhinde bir kampanyaya dönüştürülmeye çalışılmıştır. Yayınlanan haber ve makalelerde; Katolik okulların kapatılmasının Hristiyanlığı yayma faaliyetlerine ve Fransa, İtalya Hükûmetleri ile Papalığın dünyadaki prestiji için bir darbe olacağı belirtilmekte ve bunun önlenmesi için

²⁶ “Hükûmetin Musib Bir Kararı: Dün Bütün Papaz Mekteplerinin Seddine Başlandı”, *Tevhid-i Efkâr*, 8 Nisan 1340 [1924], 1- 2; “Katolik Okulları Sedd edildi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Nisan 1340 [1924], 1.

²⁷ “Fransa’da Dini Tedrisat Varmış!”, *Tevhid-i Efkâr*, 15 Nisan 1340 [1924], 3.

²⁸ “Papaz Mektepleri Hakkında Müşterek Nota mı Verildi?”, *Tevhid-i Efkâr*, 17 Nisan 1340 [1924], 4.

²⁹ “Fransızların Notasına Cevap Verdik”, *Tevhid-i Efkâr*, 17 Nisan 1340 [1924], 4.

girişimlerde bulunulması yönünde istekler dile getirilmektedir. Ayrıca Türkiye’de kapatılan okul sayısının 78’e ulaştığı belirtilmiştir³⁰. Hatta bazı gazetelerde Papalığın İstanbul’daki temsilcisini geri çağıracağı, ayrıca İstanbul ve İzmir’deki yabancıların Türkiye’yi terk etmeye başladıkları gibi asılsız haberler yayınlanmıştır³¹.

Fransa’nın baskıları ve beklentileri karşısında Türk Hükûmeti ve kamuoyunun kararlı duruşu devam edecektir. Basında konu sıklıkla işlenecektir. Hükûmetin sesi mesabesindeki Hâkimiyet-i Milliye’de 25 Nisan 1924’te yazılan başyazıda; yabancı okulları kapatmak ve Maarif Vekâleti bütçesi üzerinde yaşanan tartışmalar nedeniyle Hükûmette görev almanın zor olduğu belirtildikten sonra milliyet düşüncesinin değil Osmanlılık düşüncesinin geçerli olduğu dönemde yabancı okulların faaliyetlerine lakayt kalılabileceği ancak milli şuurun uyandığı bir dönemde bunlara müsaade edilemeyeceği vurgulanmaktadır. Milli mücadeleyi yürüten Hükûmetin yabancı okulları kontrol altına almak istemesinin çok tabii bir durum olduğu savunulan yazıda; Türk devleti tarafından konulan kurallara bağlı kalması gereken bu okulların Türk dilini, tarihini ve coğrafyasını öğretmekten kaçındıkları için Maarif Vekili Vâsıf Bey’in böyle isyankâr yabancı okulların kapatılmasına yönelik verdiği emirlerin milletin bütün fertleri tarafından desteklendiği kaydedilmektedir. Başka ülkelere giden Türklerin orada geçerli kurallara uyması nasıl bir zorunluluk ise Türkiye’ye gelen yabancıların da buradaki kurallara uymaları gerektiği belirtilen yazıda “hem misafir gelip hem ev sahibine tahakküm etmek artık Türkiye’de tahammül edilemeyecek nezaketsizliktir” denilerek bu konuda tolerans gösterilmeyeceği vurgulanmaktadır³².

Yayınlanan tamimlere uymadıkları gerekçesiyle kapatılan Fransız okullarının idarecileri, Maarif Müdüriyetine başvurarak sene sonu sınavları tamamlanuncaya kadar eğitim-öğretime devam etmelerine müsaade edilmesini talep etmişlerdir. Ancak bu talebe Vekâletten gelen cevapta; Hükûmetin emirlerine tam olarak uyulmadığı takdirde böyle bir müsaadenin verilmeyeceği belirtilmiştir³³.

³⁰ “Nasıl Müsaade Edebiliriz ki, Kendileri İtiraf Ediyorlar”, *Tevhid-i Efkâr*, 20 Nisan 1340 [1924], 3.

³¹ “Papazların Hiddeti Geçmedi!”, *Akşam*, 15 Mayıs 1340 [1924], 3.

³² “İki Zihniyet”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Nisan 1340 [1924], 1.

³³ “Papaz Mektepleri Hakkındaki Müracaat Kabul Edilmeyecek”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Mayıs 1340 [1924], 3; *Hâkimiyet-i Milliye*, 4 Mayıs 1340 [1924], 1; “Ecnebilere Cevab-ı Redd Verildi”, *Tevhid-i Efkâr*, 4 Mayıs 1340 [1924], 2.

Fransız okullarının kapatılması konusu Fransız kamuoyunda da yankı bulmuştur. Journal Des Dépats isimli bir Fransız gazetesinde yayınlanan makalede; 1912 yılında Türkiye’de 14’ü laik ve 118’i dini eğitim veren toplam 132 Fransız okulunun bulunduğu ve bu okullarda yaklaşık otuz bin öğrencinin öğrenim gördüğü, fakat 1914 yılına gelindiğinde bu rakamın yarıya indiği belirtilmektedir. Türk Hükûmetinin bunları da kapatmak niyetinde olduğu ve bunun için 1917 (doğrusu 1915 olmalı) yılında çıkarılan Mekâtib-i Husûsiye Talimatnamesini uygulamak için çalıştığı kaydedilen makalede; kapitülasyonların kaldırılması dolayısıyla bu okulların yurtdışından gümrüksüz ithalat yapamadıkları, bu nedenle de okulların masraflarının arttığı, Türk Hükûmetinin aldığı kararlara engel olunmazsa kısa sürede Türkiye’deki yabancı okulların kapanacağı vurgulanmaktadır. Bunun önlenmesi için Avrupa Hükûmetlerinin ve özellikle de Fransa Hükûmetinin girişimlerde bulunması istenilen makalede; 1914 yılından önce var olan ve Mondros Mütarekesi’nden sonra ruhsat almış olan yabancı okulların tekrar ruhsat almalarına gerek olmadığı savunulmaktadır. Yabancı okullarda görev yapacak Türk öğretmenleri Maarif Müdüriyetinin değil okul yönetimlerinin belirlemesi gerektiği vurgulanan makalenin devamında; bu okullarda okutulacak ders kitaplarının ve yabancı öğretmenlerin diplomalarının incelenmesi hususlarında esnek davranılması gerektiği belirtilmekte ve Mösyö Bompard’ın Senato Dışişleri Komisyonunda bu konularla ilgili olarak Ankara ile Paris arasında görüşmelerin sürdüğünü söylediği ifade edilmektedir³⁴.

Fransız yetkililerin benzer girişimleri sonraki aylarda da devam etmiştir. 7 Mayıs’ta Adnan Bey’le görüşen Mösyö Garoy Fransız okulları için müsaade talebinde bulunmuş ise de, haçlar, resim ve heykeller kaldırılmadıkça okulların açılmasına müsaade edilmeyeceği cevabı verilmiştir³⁵.

Yabancı okulların kapatılmasıyla ilgili tartışmaların sürdüğü bir dönemde 9 Mayıs 1924’te incelemelerde bulunmak üzere İstanbul’a gelen Maarif Vekili Vâsıf Bey gazetecilerin sorusu üzerine; “*Papaz mektepleri hakkında Vekâletin kararı kesin ve lâ-yeteğayyardır* (değişmez). *Salibler indirilmedikçe bilâ-istisna hiçbir mektep açılmayacak ve açtırılmayacaktır*” diyerek Hükûmetin bu konudaki kararlılığını ifade etmiştir³⁶.

³⁴ “Papaz Mektepleri Hakkında”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Mayıs 1340 [1924], 2.

³⁵ “Kaç Defa Cevap Vereceğiz?”, *Tevhid-i Efkâr*, 9 Mayıs 1340 [1924], 3.

³⁶ “Maarif Vekili Vâsıf Bey Dün Geldi”, *Cumhuriyet*, 10 Mayıs 1340 [1924], 1.

Diğer taraftan Fransa ve İtalya Hükûmetlerinin siyasi temsilcileri Mayıs-1924'te Vâsıf Bey'le görüşmüşlerdir. Bu konuda Cumhuriyet Gazetesi muhabirine açıklamalar yapan Vâsıf Bey; kapatılan yabancı okulların tekrar açılması konusunun siyasi bir konu olmayıp Vekâletle okul idareleri arasında çözülebilecek dâhili bir mesele olduğunu ve çözüm için bu okulların Vekâletin emirlerine ve kanunlara uygun hareket etmeleri gerektiğini hatırlatmıştır. Açıklamasının devamında bütün okulları ve ilmi müesseseleri laik bir işleyişe kavuşturmayı prensip edindiklerini vurgulayan Vâsıf Bey; yabancı okulların dini eğitim vermelerine müsamaha gösterilemeyeceğini, Vekâletin bu okullar kapatıldığı zamanki tavrında bir değişiklik olmadığını, Fransa ve İtalyan temsilcilerin ziyaretleri sırasında da ülke içi bir sorun olan okullar meselesinin siyasi müzakere konusu yapılmayacağı şeklindeki kararı tekrar vurguladığını belirtmiştir³⁷.

Hakimiyet-i Milliye'de 21 Mayıs 1924 tarihinde "Papaz Mektepleri" başlığıyla yayınlanan imzasız başyazıda yabancı okulların tarihi süreçleri ve Türk toplumuna etkileri özetlendikten sonra kararlılığı gösteren şu ifadeler yer verilmiştir³⁸: *"Tevhid-i tedrisat prensibi uğrunda bütün mesleki ve ihzari (hazırlık) mektepleri lağveden, hatta zabitan (subay) sınıfı için namzet hazırlayacak askeri idadileri kapatan Türkiye Cumhuriyeti'nin, çocuklarımızın timsal-i İsa (Hz. İsa resmi) ile karşı karşıya yaşamasını tasvibe (uygun görme) kudreti yetişmez. Hükûmetimizin bu esas üzerindeki müşahede edilen hareketi, ortadan saliplerin (haç işaretleri) kaldırılmasıdır..... Fransa bizim memleketimizde mektep bulunduracaksa, onların arzusuyla bizim ihtiyacâtımız böyle bir noktada toplanıyorsa, bu mebânînin (binaların) ders odalarında salıp görmek istemediğimiz kadar papaz da görmek istemediğimizi sarahaten yazmak hakkı düşüncelerimizin pek samimi bir tercümanı olacaktır..... Biz, bu tehassüsâtımızın (hislerimizin) iyi anlaşılmasını kuvvetle arzu ve temenni etmekteyiz."*

Eğitimle ilgili çalışmalarda bulunmak üzere Haziran-1924'te İstanbul'a gelen Maarif Vekâleti Müsteşarı Köprülüzâde Fuad Bey gazetecilere yaptığı açıklamada; "Vekâlet sarahaten fikirlerini, kararlarını söylemiştir. Bu kararlardan hiçbir suretle ve ufak bir fedakârlıkta bulunmayacaktır" diyerek genelgelere uymadıkları için kapatılan yabancı okulların açılması konusunda geri adım atılmayacağını bir kez daha vurgulamıştır³⁹.

³⁷ "Ruhban Mektepleri", *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1340 [1924], 2.

³⁸ "Papaz Mektepleri", *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Mayıs 1340 [1924], 1.

³⁹ "Maarif Müsteşarı Şehrimizde Çalışacak", *Vakit*, 5 Haziran 1924), 2.

Fransız okulları 1924 Haziran ayı sonlarında Fransız Sefarethanesinde yapılan sınavlarla tekrar gündeme gelmiştir. Kapatılan Fransız okullarında okuyan öğrencilerin de bu sınavlara girdiği iddiası üzerine Maarif Müdüriyeti Müfettiş Hasib Bey'i tahkikat için görevlendirmiştir. İncelemeler sonrasında Hasip Bey; bu sınavların her sene dört kategoride yapılan, isteyen herkesin (herhangi bir okuldan mezun/mezun olmayan) başvurabileceği, sınavlarda başarılı olanlara Fransa'da geçerli olan belgenin verildiği sınavlar olduğunu açıklamıştır. Hasip Bey; kapatılan okullarda okuyanların da bu sınavlara girmelerinin Maarif Müdüriyetinin müdahalesini gerektiren bir durum olmadığını belirtmiştir⁴⁰.

Kapatılan Fransız okulların tekrar açılması için çeşitli tarihlerde resmî/şifahî temaslar olmuşsa da, Maarif Vekâletinin bu okul idarelerinden beklediği; haç işaretlerinin genel amaçlar için kullanılan alanlardan kaldırılması ve yasal düzenlemelere uyacaklarına dair yazılı başvuruda bulunulması isteğinin yerine getirilmemesi nedeniyle bir netice alınamamıştır (3 Eylül 1924)⁴¹. Bu görüşmelerde kapatılan okulların bir müzakere veya pazarlık konusu olduğu yönünde haberler basında sık sık yer almıştır. Hükûmet ve Maarif yetkilileri de bu haberlere dair açıklama yapma gereği duymuşlardır. Nitekim, 17 Eylül 1924 tarihli gazetelerde yer alan açıklamada; yabancı ülke temsilcileri veya Papa ile yabancı okullar sorununun konuşulmasının Hükûmetin politikalarına aykırı olduğu, çünkü Hükûmetin bu konuyu bir iç mesele olarak gördüğü ve sorunun ilgili okul idarecileriyle Maarif Vekâleti arasında çözülmesi gerektiği yönündeki karar tekrar hatırlatılmış ve aksi yöndeki haberlerin doğru olmadığı vurgulanmıştır⁴².

Kapatılan yabancı okulların açılması için girişimler sadece İstanbul'da değil Ankara'da da sürdürülmüştür. Albay Mojen de Ankara'da Hükûmet yetkilileriyle görüşmeler yapmıştır⁴³. Fransız okulları adına Ankara'ya gelen beş kişilik bir heyet 4 Ekim 1924'te Maarif Vekili ile görüşmeler yapmışlar ve Türk Hükûmetinin yabancı okullarla ilgili almış olduğu kararlara uyacaklarına dair yazılı bildirimde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Maarif Vekâleti bu okulların tekrar açılabilmesi için İstanbul Maarif Müdüriyetine tebligat göndermiştir. Bu yazıda; yabancı okulların sıkı bir denetime tabi tutulması, öğrencilerin girdiği ve

⁴⁰ "Fransız Sefarethanesindeki İmtihanlar", *Tevhid-i Efkâr*, 27 Haziran 1340 [1924], 3.

⁴¹ "Papaz Mektepleri Hakkında", *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1340 [1924], 3.

⁴² "Papaz Mektepleri Türkiye-Fransa Arasında Müzakerât Haberi Asılsızdır", *Cumhuriyet*, 17 Eylül 1340 [1924], 1.

⁴³ "Papazlar Mektepleri Açılıyor", *Tevhid-i Efkâr*, 4 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 5.

bulunduğu yerlerde haç işareti ve dini resimlere müsaade edilmemesi özellikle vurgulanmıştır. Vekâletin bu tebliğinden sonra İstanbul Maarif Müdüriyeti, kapatılan okullara bir yazı göndererek; Hükûmetin emirlerine uymak şartıyla okulların tekrar açılmasına müsaade edildiği belirtilmiş ve bu şartları kabul ettiklerini yazılı bir dilekçe ile taahhüt ederek okullarını tekrar açmak isteyenlerin Maarif Müdüriyetine yazılı başvuru yapmaları gerektiği vurgulanmıştır (4 Ekim 1924)⁴⁴. Bunun üzerine Saint Joseph ve diğer yedi Fransız okulunun temsilcileri talimatlara uyacaklarına dair Maarif Müdüriyetine yazılı başvuruda bulunmuşlardır. Konuyla ilgili olarak gazetecilere açıklama yapan İstanbul Maarif Müdürü Nâil Râşid Bey; her okul için ayrı ayrı yapılan başvurulara ait evrakın Maarif Vekâletine gönderildiğini ve gelecek cevaba göre bu okulların açılacağını belirtmiştir⁴⁵.

Yabancı okullar konusunda Papalık Temsilcisi Monsenyör Dolçi ve Fransız Yüksek Temsilciliğinde görevli Albay Mojen'in birbirleriyle irtibatlı olarak hareket ettikleri görülmektedir. Albay Mojen 13 Ekim 1924 tarihinde Maarif Vekiline gönderdiği özel mektupta; rahatsızlığı nedeniyle bizzat Ankara'ya gelip ziyaret edemediği için özür beyan ettikten sonra şu ifadeleri kullanmaktadır⁴⁶: *"Monsenyör Dolçi evvelce vaad buyurmuş olduğunuz üç Katolik mektebin derhal küşadı (açılması) müsaadesini zât-ı âlînizden istirham eylemekte bulunduğunu arz etmemi söyledi. Mumaileyhin (adı geçenin) bu teşebbüsünün husûlünü (gerçekleşmesini) ben de iltimas eder bir an evvel neticelenmesini istirham eylerim."* Bu kısa mektuptan; Monsenyör Dolçi'nin Ankara'da Maarif Vekili ile yaptığı görüşmede üç tane Katolik okulunun açılması yönünde bir ümide kapıldığı anlaşılabılır. Bu okulların hangileri olduğu tespit edilemese de Fransa temsilciliği aracılığıyla bir yazışmaya konu olması bu ihtimali güçlendirmektedir. Dikkati çeken bir husus da Albay Mojen'in bu isteğe aracılık etmesi ve mektupta bu okulların açılmasına müsaade edilmesi için âciliyet ricasını belirtmesidir.

İstanbul dışındaki şehirlerde bulunan Fransız okullarının durumu da Türk-Fransız ilişkilerinin konusu olmuştur. Mersin'de Fransız Kapusen (Capucins)

⁴⁴ "Papazlar Talimatname Ahkâmına Bilâ Kayd-ü Şart İtâ'at Ediyorlar", *Tevhid-i Efkâr*, 5 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 4; "Papazlar Mektepleri Ne Şartla Açılıyor", *Cumhuriyet*, 5 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 3; "Papazlar Tahriri Taahhütte Bulunacaklar", *Akşam*, 6 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 2.

⁴⁵ "Papaz Yetiştiriyorlarmış", *Tevhid-i Efkâr*, 5 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 4; "Papaz Mektepleri", *Tevhid-i Efkâr*, 6 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 4.

⁴⁶ BCA.,180-09-00-00/24-130-1. Albay Mojen'in mektubun tercümesinin üzerine "Hususi dosyaya" notu düşülmüştür. Ayrıca bir işlem yapılmasına dair bir ifade yer almamaktadır.

papazlarının idaresinde açılan Saint Antoine Koleji I. Dünya Savaşı sırasında kapatılmıştı. 30 Ekim 1914 tarihinden önce açılmış olan yabancı eğitim kurumlarının mevcudiyetlerinin tanınacağına dair İsmet Paşa tarafından Fransız Temsilcisine verilen mektup çerçevesinde Kurtuluş Savaşı'ndan sonra bu okulların açılmasına izin verilmiştir. Ancak ilgili mektup gereği üç ay içerisinde ruhsatlarını yenilemeleri/yeni ruhsat almaları istenilmiştir. Bunu yapmadıkları için bu okullar 1923 yılında kapatılmışsa da daha sonra İsmet Paşa'nın emirleri çerçevesinde tekrar açılmasına müsaade edilmiş ve ilgili belgeleri tamamlayıp ruhsat almaları gerektiği hatırlatılmıştır. Bu uyarıya rağmen yükümlülüklerini yerine getirmeyen ve sınıflarında haç ve dini semboller bulunduran bu okulların 28.4.1924 tarihinde bu okulların tamamen kapatılması kararlaştırılmışken okul yönetimi 1.5.1924 tarihli dilekçeleri ile okullarını kapattıklarını bildirmişlerdir⁴⁷. Fakat 21 Ekim 1924'te bu okulun tekrar açılması için başvuru yapılmıştır. Okulların açılabilmesi için; papaz mektebi statüsünden çıkarılıp eğitim kurumu haline getirilmesi, sorumlu müdür tarafından bizzat başvuru yapılması, haç ve diğer dini sembollerin kaldırılması, Vekâletin emir ve talimatlarına uyulacağına dair taahhütte bulunulması ve okul açmak için gerekli başvuru evrakının tamamlanması istenilmiştir. Bunun üzerine Fransız Elçiliğinden General Mojen, Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığına 13 Haziran 1925 tarihinde bir nota vererek, benzer durumda olup kapatıldıktan sonra tekrar açılmasına müsaade edilen Tarsus Amerikan Koleji'nin açılmasını örnek göstererek Mersin'deki Saint Antoine Koleji'nin de tekrar açılmasına müsaade edilmesini istemiştir⁴⁸.

Zonguldak'ta biri kızlar diğeri erkekleri için iki Fransız ilkokulu bulunmaktaydı. 1897 yılında yani I. Dünya Savaşı'nda önce açılmış olduğu için faaliyetlerine devam etmelerine müsaade edilmişti. Ancak yapılan teftiş sırasında Mekâtib-i Husûsiye Talimatnamesinde istenen şartları sağlamadığı için 8 Ağustos 1923'te kapatılmışsa da Dersaadet Ereğli Kömür Şirketi Genel Müdürü okulun açılması için başvuruda bulunmuştur. Türk Hükûmetinin kanun ve talimatlarına uyulacağına dair taahhüt verilmesi üzerine 19 Ocak 1924'te okulun tekrar açılmasına müsaade edilmiş ve ruhsatname verilmiştir⁴⁹.

Çanakkale'deki Fransız okulu da Talimatname hükümlerinde istenilen şartları sağlamadığı gerekçesiyle 21 Eylül 1927 tarihinde Maarif Müdürlüğünce kapatılmıştır. Bunun üzerine okul idaresi adına Victuare, eksikliklerin kısa sürede

⁴⁷ BCA., 180-09-00-00/27-143-1.

⁴⁸ BCA., 180-09-00-00/27-143-1.

⁴⁹ BCA., 180-09-00-00/27-141-1.

giderileceğini vaat ederek okulu tekrar açmak için 18.12.1927 tarihinde başvuruda bulunduğu gibi Fransız Elçiliğinden 2 Mart 1929 tarihinde Hariciye Vekâletine bir nota verilmiş ve eksiklikleri giderildikten sonra okulun açılmasına müsaade edilmesi istenilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Ali Fethi (Okyar)'a da Fransız Dışişleri Bakanlığınca bir yazı iletilmiştir. Başvuru sahiplerine; Maarif Vekâleti Müdürler Encümeni'nin 21.11.1927 tarihli bu okulla ilgili kararında belirtilen ve okulun kapatılmasına neden hususların giderilmesi gerektiği hatırlatılmıştır⁵⁰.

İstanbul ve diğer şehirlerde bulunan Fransız okullarından bazılarının kapatılması süreci Türk-Fransız ilişkilerine olumsuz etki etmekle birlikte Türk Hükûmetinin kararlı tutumu neticesinde uzlaşma yoluyla çözüme kavuşturulmuştur. Türk hukukuna uymak şartıyla kapanan okulların tekrar açılmasına müsaade edilmiştir.

2) ABD Hükûmeti Adına Yürütülen Görüşmeler

Türk topraklarındaki yabancı okulların eğitim faaliyetleri görüntüsü altında milliyetçilik ve din/mezhep propagandası yapılması zararından öte, bazı okulların Ermeni ve Rum çetelerine silah sevkiyat ve imalatına aracılık etmeleri Kurtuluş Savaşı döneminin sık rastlanan olaylardandır. Kayseri Talas'ta bulunan Amerikan kolejinin çevredeki çetelere silah temininde rolü bulunduğu yönünde ihbar üzerine arama yapılmışsa da herhangi bir delil bulunamamıştır. Kolej kampüsü içerisinde bulunan hastane yıkıntısında bulunan bir tüfeğin bir öğrenci tarafından kuyuya atıldığı haber alınınca okul binası ve çevresinde yeniden arama faaliyetine girilmiştir. Bu aramalarda kuyuya atılan tüfek elde edildiği gibi okulun çeşitli bölümlerinde tabanca, tüfek, mermi, tüfek yapımını gösteren krokiler, dinamit ve patlayıcı imaline dair tariflerin olduğu evrak ele geçirilmiştir. Bunun üzerine Kayseri Mutasarrıflığından Dâhiliye Vekâletine gönderilen yazıda; öteden beri bir fesat ocağı olan bu kurumların kapatılması, çoğu subay ve makinist olan personelinin yurtdışına çıkarılmaları teklif edilmiştir. Dâhiliye Vekâleti de bu konuda İcra Vekilleri Heyeti'nce bir karar verilmesini talep etmiştir (1 Haziran 1921)⁵¹.

Millî Mücadele döneminde, I. Dünya Savaşı sırasında kapanan Amerikan okullarından bazılarının tekrar açılması hususu gündeme gelmiştir. Aslında 1915

⁵⁰ BCA., 030-18-01-01/23-7-10.

⁵¹ BCA., 30-10-00-00/206-406-4.

tarıhli "Mekâtib-i Husûsiye Talimatnamesi"nin 4. maddesinde, okul açılması talep edilen yerlerde ilgili ÷lke vatandaşlarının okula ihtiyaç gösterecek miktarda nüfusun olması şartı bulunmaktaydı. ABD'nin Türkiye topraklarında okul açmayı gerektirecek nüfusu bulunmamaktaydı. Bu bakımdan Maarif Vekâleti, Türkiye'deki Amerikan okullarının durumu ve yapılacak muameleler hakkında İcra Vekilleri Heyeti'nde karar alınmasını talep etmiştir. İcra Vekilleri Heyeti'nin 30 Temmuz 1922 tarihli toplantısında konuyla ilgili şu karar alınmıştır⁵²: Yabancı okullarla ilgili Talimatname hükümleri saklı kalmak şartıyla (Amerikan) yardım kuruluşları tarafından açılan Darüleytamlardaki eğitim, Mekâtib-i Husûsiye Talimatnamesine uygun olarak Türk vatandaşı adına ruhsatname alınmak ve Fransızlarla yapılan anlaşmada olduğu gibi, savaştan önce mevcut okulların kanunlara uymak koşuluyla faaliyetlerine devam edebilecekler, ancak yeni okul açılmasına müsaade edilmeyecektir.

Diğer yabancı okullar gibi Amerikan okulları da Maarif Vekâletinin emirlerine uymakta zorlanmışlardır. Örneğin, Vekâletin atadığı Türkçe öğretmenlerini kabul etmediği için İzmir'deki Amerikan Koleji'nin kapatılmasına karar verilmiştir(17.11.1923)⁵³.

Adana'da Tepebağ semtinde bulunan Amerikan Kız Koleji⁵⁴, Müslüman öğrencilerin Hristiyanlıkla ilgili dini törenlere katılmaya zorlanmaları iddiasıyla gündeme gelmiştir. Adana'da yayınlanan Hayat Gazetesi'nin 3 Kasım 1923 tarihli nüshasında "Adana'daki Amerikan Mektebi" isimli bir başyazı yayınlanmıştır. Gündüz Nâdir imzalı başyazıda; 11 öğrencisi olan ve öğretmenlerinin hepsi Amerikalı olan okulda Müslüman çocukların Hristiyanlığa ait törenlere iştirak ettirildiğine değinilmekteydi. "İslam Çocukları Hristiyan Âyinine" başlıklı haberde ise "Mini Mini Türk Yavrusu" imzalı bir okuyucu mektubu yer almakta ve Halk Gazetesi'ndeki haber üzerine aniden okula müfettiş geldiği, müfettişin okulda bulunduğu sırada dini törenlerin icra şeklinin değiştiği ve Türk marşının

⁵² *Takvim-i Vekâyi'*, 13 Eylül 1331 [26 Eylül 1915], 1; *Maarif Vekilliği Tebliğler Dergisi*, cilt 3, Sayı 132 (11 Ağustos 1941), 214-215.

⁵³ "İzmir'deki Ecnebi Mektepleri", *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Teşrinisani [Kasım 1923], 3.

⁵⁴ Okulun ilk binası 1880, ikinci binası 1914 yılında inşa edilmiş ve Amerikan Kız Koleji olarak 1927 yılına kadar eğitim-öğretime devam etmiştir. 1927 yılında kolejde okuyan bir Müslüman kız öğrencinin Hristiyanlığa geçmesi nedeniyle yaşanan olaylar nedeniyle kolej kapatılmış ve binalar Maarif Vekâletince ortaokul olarak kullanılmaya başlanmıştır. Halen aynı binalarda Tepebağ Anadolu Lisesi olarak eğitim-öğretime devam edilmektedir. http://tepebaganadolulisesi.meb.k12.tr/meb_ys_dosyalar/01/01/374215/icerikler/tarihçemi_z_14533.html?CHK=09d31716999ccb1a06899a6c1d9bdcce (Erişim Tarihi: 30.04.2018)

çalındığı anlatılmaktadır⁵⁵. Gazetede bu haberler üzerine Maarif Vekâletinden Adana Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen telgrafta olayın araştırılması istenilmiştir. Bu telgrafta 17.11.1923 tarihinde verilen cevapta; gazetede yer alan haberin doğru olduğu ve teftiş sırasında okulun ruhsatının bulunmadığı tespit edilerek bu konuda okul idaresinin şifahen uyarıldığı kaydedilmekteydi. Yazının devamında; bu uyarının gereğinin yapılmaması durumunda resmi işlem yapılacağının vurgulanmaktaydı⁵⁶.

Vekâletin Türkçe, Türk Tarihi ve Türkiye Coğrafyası derslerinin Türk öğretmenler tarafından verilmesine dair emirlere Tarsus Amerikan Koleji direnç göstermiştir. Ayrıca teftiş sırasında okulun sınıf ve salonlarındaki dini heykel ve resimlerin kaldırılmadığı görülmüştür. Maarif Müdürü Fuad Bey ilk teftiş sırasında bu hususlarda yapılması gerekenleri yazılı olarak okul yöneticilerine bildirmiştir. Daha sonra yapılan ikinci teftişte de bu uyarıların dikkate alınmadığı ve emirlere uyulmadığı görülünce Maarif Müdüriyeti okulun kapatılması için Vekâlete yazı yazılmıştır. Tam da bu işlemlerin yapıldığı dönemde Amerikan Temsilcisi Amiral Bristol kapatılan Amerikan okulları ve Genç Hristiyanlar Cemiyeti konularını görüşmek üzere Ankara gitmiş ve 10 Nisan 1924 tarihinde Maarif Vekili Vâsıf Bey'i ziyaret etmiştir. Vâsıf Bey, Amiral Bristol'e Hükûmetin politikasını anlatmış; dini ve siyasi hiçbir propagandaya müsaade edilemeyeceğini ve bu karara uymayan okulların kapatılacağını vurgulamıştır. Görüşme sonrasında gazetecilere açıklama yapan Vâsıf Bey, Vekâletin kararlılığını şu ifadelerle dile getirmiştir: *"Vekâlet hiçbir ecnebi mektebinde dini telkînâta ve vaziyetlere müsaade edemez. Kendi mekteplerimizi Cumhuriyetin ruhuna mutabık bir şekle ifrâğ ettiğimiz (uygun hale getirmek) bir zamanda ecnebi mekteplerinin dini propaganda yapmasına müsaade edemeyiz. Lozan Ahitnâmesi talimat ve evâmîr-i Hükûmete itaat etmek kaydıyla bu mekteplerin vücudunu (varlığını) kabul etmektedir. Hükûmetin nizamât ve emirlerine itaat etmeyen mektepler nazarımızda mevcudiyet hakkına ve iddiasına mâlik olamazlar. İstanbul'da Maarif Müdüriyeti de bu evâmîr ve talimatı tatbik etmektedir."* Bu girişimlere rağmen Vekâletin onayı alındıktan sonra Tarsus Amerikan Koleji kapatılmıştır (Mayıs 1924)⁵⁷.

⁵⁵ Gündüz Nadir, "Adana'daki Amerikan Mektebi", *Hayat*, 3 Teşrinisani 1339 [Kasım 1923], 1.

⁵⁶ BCA., 180-09-00-00/25-132-1.

⁵⁷ "Mersin Amerikan Mektebi Kapandı", *Akşam*, 22 Mart 1340 [1924], 2; Hikmet Şevki, "Adana ve Mersin'de", *Akşam*, 23 Mart 1340 [1924], 2; "Tarsus Amerikan Mektebi Kapatıldı", *Akşam*, 17 Mayıs 1340/ 1924], 3; "Amerika Mümessili Maarif Vekili ile Görüştü", *Tevhid-i Efkâr*, 11 Nisan 1340 [1924], 1. 24 Haziran 1925 tarihinde Hariciye Vekâletinden Maarif Vekâletine gönderilen

Maarif Vekâletinin aldığı kararlar çerçevesinde faaliyetleri kısmen kısıtlanan Amerikan okulları gazetelerde yayınlanan ilanla öğrenci arayışına girmiştir. Göztepe Çiftehavuzlar'daki Amerikan Koleji tarafından yayınlanan ilanda; okulun tek amacının iyi bir eğitim vermek ve öğrencileri hayata hazırlamak olduğu, İngilizce'nin yanında Türkçe, Fransızca öğretileceği, gündüzlü öğrenciler için Kadıköy'le okul arasında ulaşımın sağlanacağı, gündüzlü öğrenciler için yıllık ücretin 75 lira, yatılı öğrenciler için yıllık ücretin 350 lira olduğu duyurulmuştur(10 Eylül 1924)⁵⁸.

Türkiye'de faaliyetlerine devam eden Amerikan okullarında eğitim dili İngilizce olup başka diller (Ermenice ve Rumca) de öğretilmekteydi. Bu durum Türk Maarif yetkililerince hoş karşılanmamış ve Amerikan okullarında İngilizce ve Türkçe dışında başka bir dille eğitime müsaade edilmeyeceği yönünde uyarılarda bulunulmuştur. Nitekim Çiftehavuzlar'daki Amerikan Koleji Müdürlüğü'ne gönderilen 9 Mart 1925 tarihli yazıda; öğrencilerin çoğunluğu Türk olduğu halde öğretmen, doktor hademe ve diğer çalışanların çoğunun Ermeni ve Rum olduğu, bu durumda Türk çocuklarını eğitimlerinin Rum ve Ermenilere bırakılmış olmasının kabul edilemeyeceği belirtilmekte ve onların yerine Türk personelin çalıştırılması istenilmiştir. Okulda okutulan Ermenice kitapların zararlı içerikleri nedeniyle toplatılması istenilen yazının devamında; esas itibarıyla Amerikan okullarında İngilizce ve Türkçe dışında başka bir dilin öğretilmesinin yasak olduğu hatırlatılmakta Ermenice ve Rumca derslerin programdan çıkarılması istenilmektedir⁵⁹.

Bursa Amerikan Kız Koleji'nde okuyan dört öğrencinin (Nemîka, Kâmrân, Ma'delet ve Seniha) okul idaresi ve öğretmenlerinin teşvikiyle Protestanlığa geçtiklerine dair haberlerin çıkması üzerine yapılan soruşturma neticesinde olayın doğruluğu ortaya çıktığı için 1928 yılında kapatılmıştır. Öğrencileri Bursa'daki diğer okullara nakledilmiştir. Ayrıca okul yöneticileri hakkında "Hükûmet emirlerine karşı gelmek" suçlamasıyla dava açılmış ve çeşitli hapis cezaları verilmiştir⁶⁰.

Mersin'deki Fransız okulları ile ilgili yazıda bahsedildiği üzere kapanan Tarsus Amerikan Koleji'nin bu tarihten önce tekrar açıldığı anlaşılmaktadır. *BCA.*, 180-09-00-00/27-143-1.

⁵⁸ "Amerikan Mektebi", *Vakit*, 10 Eylül 1340 [1924], 4.

⁵⁹ *BCA.*, 180-09-00-00/23-123-1.

⁶⁰ *BCA.*, 180-09-00-00/25-135-1; Fahir Armaoğlu, Türkiye'de Amerikan Okulları Krizi 1927-1928", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XIII, sayı 37 (Mart 1997): 1-29; Şaban Ortak, "Tanassur Hadisesi ve Bursa Amerikan Kız Koleji'nin Kapatılması", *Mudanya Mütarekesi'nden Günümüze Bursa Uluslararası Sempozyumu* (Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları 2015), 671-698.

3) İngiltere Hükûmeti Adına Yürütülen Görüşmeler

Maarif Vekâletinin getirdiği yasal yükümlülöklere uymadığı için kapatılan yabancı okullar arasında İngiliz okulları da bulunmaktaydı. Beyoğlu'nda bulunan İngiliz Kız Lisesi ise; Maarif Vekâletinin tayin ettiğı Türkçe dersleri öğretmenini kabul etmemesi nedeniyle kapatılmış ve bu durum uzun yazışmalara neden olmuştur. Okulun 1925 yılı kadrosunda Türkçe, Türk Tarihi ve Türkiye Coğrafyası dersleri için 4 Türk öğretmen bulunmaktaydı. Önceki yıl bu okulda görev yapan Semiha Sâdık Hanım isimli öğretmen, okul idaresinin talebi (başarısız bulunması ve başka bir okulda tecrübe kazanması için) ile değiştirilmiştir⁶¹.

Maarif Vekâleti 13.1.1926'da bu okula Türkçe öğretmeni olarak Yusuf Rasih Bey'i tayin etmişse de okul idaresi bu kişiyi öğretmen olarak istihdam etmek istememiştir. 26.1.1926 tarihinde Maarif Müdüriyetine gönderilen yazıda; Yusuf Rasih Bey'in öğretmene yakışmayacak hal ve hareketlerinin olduğu gerekçesiyle göreve başlatılmadığı belirtilmiştir. Bunun üzerine yapılan tahkikatta; Yusuf Rasih Bey'in okul müdiresi ile görüşmeye gittiğinde sürekli sallandığı ve ayakta durmakta zorlandığı, ayrıca doğru dürüst konuşmadığı dolayısıyla onu görenlerde (müdire, Türkçe öğretmeni Şevket Lütfi ve kapıcı) sarhoş olarak okula geldiğı kanaati uyandığı için okula kabul edilmediğı anlaşılmıştır. Yine bu tahkikatta; aslında Yusuf Rasih Bey'in sarhoş olmadığı, içki kullanmadığı, ancak Avrupa'da bulunduğı dönemde ağır bir hastalık geçirmesi nedeniyle hal ve hareketlerinde bir durgunluk, konuşmasında tutukluk görüldüğü ve kulaklarının da ağır işittiğı tespit edilmiştir. Ayrıca öğretmenin daha önce görev yaptığı İtalyan Okulu yönetiminin de kendisinden memnun oldukları öğrenilmiştir. Olayın iç yüzünün böyle olduğu anlaşılrsa bile okul müdiresi Yusuf Rasih Bey'in değiştirilmesi talebini maarif yetkililerine iletmiştir. İstanbul Maarif Müdürlüğü bu değişikliğı Vekâlete arz edecek iken, İstanbul'a gelmiş olan Maarif Vekâleti İlk Tedrisat Umum Müdürü İhsan Bey duruma müdahale etmiş ve Yusuf Rasih Bey'in göreve başlatılmasını istemiştir. Bunun üzerine 7.2.1926 tarihinde okul idaresine bu öğretmenin göreve başlatılması emri tebliğ edilmiştir. Okul idaresinden 15 Şubat 1926 tarihiyle gönderilen yazıda, İngiliz Elçisinin Türk Hükûmeti ile yapacağı görüşmenin sonuçlanmasına kadar tayinin ertelenmesi ve mümkün ise bir kadın öğretmen tayin edilmesi talep edilmiştir⁶².

⁶¹ BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

⁶² BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

Gerçekten de İstanbul'daki İngiliz Elçiliğinden R. S. Lindsay* imzasıyla 9 Şubat 1926 tarihinde TBMM Hükûmeti Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığına ve oradan da Hariciye Vekâletine ulaşan bir mektupta (nota) Beyoğlu'nda bulunan İngiliz Kız Lisesi için taleplerde bulunulmuştur. Türkiye'de faaliyette bulunan yabancı okulların tabi olacağı hükümlerin İsmet Paşa tarafından Lozan Antlaşmasına ek olarak sunulan mektuplarla kayıt altına alındığı belirtilen mektupta; Türk Hükûmeti yabancı okulların eğitim faaliyetlerini ve teşkilatlarını nazar-ı itibara almak taahhüdünde bulunduğu halde Maarif memurlarının 1808 yılında kurulan İngiliz Kız Lisesinin eğitimine müdahalede bulundukları ve bu durumun okuldaki eğitim-öğretimin devamını engellemeye yönelik olduğu iddia edilmektedir. Türkçe ders saatlerinin sürekli arttırılmasının diğer bilimlerin öğretilmesini aksattığı savunulan mektupta; yazışma ve kayıtların Türkçe yapılması yönündeki karara göre İngiliz olmayan öğrencilerin** aileleriyle yapılan yazışmaların da Türkçe yapılmasının zorunlu tutulmasının da Lozan'da verilen taahhütlere aykırı olduğu ve Türkçe dersleri için tayin edilen öğretmenlerin sık sık değiştirilmesinin eğitim-öğretimin ciddi yapılması imkânını ortadan kaldırdığı anlatılmaktadır. Buna örnek olarak bu okula Ocak ayında tayin edilen Fehamet Hanım'ın hamile olduğu ve dersleri yürütecek durumda olmadığı anlatılan mektubun devamında; son günlerde tayin edilen Rasih Bey'in ise 4-5 ay başka bir okulda denenmiş emekli bir asker olduğu ve dolayısıyla bu kişinin İngiliz lisesinde öğretmenlik yapacak yeterliliğe sahip olmadığı, böyle sarhoş, liyakatsiz ve kabiliyetsiz birinin okula kabul edilmemesinin doğal olduğu savunulmaktadır. "İlgili makamların bu kişiye başka bir yerde iş bulabileceği ümidindeyim" gibi ukalâca ifadeye yer verilen mektubun son kısmında; bu okullarda Türkçe eğitiminden istenilen faydanın sağlanması için okul idaresinin önceden muvafakat ve kabulü alınmayan hiçbir öğretmenin tayin edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır⁶³.

* Ronald Charles Lindsay, o tarihlerde büyükelçilik düzeyinde olmayan İstanbul'daki İngiliz Sefareti'ne diplomatik temsilci olarak Ocak-1924'te atanmıştır. 1 Mart 1925'te de Büyükelçilik seviyesine çıkarılmıştır. Bkz: Ufuk Erdem, "İngiltere'nin Yeni Başkent Ankara'yı Kabullen(emeye)işi ve İngiliz Büyükelçilik Binasının İnşası", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6, sayı 5 (2017): 2193-2227.

** Beyoğlu İngiliz Kız Lisesi'nde çok farklı ülke vatandaşı kız çocuğu eğitim görmektedir. Örneğin 1923 yılında bu okulda; 39 Türk, 22 İngiliz, 2 İspanyol, 7 Avusturyalı, 6 Yunan, 1 İranlı, 3 Rus, 3 Fransız, 2 İtalyan, 1 Romanyalı, 1 Bulgar ve 1 Polonyalı kız öğrenci eğitim almaktaydı. Bkz: BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

⁶³ BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

Bir taraftan bu yazışmalar sürerken diğer taraftan da Maarif Vekâletinden 24.2.1926'da İstanbul Valiliğine gönderilen yazıda; İngiliz Kız Lisesinin, Yusuf Rasih Bey'in tayin yazısının tebliğinden itibaren 24 saat içerisinde göreve başlatmadığı takdirde okulun kapatılması ve Hükûmetin emirlerine karşı gelmekten dolayı sorumlular hakkında adli işlemin başlatılması emredilmiştir⁶⁴.

R. C. Lindsay'ın yukarıda bahsedilen mektubu Hariciye Vekâletinden 27 Şubat 1926 tarihinde Maarif Vekâletine bildirilmiş ve mütalâa talep edilmiştir⁶⁵. Maarif Vekâletinden 1 Mart'ta verilen cevapta; Maarif Vekâletinin Lozan Antlaşmasına ek mektupların hükümlerinin idrakinde bulunduğu, İngiliz Kız Lisesi hakkında yapılan tebliğlerin okulun teşkilatını değiştirmek olmayıp Antlaşma gereği yabancı okullara Türkçe dersleri konulması kararının uygulanmasından ibaret olduğu ve ayrıca yabancı okulların kayıtlarını bulundukları ülkelerin resmi dili ile yapmalarının denetim ve kontrol açısından bir zorunluluk olduğu vurgulanmıştır. Diğer yabancı okullarda olduğu gibi İngiliz Lisesinde okutulacak Türkçe, Türk Tarihi ve Coğrafyası derslerinin öğretmenlerin tayin yetkisinin Maarif Vekâletine ait olduğu kaydedilen yazıda; hiçbir ülkede hiçbir elçiliğin, bulunduğu ülkenin Eğitim Bakanlığının görevlerine müdahale etme yetkisinin bulunmadığı, Fehamet Hanım ile Yusuf Rasih Bey'in Maarif Müdüriyetince değil doğrudan Vekâletçe tayin edildiği, önde gelen bir ailenin kızı olan Fehamet Hanım'ın bir kadın olması nedeniyle hamilelik gibi bir durumun yaşanmasının doğal olduğu ve doğum sonrası bir aylık izin bittiğinde görevine devam edeceği belirtilmiştir. Yusuf Rasih Bey'in iyi bir asker ve yetenekli bir öğretmen olduğu vurgulanan yazının devamında; bu kişinin rahatsızlığı nedeniyle konuşmasındaki tutukluğun okul idaresince araştırmaya bile gerek duyulmadan sarhoşluk olarak itham edilmesinin kanuni sorumluluk gerektirdiği ve **Vekâletin yabancı bir okula tayin edeceği öğretmen için okul idaresinden görüş almasının ülkenin bağımsızlığı açısından doğru olmayacağı** belirtilmiştir. İngiliz Kız Lisesinin öğretmenin göreve başlatılmasıyla ilgili olarak İngiliz Elçisinin Hükûmete başvurusundan bahisle tehditkâr bir tavır aldığı kaydedilen yazının son kısmında; böylece Vekâletçe tayin edilen bir öğretmeni kabul etmemekle Hükûmetin emir ve kararlarına karşı gelmiş olduğu için Hususi Mektepler Talimatnamesinin 41. Maddesi gereğince okulun kapatılacağı ve Ceza Kanununun 99. maddesi gereği sorumlu müdür hakkında da adli işlem başlatılacağı ifade edilmiştir⁶⁶.

⁶⁴ BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

⁶⁵ BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

⁶⁶ BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

Gerçekten de Maarif Vekâletinin bu yöndeki emri 3.3.1926 günü saat 16.30'da Maarif Müdür Yardımcısı Hasib Bey tarafından okul idaresine tebliğ edilmiş, tebellüğ yazısı alınmış ve 24 saat zarfında Yusuf Rasih Bey'in göreve başlatılmasının kabul edildiğinin bildirilmesi istenilmiştir. Sürenin dolmasına kısa bir süre kala (4.3.1926 saat: 16.00) Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Nusret Bey, Maarif Müdürü Nâil Râşid Bey'i telefonla aramış İngiltere Sefaretinden iki kişinin görüşmeye geleceklerini bildirmiştir. İngiltere Sefareti Baştercümanı ve askeri ataşe, Nâil Râşid Bey'i ziyaret etmişler, görüşmenin özel bir ziyaret olduğunu söylemişler ve İngiliz Sefirinin Hariciye Vekâletine yaptığı başvurunun sonuçlanıncaya kadar sürenin iki gün uzatılmasını istemişlerdir. Nâil Râşid Bey cevaben; süreyi uzatmaya yetkisinin bulunmadığını belirtmiş ve süre dolduğunda okulun kapatılması kararını Valiliğe bildirmiştir⁶⁷.

Maarif Vekâletinin kararı doğrultusunda İstanbul Valiliği emri ile Emniyet Müdüriyetinden üç kişilik bir polis ekibi 4 Mart 1926 tarihinde İngiliz Kız Lisesine gitmişler ve kapatma kararını tebliğ etmişlerdir. Okul Müdiresi Ms. Thomas ve Okulun Katib-i Umumisi Mahir ve üç polisin imzasıyla düzenlenen mazbata ile okulun kapatılması işlemi kayıt altına alınmıştır. Kapatma tutanağının bir sureti Vekâlete gönderilmiştir⁶⁸.

Tayin edilen öğretmeni kabul etmediği için İngiliz Kız Lisesi kapatıldığı gibi bununla ilgili evrak 8 Mart 1926 tarihinde Asliye Mahkemesi Savcılığına verilmiş ve soruşturma başlatılmıştır⁶⁹. Kısa süre sonra 17.3.1926 tarihinde Maarif Vekâletinden İstanbul Valiliğine gönderilen telgrafta; İngiliz Kız Lisesinin tayin edilen öğretmeni kabul edeceğine dair alınan bilgi doğru ise okulun açılmasına müsaade edilmesi ve başlatılan adli takibatın durdurulması istenilmiştir⁷⁰.

Hariciye Vekili Doktor Rüşti imzasıyla ve "gayet müstaceldir" ifadesiyle 17 Mart 1926 tarihinde Maarif Vekâletine gönderilen yazıda; Maarif Vekili ve Hariciye Vekillerinin İngiliz temsilci ile yaptıkları görüşmede Paskalya tatili sırasında öğretmenin değiştirileceği yönünde verilen sözler üzerine İngiliz Kız Lisesinin Yusuf Rasih Bey'i kabul etmesi kararının alındığı belirtilmektedir. Yazının devamında; bu sözlerin yerine getirilmesi çerçevesinde okulun açılması ve adli soruşturmanın iptali için o gün (17.3.1926) tarihi itibarıyla ilgili makamlara

⁶⁷ BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

⁶⁸ BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

⁶⁹ BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

⁷⁰ BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

emir verilmesi rica edilmektedir⁷¹. Bu yazıya Maarif Vekâletinden verilen cevapta; okul idaresinin öğretmenini kabul ettiğine dair başvuru yaptığı takdirde açılış için izin verileceği ve adli takibattan vazgeçileceği belirtilmiştir⁷².

Gerçekten de; 23 Mart 1926 tarihinde saat 11.30 itibarıyla okul müdürlüğü Yusuf Râsih Bey'i görevine başlatmış ve Vekâletin 18.3.1926 tarihli emri gereğince okulun açılışına müsaade edilmiştir. Ayrıca Maarif Müdürlüğünce adli soruşturmanın iptali için Müdde-i Umumiye (savcılık) yazı yazılmıştır (24.3.1926). Okulun açılması işlemi kolaylıkla halledilmekle birlikte adli soruşturmanın iptali konusunda kanuni engel bulunduğu, ancak davanın olumlu sonuçlandırılacağı İstanbul Valisi Süleyman Bey tarafından Maarif Vekâletine bildirilmiştir (28.3.1926) Yortu tatilinden sonra da okul eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır⁷³.

Maarif Vekâletinin 8 Nisan 1926 tarihli atama kararnamesiyle; Beyoğlu İngiliz Kız Lisesi Tarih ve Coğrafya Öğretmeni Yusuf Râsih Bey, yetersizliğine binaen görevden alınmış ve yerine Nişantaşı İngiliz Erkek Lisesi Tarih ve Coğrafya Öğretmeni Mehmed Nâhid Bey ilave görev olarak tayin edilmiştir⁷⁴.

İngiliz Kız Lisesinin kapatılması/açılması olayı Türk Maarif yetkililerinin ve Türk Hükûmetinin, yabancı okullar konusunda yaşadığı sınavlardan birisi olmuştur. Yeni devletin hem bağımsızlığını ispat ve hem de yabancı okulları denetim altına alma gayretlerinin neticesinde konu başarılı bir şekilde neticelenmiştir. Musul meselesi gibi önemli bir sorun dolayısıyla dönemin süper gücü İngiltere'nin bir okulunu kapatmak konusunda gösterilen cesaret takdire şayandır. Ancak tayin edilen ve göreve başlatılmayan öğretmen Yusuf Râsih Bey'in geçirdiği hastalıklar neticesinde konuşmasında yaşanan bozukluk, Türk tarafının elini biraz zayıflattığı için olsa gerektir ki, yukarıda ayrıntılı bir şekilde anlatılan süreç yaşanmıştır. İngiliz Lisesi öğretmeni kabul etmekle bu konudaki Türk Hükûmetinin otoritesini kabul etmiştir. Bunun üzerine de okulun tekrar açılmasına müsaade edilmiştir. Çünkü Türk tarafı öğretmenin göreve başlatılması ve eğer öğretmenle ilgili bir şikâyet olduğunda gerekçeleriyle bildirildiği takdirde değiştirilebileceğini savunmuştur. Neticede, öğretmen göreve başlatıldıktan sonra mesleki yetersizliği nedeniyle görevden alınmış ve yerine bir başkası tayin edilmiştir.

⁷¹ BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

⁷² BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

⁷³ BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

⁷⁴ BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

4) İtalya Hükûmeti Adına Yürütülen Görüşmeler

Maarif Vekâletinin yayınladığı genelgelere uymamakta direnen İzmir’deki iki İtalyan okulu (Nilos ve Jeremy) Katolik propagandası yapıldığı gerekçesiyle kapatılmıştır (Mart 1924) ⁷⁵. Kapatılan yabancı okullarla ilgili olarak Fransa ve İtalya Hükûmetlerinin siyasi temsilcileri Mayıs-1924’te Vâsıf Bey’le görüşmüşlerdir. Bu konuda Cumhuriyet Gazetesi muhabirine açıklamalar yapan Vâsıf Bey; kapatılan yabancı okulların tekrar açılması konusunun siyasi bir konu olmayıp Vekâletle okul idareleri arasında çözülebilecek dâhili bir mesele olduğunu ve çözüm için bu okulların Vekâletin emirlerine ve kanunlara uygun hareket etmeleri gerektiğini hatırlatmıştır. Açıklamasının devamında, bütün okulları ve ilmi müesseseleri laik bir işleyişe kavuşturmayı prensip edindiklerini vurgulayan Vâsıf Bey; yabancı okulların dini eğitim vermelerine müsamaha gösterilemeyeceğini, Vekâletin bu okullar kapatıldığı zamanki tavrında bir değişiklik olmadığını, Fransa ve İtalyan temsilcilerin ziyaretleri sırasında da ülke içi bir sorun olan okullar meselesinin siyasi müzakere konusu yapılmayacağı şeklindeki kararı tekrar vurguladığını belirtmiştir⁷⁶.

İstanbul'un çeşitli yerlerinde bulunan ve İtalyan rahip/rahibeler tarafından idare edilen 6 okul okullardaki dini sembollerin kaldırılmasına yönelik tebligata uymadıkları için kapatılmıştır. Bunun üzerine bu okul yöneticileri Maarif Müdürlüğü'ne başvurarak; her sınıfta birer haç bulundurmak şartıyla Haziran-1924 sonuna kadar (üç aylığına geçici olarak) okullarının tekrar açılmasına müsaade edilmesini talep etmişlerdir. Maarif Vekâletinden geçici bir süre için bile olsa böyle bir duruma müsaade edilemeyeceği cevabı verilmiştir (2.6.1924)⁷⁷.

İtalyan okullarıyla ilgili sorunlar sonraki yıllarda da devam etmiştir. Feriköy'de bulunan ve Salezyen cemaati tarafından idare edilen Bartolameos Jüstinyani (Giustiniani) okuluna Türkçe dersleri için bir kadın öğretmenin tayin edilmesi üzerine okul müdürü bu öğretmeni göreve başlatmama konusunda direnmiş ve 13 Şubat 1926 tarihinde bir erkek öğretmenin tayini için Maarif Müdüriyetine başvurmuştur. Hatta İstanbul'daki İtalyan Sefaretinden 23 Şubat 1926 tarihinde verilen notada; erkek okulu olması ve dini kurallar gereği kadın bir öğretmenin okula kabulünün mümkün olmadığı ileri sürülmüş ve okul

⁷⁵ "İzmir'de Kapatılan Ecnebi Mektepleri", *Akşam*, 8 Mart 1340 [1924], 3.

⁷⁶ "Ruhban Mektepleri", *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1340 [1924], 2.

⁷⁷ BCA., 180-09-00-00/26-139-1.

müdürünün erkek bir öğretmen tayini konusundaki talebinin yerine getirilmesi istenilmiştir⁷⁸.

Şişli'de buluna Jüstinyani (Giustiniani) Erkek Koleji yönetimi Türkçe dersleri için tayin edilen iki kadın öğretmeni (Suad ve Muazzez Mustafa hanımlar), okullarının rahip yetiştiren bir okul oldukları gerekçesiyle göreve başlatmamıştır. Bunun üzerine Maarif Vekâleti İstanbul Valiliğine gönderdiği bir yazı ile; eğer okul yönetimi okulun rahip yetiştiren bir okul olduğu iddiasında ise ruhsatnamesine aykırı hareket ettiği için okulun kapatılmasını istemiştir. Ruhsatnamesine uygun bir okul olduğu iddia ediliyorsa, bu durumda da tayin edilen öğretmenleri kadın-erkek ayırt etmeksizin tebliğ tarihinden itibaren 24 saat içerisinde göreve başlatmak durumunda olup, buna aykırı hareket sebebiyle de Mekâtib-i Husûsiye Talimatnamesinin 41. maddesi gereğince yine kapatılması gerektiği hatırlatılmıştır. Ancak buna gerek kalmamış ve İngiliz Kız Lisesi'nin aynı gerekçe ile kapatılmasından sonra Jüstinyani okulu tayin edilen öğretmenleri göreve başlatmıştır (Mart 1926)⁷⁹.

Maarif Vekâletinin Türkçe, Türk Tarihi ve Türkiye Coğrafyası dersleriyle ilgili kararın uygulanması, 4-5 yıl geçmesine rağmen İtalyan okulları açısından sorun olmaya devam etmiştir. İtalyan Elçiliğinin girişimi üzerine Türk Hariciye Vekâletinden Maarif Vekâletine gönderilen 1 Ocak 1928 tarihli yazıyla konu Maarif Vekâletine aksettirilmiştir. Maarif Vekâleti tarafından hazırlanan, hem Hariciye Vekâletine ve hem de İtalyan okullarına tebliğ edilmek üzere İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen cevabî yazıda şu ifadeler yer verilmiştir (25.1.1928)⁸⁰:

"Ecnebi mekteplerinde Tarih ve Coğrafya tedrisatı hakkındaki tebligata İtalya Sefaretinden itiraz bizce âtîdeki sebeplerden dolayı vârid (geçerli) değildir:

1- Türk gençlerinin tarih, coğrafya ve vatani malumat (vatandaşlık bilgisi) derslerini behemahal Türk programları dairesinde ve Türkçe kitaplardan Türkçe olarak okuması milli kültür namına zaruridir. Türk olmayan çocuklar bu karardan tamamıyla azadedirler. Bu halin ecnebi mekteplerini bu derslerin tedrisatı itibariyle bir külfete tabi tutması Vekâletimizi alâkadar etmez. Ecnebi mektepler, Türkiye'nin hâl ve âtîdeki kanun ve nizamlarına tamamen teba'iyet etmek (uymak) şartıyla faaliyetlerine devam

⁷⁸ BCA., 180-09-00-00/26-139-1.

⁷⁹ BCA., 180-09-00-00/26-139-1; BCA., 180-09-00-00/26-137-1.

⁸⁰ BCA., 180-09-00-00/24-130-1.

edebilirler. Lozan Muahdesiyle bu mektepler muvacehesinde devletin tahmil ettiği teklif (yüklediği yükümlülük) bu kayıt ile mahdûd (sınırlı) ve mukayyettir (kaydedilmiştir).

2- Ecnebi talebenin, ne mezkûr dersler için ve ne de alelîtlak (genel olarak) Türkçe okumak için bir mecburiyeti yoktur. Mektebin tabi olduğu millete mensup gençler Tarih, Coğrafya ve Malumat-ı Vataniye derslerini kendi lisanlarıyla okumalarında serbest olmalıdır. Bunların alacakları şahadetnamelerin Maarif idarelerimizden tasdikleri mecburi olmayabilir. Türk talebelerinin bu dersleri İtalyanca görmemiş olmamaları yüzünden daha yüksek derecede İtalyan mekteplerine kabul edilmemeleri meselesine gelince; bu cihet bizi kat'ıyyen alâkadar etmez. Türkiye'de Türk talebeler için birçok yüksek mektep vardır. Avrupa'da İtalya haricindeki mahallerde de Türk talebesi için her vakit istifade edilebilecek her nev'iden yüksek mektepler çoktur.

Lozan Muahdesi ahkâmı dairesinde (faaliyetlerine) devam etmelerine Maarif Vekâletince her vakit azamî hüsnüniyetle müsaade edilmekte olan ecnebi mekteplerinin böyle bir tebliği sû-i telâkkî ederek (yanlış algılayarak) sefaretlerini tavsît (aracı) suretiyle müracatta bulunmalarının ne dereceye kadar etmeleri doğru ve kâbil-i tecvîz olduğunu da ayrıca nazar-ı dikkat-i devletlerine arz eylerim efendim”.

Zamanla İtalyan okullarının Türk Hükûmeti ve bağlı kurumların aldığı kararlara uyma konusunda daha olumlu bir tavır içine girdikleri görülmektedir. Nitekim Kadıköy-Moda'da buluna Latin Assomsiyon Kilisesi Mektebi (Maitrise de L'Assomtion) müdüriyetinden 1926-1928 yılları arasında yapılan yazışmalarda; okulda görev yapan öğretmenlerle ilgili olarak hazırlanan ve düzeltilmesi için iade edilen evrakın gerekli düzeltmeler yapılarak onaya sunulduğu belirtilmiştir⁸¹.

5) Papalık Adına Yürütülen Görüşmeler

Maarif Vekâletinin haç ve dini sembollerin kaldırılmasına yönelik emirlerine uymadığı için bazı yabancı okulların kapatılması bu konuda ciddiyeti gösterme açısından ilk başta yeterli olmamıştır. Hem İstanbul Maarif Müdüriyeti ve hem de Ankara'da Maarif Vekâleti nezdinde girişimler devam etmiştir. Okulların yöneticileri kendi başlarına girişimde bulunmak yerine bir heyet oluşturma ve Papalığı devreye sokmayı denemişlerdir. Bu çerçevede Papalığın

⁸¹ BCA., 180-09-00-00/28-151-1.

İstanbul Temsilciliğinden bir yetkili görüşmelerde bulunmak üzere Nisan-1924'te Ankara'ya gitmiştir⁸².

Nisan ayındaki bu girişimden sonuç alınamayınca, Papaz Lord V. Alfons başkanlığında bir heyet Ağustos-1924 sonlarında Ankara'ya gelmişse de, Maarif ve Hariciye Vekillerinin Ankara dışında bulunmaları sebebiyle böyle bir görüşme gerçekleşmemiştir⁸³.

Türkiye'de kapatılmış olan yabancı okulların tekrar açılması meselesine Papalığın da dâhil olduğu ve bazı temaslar yürüttüğü görülmektedir. Bu çerçevede yaklaşık sekiz senedir Papalığın Temsilciliğini yürüten Monsenyör Dolçi, Roma'daki görüşmelerinden sonra İstanbul'a gelmiştir. Monsenyör Dolçi, 28 Ağustos ve 3 Eylül 1924 tarihlerinde TBMM Hükûmetinin İstanbul'daki Mümessili Nusret Bey'i ziyaret etmiştir. Görüşmeden sonra gazetecilere açıklama yapan Dolçi; anlaşma ümidinin kuvvetli olduğunu, yabancı okullarda müdür odalarının dışında hiçbir yerde haç işareti bulundurulmayacağını Türk Hükûmetine bildirildiğini ve kısa süre içinde sorunun çözülebileceğini belirtmiştir. Kendisinin görüşmeler için Ankara'ya gidip-gitmeyeceği sorusunu Dolçi, böyle bir niyetinin olmadığı şeklinde cevap vermiştir⁸⁴. TBMM Hükûmeti ile resmi ilişkiler kurulmadığı için Dolçi'nin temaslarını gayr-i resmi olarak kabul etmek gerekir. Ayrıca bu görüşmelerde yabancı okullar/papaz mektepleri meselesinin gündeme gelmemiş olması pek mümkün gözükmemektedir. Bu tür açıklamaların diplomatik nezaket çerçevesinde yapıldığı düşünülebilir.

Gerek Monsenyör Dolçi ve gerek Fransız yetkililerin temaslarında kendilerine; yabancı okullar sorununun Türkiye'nin bir iç meselesi olduğu, başka devletlerle pazarlık konusu edilemeyeceği, çözüm için okul idarelerinin muhatap alınacağı ve Vekâletin emirlerine uyulduğu takdirde okulların açılabilceği açık bir dille belirtilmiştir⁸⁵.

Monsenyör Dolçi daha sonra İstanbul Maarif Müdürünü de ziyaret etmiştir. Bu ziyaret ve görüşmeler ile basında yer alan haberlerle ilgili olarak

⁸² "Rahipler İnat Ediyor", *Akşam*, 13 Nisan 1340 [1924], 1, "Mektep Papazları Çıkıp Gideceklermiş!", *Tevhid-i Efkâr*, 13 Nisan 1340 [1924], 3.

⁸³ "Papaz Mektepleri", *Cumhuriyet*, 1 Eylül 1340 [1924], 3; "Papaz Mektepleri Tekrar Küşâd Ediliyor mu?", *Tevhid-i Efkâr*, 1 Eylül 1340 [1924], 3; "Haçlar Kalkacağından Papaz Mektepleri Açılıyor", *Vakit*, 1 Eylül 1340 [1924], 2.

⁸⁴ "Papaz Mektepleri", *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1340 [1924], 2; "Mesdûd Papaz Mektepleri Tekrar Açılıyor mu?", *Tevhid-i Efkâr*, 28 Ağustos 1340 [1924], 1; "Papaz Mektepleri", *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1340 [1924], 2; "Papaz Mektepleri", *Vakit*, 4 Eylül 1340 [1924], 2. **Bakınız: EK 2.**

⁸⁵ "Papaz Mektepleri Açılacak mı?", *Tevhid-i Efkâr*, 17 Eylül 1340 [1924], 3.

Maarif Vekili Vâsıf Bey, 22 Eylül 1924 tarihinde gazetecilere şu açıklamayı yapmıştır⁸⁶: “Fransa Katolik mekteplerinin tedrisata devam etmeleri mektep dâhilindeki salıblerin (haç) tamamen kaldırılmasına, evvelce verilen Talimatın bilâ-kayd-ü şart kabulüne mütevakıftır (bağlıdır). Doğrudan doğruya bir mesele-i dâhiliye (iç sorun) olan bu mesele siyasi teşebbüsât ile halledilemez. Monsenyör Dolçi’nin bu hususta Maarif Müdüriyetine müracaat ettiği bana yazıldı. Maarif Müdüriyetine verdiğim cevapta; Vekâletin bu meselede Monsenyör Dolçi’yi bir muhatap olarak kabul etmeyeceğini ve mektep idarelerinin doğrudan doğruya müracaat etmeleri lüzumunu bildirdim. Bugün (22 Eylül) mektepler namına Piyer Klerman imzasıyla meseleyi halletmek üzere yapılacak müzâkerât devam etmekle beraber, mekteplerin devam-ı tedrisatına şimdiden müsaade edilmesini rica eden bir istid’â geldi. Maarif Müdüriyetine verdiğim emirde salıbler indirilmedikçe müzakere etmeye, mekteplere müsaade vermeye imkân olmadığını bildirdim.”

Papalık Temsilcisi Monsenyör Dolçi ve Fransız Yüksek Temsilciliğinde görevli Albay Mojen’in birbirleriyle irtibatlı olarak hareket ettikleri hususuna Fransız okulları ile ilgili kısımda değinildiği için tekrara lüzum bulunmamaktadır.

Yabancı okulların açılmasıyla ilgili olarak Papalığın İstanbul Temsilciliği tarafından “İstanbul” gazetesine şu açıklama yapılmıştır⁸⁷: “Mekteplerin tekrar açılacağı haberi doğrudur. Papaz muallimlerin cümle-i vezaifinden (görevlerinden) addettikleri fikirlere riayet etmekle beraber Hükûmetin taleplerini tatmin eden bir câh-ı hall (çözüm yolu) bulunmuştur. Esasen böyle bir netice te’emmül edilmişti (amaçlanmıştı). Monsenyör Dolçi’nin Türkiye halkı hakkındaki hissiyât-ı düstânesi (dostça duygular) ve vâsi’ fikr-i müsâmahakârîsi (geniş hoşgörüyeye dair düşünceleri) malumdur. Ankara’ya i’zam olunan heyetin başında şark işlerine fazla vukufu (doğu işlerinde uzmanlığı) olan Monsenyör Sesarano olup heyet meyânında Lazaristler namına Mösy Lerek, Hristiyan Mekteplerinden Frer Jiro (?), Berlalenado bulunmuştur. Heyet yarın İstanbul’a avdet edecektir. Heyet güzel haberin tafsilatını getirecektir.” Bu açıklamada belirtilen süreç tamamlanmış ve şartları kabul eden okulların tekrar açılmasına müsaade edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetinin bu şekilde yabancı okulların açılmasına müsaade etmesi Vatikan ve İtalyan kamuoyunda olumlu karşılanmıştır⁸⁸.

⁸⁶ “Maarif Vekili Vâsıf Bey’in Beyanâtı”, *Cumhuriyet*, 23 Eylül 1340 [1924], 3.

⁸⁷ “Papaz Mektepleri Açılıyor”, *Tevhid-i Efkâr*, 7 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 2.

⁸⁸ “Papaz Mektepleri ve Vatikan”, *Akşam*, 13 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 3.

6) Kapatılan Yabancı Okullardan Bazılarının Yeniden Açılmaları

Gerek resmi gerek gayri resmi yürütülen görüşmelerde Türk Hükûmetinin tavrı ilgililere anlatılmış; “Hükûmetin nokta-ı nazarı kat’î ve lâ-yetegayyâr (değişmez) olup mekteplerdeki salîbler (haç) ve tasvirler kaldırılmaz ise mekteplerin küşadına (açılmasına) imkân olmadığı” vurgulanmıştır⁸⁹.

Kapatılan yabancı okullardan dini sembol ve heykellerin kaldırılması konusunda olumlu adım atarken 1924 Eylül ayı başlarına gelindiğinde bile İstanbul’daki Fransız mektepleri bu konudaki emirlere uyacaklarına dair Maarif Müdüriyetine yazılı bildirimde bulunmamışlardır⁹⁰. Ancak 21 Eylül’de yabancı okullardan bazılarının temsilcileri kanun ve nizamla uymak şartıyla okullarının açılmasına müsaade edilmesi için İstanbul Maarif Müdüriyetine başvurmuşlar ve bu başvurular Vekâlete gönderilmiştir⁹¹. Bu sıralarda bu okulların bazılarının haçları kaldırmaya hazırlandıklarına dair haberler de gazetelere yansımıştır⁹².

Kumkapı’daki Assomption Katolik Okulu (semineri) ve Umum Katolik Mektepleri Temsilcisi Perkleman 17 Eylül 1924 tarihinde İstanbul Maarif Müdürlüğüne bir dilekçe ile başvurarak kapatılan okulların açılmasına müsaade edilmesini istemiş ve ayrıca Maarif Vekili Vâsıf Bey’e de telgraf çekmiştir. Bu başvuru dilekçesine ne muamele yapılacağıyla ilgili olarak Maarif Vekâletinden emir talep edilmesi üzerine Vekâletten 27.9.1924 tarihinde şu cevap verilmiştir⁹³: “Umum Katolik Mektepleri Vekili Perkleman imzalı istid’a münderecatına (içeriğine) göre ifa-yı muamele olunamaz. Her mektep müdürü ayrı ayrı kendi mektebi namına müracaat etmek mecburiyetindedir. İşbu mektep müdürleri münferiden ve doğrudan doğruya evvelce bildirilen tamimlere tevfikân mekteplerini açacaklarını bildirdikleri takdirde müsaade verilebileceğinin kendilerine tebliği muktezâdir”.

Maarif Vekâleti tarafından kapatılan papaz mekteplerinin (yabancı okulların) tekrar açılması için rahiplerden oluşan üç kişilik bir heyet İstanbul

⁸⁹ “Papaz Mektepleri Hakkında Hükûmetin Kararı Kat’idir”, *Tevhid-i Efkâr*, 11 Nisan 1340 [1924], 2.

⁹⁰ “Papaz Mektepleri Meselesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Eylül 1340 [1924], 1.

⁹¹ “Papaz Mekteplerinin Küşadı İçin Müracaat”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 22 Eylül 1340 [1924], 1.

⁹² “Papaz Mektepleri Haçları Kaldırıyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Eylül 1340 [1924], 3.

⁹³ BCA., 180-09-00-00/28-151-1. Maarif Vekâletinin 27.9.1924 tarihli tebliğine rağmen Kumkapı’daki Assomption Katolik Okulu belirtilen şartları yerine getirmeden eğitim-öğretim yapmakta olduğu teftiş sırasında tespit edilmiştir. Bunun üzerine Maarif Vekâleti İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü, 21 Ocak 1925 tarihinde İstanbul Maarif Müdürlüğü’ne gönderdiği yazıda bu durumda olan okulların derhal kapatılması gerektiği uyarısında bulunmuştur. BCA., 180-09-00-00/28-151-1.

Maarif Müdürünü ziyaret etmiştir. Maarif müdürü; her okul için ayrı sorumlu müdür atanması, her okul için ayrı ayrı başvurulması ve özel okul açmak için gerekli diğer şartları kendilerine bildirmiştir (1 Ekim 1924)⁹⁴.

Ekim ayı başlarında Katolik okulların yöneticilerinin Vekâletin tamimine uyacaklarına dair şifahî başvuru yaptıkları görülmektedir. şifahî başvurular  zerine Maarif Müdüriyeti, Vekâletin emirlerine uyacaklarına dair yazılı başvuru yapılması gerektiğini bildirmiştir. Maarif Vekili V sif Bey'e de ulaşan bazı okul yöneticileri, Vekâletin yayınladığı emirlere kayıtsız-şartsız uyacaklarına dair yazılı başvurularını iletmişlerdir. Bunun  zerine Maarif Vekâleti bu taahhütte bulunan okulların tekrar açılmasına müsaade etmiştir (4 Ekim 1924)⁹⁵. Yabancı okul temsilcileri ve ilgili devletlerin kanunlara riayet konusunda bir yumuşama beklentilerinin boşa çıkması ve Türk H k metinin geri adım atmaması nedeniyle peyderpey başvuruların başladığı anlaşılmaktadır.

Maarif Vekâleti başvuruları inceledikten sonra 5 Ekim 1924 tarihinde İstanbul Maarif Müdüriyeti'ne gönderdiği şu telgrafla H k metin almış olduğu kararlara uymak şartıyla kapatılan yabancı okullarının tekrar a ılabilece ini bildirmiřtir⁹⁶: *“Papazlar H k metin emirlerini tatbik edeceklerini, dini tasvirlerle dini sal blerini (haçları) indireceklerini Maarif Vekâletine tahriren (yazılı) verdikleri istid’ n melerde (dilekçe) beyan ettiklerinden bu şer ’te tev fik-i hareket etmek (şartlara uygun davranmak)  zere papaz mekteplerinin tekrar açılmasına müsaade edilmiş olduğu tebliğ olunur”*. Vekâletin bu emri okullara tebliğ edilmiştir. Gerekli inceleme ve hazırlıkların tamamlanmasından sonra İstanbul’daki Fransız okulları 20 Ekim 1924 Pazartesi, Amerikan, İngiliz ve İtalyan okulları da 27 Ekim 1924’te yeni eğitim-  retim yılına başlamışlardır. Konuyla ilgili açıklama yapan Maarif Müdürü Nâil Râşid Bey; bu tebligat çerçevesinde yapılan teftişler sonrasında 2’si Avusturya, 31’i Fransa ve 6’sı İtalyan olmak üzere 39 yabancı okulun eğitim-

⁹⁴ “Papaz Mekteplerinin Küşadı İçin Müracaat”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 4; “Papazlar Yeniden Mektep Açmak İştiyorlar”, *Cumhuriyet*, 2 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 2.

⁹⁵ “Katolik Mektepleri Açılıyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 1; “Papaz Mektepleri H k metin İsted i Olduğundan K ş dına Müsaade Verildi”, *Vakit*, 5 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 3; “Papaz Mektepleri Yola Geldi”, *Vakit*, 6 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 3; “Papaz Mektepleri Açılıyor”, *Vakit*, 7 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 2.

⁹⁶ BCA., 180-09-00-00/28-151-1; “Papaz Mektepleri”, *Cumhuriyet*, 8 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 1.

öğretime başladıklarını, bu okulların sık sık teftiş edileceklerini (öğretmenlerin belgeleri, dini resim ve heykel bulunup-bulunmadığı vs.) belirtmiştir⁹⁷.

Okulların açılmasından sonra Maarif Müdürlüğü Müfettiş Nazmi Ziya Bey'i bu okulların teftişiyle görevlendirmiştir(3.11.1924). Nazmi Ziya Bey, 8 Kasım 1924 tarihli raporunda; bu okulların o tarihe kadar verilen emirleri kendi lehlerine yorumladıklarını, tamimlerle öğrencilerin olduğu yerlerde bulundurulması yasak olmasına rağmen, müdür ve misafir odalarında haç işareti ve koridorlarda heykeller bulundurduklarını belirtmiştir. Maarif Müdürlüğü'nden Nazmi Ziya Bey'e gönderilen cevabi yazıda; 6.11.1924 tarihli ve 4610 nolu yazıda da belirtildiği üzere bu okullarda öğrencilerin bulunduğu ve girdiği mekânlarda haç, resim ve heykel bulundurulamayacağı belirtilmiş ve bu emre uymayanlar hakkında gerekli yasal işlemin yapılması istenilmiştir (11.11.1924)⁹⁸.

Sonuç

Her ülke yönetimi için yabancı okulların denetimi çeşitli zorlukları barındırır. Bunun yanı sıra bu konu yeni kurulmakta olan Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti için bu durum daha zorlu geçmiştir. Bunun nedenleri arasında; Osmanlı Devleti döneminde bu okullarda denetimin layığıyla yapılamamış olması ve meşakkatli bir Millî Mücadelenin barış antlaşması ile neticeye bağlanması aşamasında bulunulması vesaire sayılabilir. Buna rağmen Türk Hükûmeti, Lozan Antlaşması öncesi ve sonrasında yabancı okulları denetim altına almak için kararlar almış ve uygulamaya çalışmıştır. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından önce biraz çekingen ve dikkatli hareket edildiği dikkati çekmektedir. Anlaşmanın imzalanmasından sonra ise daha otoriter davranılmıştır. Bu tavır değişikliğinde Lozan Antlaşması'na ek olarak teati edilen mektuplarda; yabancı okulların Türk hukukuna uymak şartıyla faaliyetlerine devam edebileceklerine dair ifadenin yer alıyor olması etkili olmuştur.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu öncesi ve sonrasında Maarif Vekâletinin aldığı kararlar ve yayımladığı talimatlarla yabancı okullar denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede; Türkçe, Türk Tarihi ve Türkiye Coğrafyası derslerinin Maarif Vekâletinin atadığı Türk öğretmenler tarafından verilmesi, okul

⁹⁷ "Papaz Mektepleri Açıldı", *Tevhid-i Efkar*, 8 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 2; "Papaz Mekteplerinde Tedrisat Başladı", *Akşam*, 25 Teşrinievvel 1340 [Ekim 1924], 3.

⁹⁸ BCA., 180-09-00-00/61-304-1. **Bakınız: Ek 3.**

binalarında ibadethane haricindeki yerlerde dini resim ve sembollerin yasaklanması ve dini propagandanın yasaklanması yabancı okulların uymakta en çok zorlandıkları kararlar olmuştur. Bu kararlara uymayan yabancı okullar (yukarıda da belirtildiği üzere daha önce bazı münferit kapatma kararları olmakla birlikte) 7 Nisan 1924 tarihinden itibaren kapatılmaya başlanmıştır. Bu durum okulların bağlı bulundukları kuruluşları ve onları destekleyen yabancı hükûmetlerin konuya müdahalelerine neden olmuştur.

Fransa, İngiltere, İtalya ve ABD Hükûmetlerinin ilgili makamları ile Papalık temsilcileri Türk Hükûmeti üzerinde baskı kurmaya çalışmışlardır. Bazen tek başına, bazen de organize bir şekilde yapılan bu baskılara Türk Hükûmeti boyun eğmemiştir. Yabancı okullar konusunda hükûmetin muhatabının yabancı devletler değil yabancı okul idareleri olduğu ve alınan kararların Lozan'a aykırı olmadığı teziyle hareket eden Hükûmet sergilediği "dik duruş" neticesinde istediği sonucu alabilmiştir.

Türk Hükûmetinin kararlılığı karşısında geri adım atmak zorunda kalan yabancı okullar, yasal düzenlemelere uymak kaydıyla yeniden açılmak için başvuru yapmaya başlamışlardır. Yasal düzenlemelere uyma hususunda okul idarelerinin yazılı taahhütleri alınarak kapanan yabancı okulların tekrar açılmasına 5 Ekim 1924 tarihinden itibaren müsaade edilmiştir. Yaşanan bu süreç, eğitim faaliyetlerinin bir parçası olan yabancı okulların denetim altına alınması konusunu Türk Milletinin bağımsızlık ve hâkimiyet hakkı gören Hükûmetin ustalıkla bir kriz yönetimiyle başarılı bir şekilde sonuçlanan bir süreç olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA., 030-18-01-01/23-7-10.
BCA., 180-09-00-00/19-99-1.
BCA., 180-09-00-00/23-123-1.
BCA., 180-09-00-00/24-130-1.
BCA., 180-09-00-00/25-135-1.
BCA., 180-09-00-00/26-137-1.
BCA., 180-09-00-00/26-139-1.
BCA., 180-09-00-00/27-141-1.
BCA., 180-09-00-00/27-143-1.
BCA., 180-09-00-00/28-151-1.
BCA., 180-09-00-00/61-304-1.
BCA., 30-10-00-00/143-21-3.
BCA., 30-10-00-00/204-393-54.
BCA., 30-10-00-00/206-406-4.
BCA., 180-09-00-00/24-130-1.
BCA., 180-09-00-00/27-143-1.

Süreli ve Resmî Yayınları

Akşam

Ayın Tarihi

Cumhuriyet

Düstur, Birinci Tertip cilt 2. Matbaa-i Âmire, 1289.

Düstur, Birinci Tertip cilt 4. Mahmud Bey Matbaası, 1299.

Hâkimiyet-i Milliye

Maarif Vekilliği Tebliğler Dergisi,

Resmî Gazete

Takvim-i Vekâyi'

Tevhîd-i Efkâr

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

Vakit

Kitaplar ve Makaleler

Armaoğlu, Fahir. "Türkiye'de Amerikan Okulları Krizi 1927-1928", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XIII, Sayı: 37 (1997): 1-29.

Erdem, Ufuk. "İngiltere'nin Yeni Başkent Ankara'yı Kabullen(emeye)işi ve İngiliz Büyükelçilik Binasının İnşası", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6, sayı 5 (2017): 2193-2227.

Gündüz, Nadir. "Adana'daki Amerikan Mektebi", *Hayat*, 3 Teşrinisani 1339 [Kasım 1923].

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, cilt 7, (Çev: Seha L. Meray), Yapı Kredi Yayınları, 1993.

Ortak, Şaban. "Tanassur Hadisesi ve Bursa Amerikan Kız Koleji'nin Kapatılması", *Mudanya Mütarekesi'nden Günümüze Bursa Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, (2015).

Ortak, Şaban. "Türk Hükûmeti'nin Yabancı Okulları Kontrol Altına Alma Çabaları ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu", *Near East Historical Review* 14, sayı 2 (Ekim 2024) 151-183.

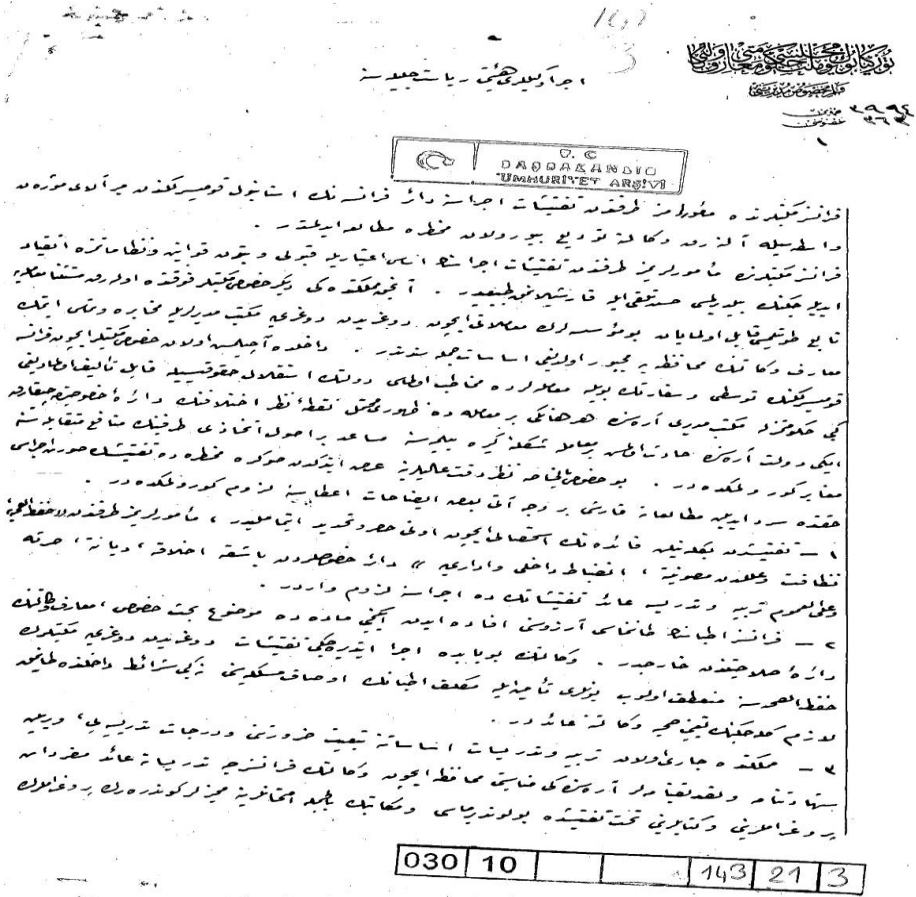
Polat Haydaroglu, İlknur. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, 1993.

İnternet Kaynakları

http://tepebaganadolulisesi.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/01/01/374215/icerikler/tarihcemiz_14533.html?CHK=09d31716999ccb1a06899a6c1d9bdcce (Erişim Tarihi: 30.04.2018).

EKLER

EK 1: Türk Müfettişlerin Denetim Yapmasına Direnen Fransız Okulları Hakkında Fransa Hükûmeti Tarafından Verilen Notaya Karşı Maarif Vekili İsmail Safa Bey'in Mütâla'ası
(13 Mart 1923).

Kaynak: BCA., 30-10-00-00/143-21-3.

Ek 2: Kapatılan Katolik Okulların Açılması İçin Türk Makamları Nezdinde Girişimlerde Bulunan Papalık Temsilcisi Monsenyör Dolçi ve Temasları Hakkında Haber

مسودہ پاپاس مکتبہ لری تکرار آہیلوری؟

پاپانک منٹلی پاپاس مکتبہ لری تکرار آہیلوری ایچونی شہر منہ کلدی؟۔ استانبول
معارف مدیری مکتبہ لری تکرار کشادی ایچون اسر آلمادی

پاپانک شہر منہ منٹلی
مونسینیور (دولچی)

پاپاس مکتبہ لری تکرار کشاد ایدلہ۔
چکریشہ دائر قاج گوندیری مختلف روایتلر
دوران ایتکده در۔ بوروایتلرک درجہ صحتی
تحقیق ایتک اوزرہ پاپانک شہر منہ کی منٹلی مونسینیور
(دولچی) زدنہ گوندیریگمز برحرر منہ پاپانک
منٹلی بیاناتہ بولونارق دیمشدرک۔
» بوروایتلردن ہم معلوماتہ بوقدر۔ ہم
طوغریدن طوغریہ (روما) دن کلوروم۔ برطاقم
مهم مسائل حقندہ مذاکراندہ بولتی اوزرہ برمدت
(بکرمش) ده قائم اورادن طوغری استانبولہ
کلدم۔ حرب عمومی ومطارک سنہ لری دخی داخل
اولتی اوزرہ سکز سنہ متادیآ تورکیہ ده یاشامش
اولدیغدن کوزل استانبولی وطنم کی آرزولامشدم۔
کلرکاز، نصرت بکلہ شہرامینی بکی زیارت ایتدم۔
ہو مناسبتلہ شوقی ده علاوه ایدہ بک شمدیہ قدر
تورک حکومتی ایلہ هیچ بر اختلاف اولامشدر
والک کوچک مسؤ تفہملر بیلہ موجب ممنویت بر
صورندہ حل ایدلشدر۔ مکتبہ لری مسئلہ سنک دخی
موجب ممنویت بر صورتلہ حل ایدلہ چکنی امید
ایدیوروم۔

مکتبہ لری تجرہ آفرمہ کیرہ بکلمی؟
» خایر۔ ہم شدیدک آفرمہ کیتیمک
نیتندہ دکم۔ اساساً بوخصوصہ مذاکراندہ کیریمشک
اوزرہ بکاملاحت ورتلہ مشدر۔ تورکیہ حکومتک
امنیتی قزاعشن اولدیئم ایچون ہی تکرار استانبولہ
گوندیریلر۔

ضامہ لری اندر مہ بکلمی؟
» خاجلری ایندیرمک مسئلہ ہی موضوع بحث
اولاماز۔ بوخبر اصلشدر۔ معلومکمز اولدی ہی
وجہلہ بزم مکتبہ لری دینی مکتبہ لری اولدی ہی ایچون
مکتبہ لری دینک تمنائی اولان خاجلرک موجود ہی
ضروریدر۔ قوتی صورندہ امید ایدیدوروم کہ یاقیندہ
وحکومتک حسن نیتی سایہ سنندہ بر آکلاشما حصولہ
کلہ چکدر۔
توحید افکار — مونسینیور (دولچی) خاجلرک
قطعیاً قالدیرلامایاچتی سولہ یور۔ احوالہ حکومتک
قراری ده قطعاً دیکشہ، یہ چک دیمکدر۔ اساساً

پاپانک وکیلی ایلہ مناسبان تمامیلہ غیر رسمیدر۔
حکومت، خریستان دولتدرہ ده اولدی ہی کی پاپانک
موجودیت سیاسیہ سنی طایفامشدر۔ اساساً مکتبہ لری
مسئلہ سبلہ ده حکومت پاپانک مقامی علاقہ دار
کودمہ مکندہ در۔ بالطبع اولویتلہ خریستانلرہ دینی
مکتبہ لری آچدیراماز۔

معارف مدیری رپور؟
» معارف مدیری کشدیسبلہ کوروشن بر
حرر منہ، هنوز مسدود پاپاس مکتبہ لری کشادی
حقندہ وکالتجہ تبلیغاتہ بولونمادی ہی، استانبولک
مختلف منطقہ لرنده ابتدائی مکتبہ لری کشاد ایتک ایچون
تدقیقات اجرا ایدلہ چکنی و آچیندہ قالدن معلملرلہ
خارجدن مراجعت ایدہ چک اولان معلملرک یکی
مکتبہ لری تعیین ایدلہ چکنی (۳۹)۔ سندن قالدن
تدریسات ابتدائیہ تفتیش راپورلریک تدقیق ایدیلوب
تدریسات ابتدائیہ مجاستہ حوالہ اولونو چکنی بیان
ایتشدر۔

EK 3: Öğrencilerin Girdiği Yerlerde Dini Resim ve Haç İşareti Bulunan Katolik Okullarının Kapatılmasına Dair Müfettiş Nazmi Ziya Bey'e Verilen 11 Kasım 1924 Tarihli Talimat.

[illegible]

Kaynak: BCA,. 180-09-00-00/61-304-1.

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 17 (2025/Yaz), ss. 207-242.

Geliş Tarihi: 29 Mayıs 2025

Kabul Tarihi: 18 Haziran 2025

Araştırma Makalesi/Research Article*

Enver Paşa'nın Berlin, Moskova ve Batum Günleri (1918-1921)

Kübra TATLISU  A AN**

 z

Enver Paşa, Harbiye'den mezun olduğu 1902 yılından Birinci Dünya Savaşının bittiği 1918 yılına kadar resmi olarak 16 yıl Osmanlı Devleti'nin hizmetinde bulunmuştur. Özellikle 1908'deki meşrutiyetin ilanından itibaren cephe ve cephe gerisinde gösterdiği olumlu/olumsuz tüm mücadeleleriyle bugün hâlâ anılmaktadır. Harp Bakanı olduğu dönemde Prusya stilini Osmanlı ordusuna uyarlayarak orduyu modernleştirmiştir. Sultan Abdülmecid'in torunu Naciye Sultan ile evlenerek saraya damat olan Enver Paşa'nın hanedanla olan yakınlığı da onun yükselmesinde etkilidir. Dünya Savaşına girilmesinde inisiyatif alan Enver Paşa ve  vresi, dünyadaki dengelerin değiştiğinin farkındadır ve bu savaşa Anadolu macerası yaşamak için değil, Rusya'nın da sahalarda olduğu bu coğrafyada varoluş mücadelesi vermek için girmiştir. Savaş yer yer lehte sonuçlansa da genel çerçevede Osmanlı'nın da bulunduğu blok bu savaştan mağlup çıkmıştır. Enver Paşa ile  vresindekiler, bu durumun sorumlusu olarak g r lm ştir. Savaşın sonunda Enver Paşa da dâhil olmak üzere bazı isimler geri dönmek niyetiyle ülkeden ayrılmak durumunda kalmıştır. Enver Paşa arkadaşlarıyla beraber çıktığı bu veda yolunda onlardan ayrı bir yol izlemiş, Osmanlı'dan ayrıldıktan sonra Berlin'de ve Moskova'da bulunmuş ve daha sonra Basmacı Hareketi'ne katılarak Türkistan coğrafyasında da adını duyurmuştur.  ıktığı bu yolu amaçladığı şekilde sonlandıramayan Enver Paşa, 4 Ağustos 1922'de Ruslara karşı

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Uzman, kubratatlisu4@gmail.com, Orcid: 0000-0002-8491-4023.

çarpsırken vefat etmiş, Tacikistan'ın Belcivan kasabasındaki Çegan Tepesi'nde toprağa verilmiştir. Naaşı Süleyman Demirel döneminde 1996'da kendisine iade-i itibar verilerek Türkiye'ye getirilmiş ve İstanbul'da Abide-i Hürriyet Tepesi'ne defnedilmiştir. Bu çalışmanın dahil edildiği aralık ise 1918-1921 yılı arasında Enver Paşa'nın Berlin, Moskova'da ve Batum'daki faaliyetleridir. Bu yıllar arasında Enver Paşa hem Orta Asya Müslümanlarını kurtarmaya çalışmış hem de Anadolu'da Millî Mücadele döneminde liderliği Mustafa Kemal Paşa'dan almak ve yeniden Anadolu'da lider olmak için uğraşmıştır. Çalışmada Enver Paşa'nın dönem faaliyetleri ve kişiliği analiz edilmeye çalışılmıştır. Değerlendirmelerde arşiv belgesi, anı ve mektup türü birinci el ile ikinci el eserlerdeki bilgiler referans alınmış, konu bu şekilde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Enver, Berlin, Millî Mücadele, Moskova, Batum

Enver Pasha's Days in Berlin, Moscow and Batumi (1918-1921)

Abstract

Enver Pasha officially served the Ottoman Empire for 16 years, from 1902, when he graduated from the Military Academy, until 1918, when the First World War ended. He is still remembered today for all the positive and negative struggles he carried out on the front and behind the front, especially after the declaration of the constitutional monarchy in 1908. During his time as Minister of War, he modernized the Ottoman army by adapting the Prussian style to the Ottoman army. Enver Pasha, who became a son-in-law to the palace by marrying Naciye Sultan, the granddaughter of Sultan Abdülmecid, was also influential in his rise to power due to his closeness to the dynasty. Enver Pasha and his circle, who took the initiative in entering the World War, were aware that the balances in the world had changed and they entered this war not to experience an Anatolian adventure but to struggle for existence in this geography where Russia was also on the field. Although the war ended in favor in some places, the bloc that included the Ottomans was generally defeated in this war. Enver Pasha and those around him were seen as responsible for this situation. At the end of the war, some people, including Enver Pasha, had to leave the country with the intention of returning. Enver Pasha followed a different path on this farewell journey with his friends, and after leaving the Ottoman Empire, he was in Berlin and Moscow, and later joined the Basmachi Movement, making his name known in the Turkestan region. Unable to complete the path he had embarked on as he intended, Enver Pasha died while fighting against the Russians on August 4, 1922, and was buried on the Chegan Hill in the Belcivan town of Tajikistan. His body was brought to Türkiye in 1996

during the Süleyman Demirel period, and he was buried in the Abide-i Hürriyet Hill in Istanbul. The period included in this study is the activities of Enver Pasha in Berlin, Moscow and Batumi between 1918-1921. During these years, Enver Pasha tried to save the Muslims of Central Asia and also tried to take the leadership from Mustafa Kemal Pasha during the National Struggle in Anatolia and to become the leader in Anatolia again. In this study, the period activities and personality of Enver Pasha were tried to be analyzed. In the evaluations, information in first-hand and second-hand works such as archive documents, memoirs and letters were taken as reference and the subject was evaluated in this way.

Keywords: Enver, Berlin, National Struggle, Moscow, Batumi

Giriş

Enver Bey 23 Kasım 1881 Çarşamba günü dünyaya gelmiştir. Bayındırlık teşkilatında inşaat teknisyeni olan Ahmet Bey ile Ayşe Dilara Hanım'ın oğludur.¹ 6 kardeşin en büyüğü olan Enver Bey 6 yaşına kadar muhtelif iptidailerde (mahalle mektepleri) eğitim almıştır. Fatih Mekteb-i İptidaisi'nin ikinci yılındayken babasının Manastır'a çıkan tayini sebebiyle 1893'te Askeri Rüşdiye'ye (askeri ortaokul) kaydolmuş, burada ilk eğitimini aldıktan sonra da 1897'de Mekteb-i İdadi'ye (askeri lise) girmiştir. Daha sonra da eğitimine Mekteb-i Harbiye-i Şahane'de (günümüzdeki Kara Harp Okulu) devam etmiştir.² Harbiye'den ikincilikle mezun olan Enver Bey 23 Kasım 1902 yılında³ 21 yaşında Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle⁴ piyade, topçu ve süvari sınıfları içinde 8'er ay bölük idare ve komuta etmek üzere, iki yıl süreyle 3. Ordu'ya tayin edilmiştir.⁵ İstanbul'dan Selanik'e hareket eden Enver Bey Selanik üzerinden de Manastır Ordu Merkezine gönderilmiş⁶ ve 5 Ocak 1903'te 13. Topçu Alayı'nın Birinci Bölüğüne tayin edilmiştir.⁷ 1905'te Kolağası rütbesi alan Enver Bey ertesi sene Binbaşı rütbesi almış⁸ ve 7 Mart 1906'da Manastır'da yeni kurulan askeri

¹ Nevzat Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa* (Ötüken Neşriyat, 2023), 26.

² Aslan Turlybek, "Enver Paşa 1918-1922" (Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi, 2013), 1-4.

³ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt I (1860-1908) (Remzi Kitabevi, 1983), 195.

⁴ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 31.

⁵ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 481.

⁶ Turlybek, "Enver Paşa" 12.

⁷ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 481.

⁸ Arı İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*. (İmge Yayınları, 1997), 5.

bölgelerden olan Ohri ve Kırçova'ya müfettiş olarak tayin edilmiştir. Burada çete savaşlarına komuta eden Enver Bey Rum ve Bulgar çetelerle mücadele etmiş⁹ 14 Aralık 1907'de Rumeli'de Eşkiya Takip Heyeti'ne atanmıştır.¹⁰

1889 yılında Askeri Tıbbiye'de *Cemiyet-i Osmaniye İttihat ve Terakki* adıyla gizlice kurulan¹¹ ve 1908'in başlarında "*İttihat ve Terakki Cemiyeti*" adını alan bir cemiyet mevcuttur. İlerleyen zamanlarda "Enver" ismiyle özdeşleşecek olan bu cemiyete Enver Bey 12. üye olarak katılmıştır.¹²

İttihat ve Terakki'nin orduda ve siyasette etkin olduğu 1908 yılında Balkanlar'da ve bilhassa Makedonya'da karışıklık mevcuttur. Makedonya konusunda hükümetin pasifliği İttihat ve Terakki'yi rahatsız etmiştir.¹³ Aynı yıl İngiltere ile Rusya arasında yapılan ve Balkanlar'a ve Makedonya idaresine yönelik bir hamle niteliği taşıyan ortaklık anlaşması olan *Reval Görüşmeleri*'nden¹⁴ dolayı İttihat ve Terakki, Makedonya'nın ülke topraklarından yitirileceği ve tüm Rumeli'nin paylaşılacağı kanısına varmış ve bunun önüne geçilebilmesi için meşrutiyetin tekrar ilan edilmesi gerektiğini 5 Haziran 1908'de Enver Bey aracılığıyla bir ayaklanma başlatılması suretiyle II. Abdülhamit'e anlatmıştır.¹⁵ İsyanı bastırmada başarılı olamayan II. Abdülhamit, olayların İstanbul'a taşınmasından korkmuş ve nihayetinde 23 Temmuz 1908'de "*İkinci Meşrutiyet*"i ilan ederek askıya alınan anayasayı yeniden yürürlüğe koymuştur. Enver Bey ise tüm bu başarısının haberini Makedonya-Tikveş'te iken almıştır. Enver Bey cemiyet tarafından Selanik'e çağırılmış ve gittiğinde Selanik halkının yoğun ilgi ve sevgisiyle karşılanmıştır. Öyle ki insanların içinden geçip yürüyecek yol bulmakta zorlandığını ifade eder. Selanik halkının gözünde Enver Bey artık "*Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey*" olmuştur.¹⁶ Meşrutiyet'in ilanından bir ay sonra 23 Ağustos 1908'de Rumeli Vilayetleri Müfettişliği görevine verilmiş, bundan kısa bir süre sonra, 5 Mart 1909'da da 5.000 kuruş maaşla Berlin'de Askeri Ataşe olarak görevlendirilmiştir.¹⁷ Burada Alman ordusunu yakından tanımış,

⁹ Turlybek, "Enver Paşa" 17.

¹⁰ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 481.

¹¹ Turlybek, "Enver Paşa" 21.

¹² Turlybek, "Enver Paşa" 25-27.

¹³ Turlybek, "Enver Paşa" 29.

¹⁴ Serap Toprak, "Anglo-Rus İlişkilerinin Yapılandırılması Bağlamında 1908 Reval Görüşmesi", *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi* cilt 2 sayı 2 (2019): 58.

¹⁵ Turlybek, "Enver Paşa" 29, 30.

¹⁶ Turlybek, "Enver Paşa" 35-38.

¹⁷ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 481.

meşrutiyetin ilanından da tanınan Enver Bey'e Almany'a'da bulunduğu bu sırada rütbesinin üstünde özel bir ilgi gösterilmiştir.¹⁸

Tarih 13 Nisan 1909'u gösterdiğinde (Rumî 31 Mart 1325) 31 Mart Vakası olarak bilinen irticaî bir olay yaşanmıştır. “*Şeriat isteriz*” sloganlarıyla ayaklanan bir grup esasen padişaha değil hükümete yani İttihat ve Terakki'ye karşı başarısız bir darbe girişiminde bulunmuştur. 31 Mart'ta *Avcı Taburları*'ndan çıkan bu isyanı Rumeli'deki 3. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın başkanlığındaki *Hareket Ordusu* bastırmıştır. Bu sırada Berlin'de Askeri Ataşe olan Enver Bey ivedilikle Selanik'e gelerek Hareket Ordusu'nun Kurmay Başkanlığını devralmış ve Hareket Ordusu'nun bu isyanı bastırmasında önemli rol oynamıştır. Avcı Taburları'nda İttihat ve Terakki'ye karşı başlayan bu isyan ve darbe girişimi aynı zamanda II. Abdülhamit'in meşrutiyete karşı bir karşı-darbesi şeklinde yorumlandığı için 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamit tahtından indirilerek sürgün edilmiştir.¹⁹

1911-12 yıllarında Osmanlı-İtalya arasında yaşanan Trablusgarp Savaşı'nda görev alan Enver Bey,²⁰ 30 Temmuz 1911'de geçici görevle İşkodra Karargâhına gönderilmişse de²¹ daha sonra İşkodra'dan Bingazi'ye geçmiş²² ve Trablusgarp batı hattında görevli bulunmuştur. Bu sırada Kurmay Binbaşı rütbesindedir. Trablus ve Bingazi'de bedevi Arapları organize etmiş ve bölgede birçok başarıya imza atmıştır.²³ Burada bulunduğu resmî görevine 24 Ocak 1912'de Umum Bingazi Çevresi Komutanı olarak atanmıştır. Bu görevine ek olarak Bingazi Mutasarrıfı görevinde de bulunmuştur. 10 Haziran 1912'de Bingazi'deki görevine devam etmek üzere Kaymakam (Yarbay) rütbesine yükselmiştir.²⁴ Burada gidişat lehteyken bu sırada Rusya'nın da etkisiyle Balkanlar karışmış, Osmanlı 18 Ekim 1912'de barış yapmaya mecbur kalmış ve Trablusgarp ile On İki Ada'yı İtalya'ya terk ederek bölgeden ayrılmıştır.²⁵

Birinci Balkan Savaşı başladığında Trablusgarp'ta görevli olan Enver Bey buradan sonra yeni görev yeri olarak 1 Ocak 1913 tarihinde Çatalca Cephesi'ne görevli gelmiştir. Bu sırada 3 Şubat 1913'te Çatalca hattında başlayan savaşta Edirne tehlike altına girmiş ve şehri kurtarmak için çıkarılan asker bunu

¹⁸ Turlybek, “Enver Paşa” 40.

¹⁹ Turlybek, “Enver Paşa” 42-44.

²⁰ Turlybek, “Enver Paşa” 45.

²¹ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 481.

²² İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, 6.

²³ Turlybek, “Enver Paşa” 52.

²⁴ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 481.

²⁵ Turlybek, “Enver Paşa” 54-56.

başaramamıştır. Nihayetinde Bulgarların ani taarruzuyla Edirne teslim olmuştur.²⁶ Mevcut hükümet Kâmil Paşa Kabinesi de Edirne'yi gözden çıkararak Midye-Enez hattını sınır kabul etmeye hazır olduğunu söyleyince *Babıali Baskını* adıyla tarihe geçen bir hükümet darbesi yapılmıştır.²⁷ 23 Ocak 1913 günü yapılan ve başarıya ulaşan²⁸ bu baskında İttihat ve Terakki ekibi amacına ulaşmış ve Sadrazam Kâmil Paşa'nın istifa etmesini sağlamıştır. Böylece Enver Bey'in başını çektiği hükümet darbesi sayesinde Mahmut Şevket Paşa'nın kabinesi kurulmuştur.²⁹ Fakat Mahmut Şevket Paşa'nın çok geçmeden bir suikastla öldürülmesi üzerine hemen ardından yine İttihatçılara uygun bir sadrazam atanması sağlanmış ve yeni kabine Sait Halim Paşa tarafından kurulmuştur. Hükümetin devamlılığı sağlandıktan sonra İstanbul'da güvenliğin artırılması için Enver Bey ve ekibi görevlendirilmiş, muhalif isimler yok edilmiştir. İttihat Terakki'yi sindirmek isterken daha da güçlendiren muhalefetten birçok isim idam ve infaz edilmiş, nihayetinde İttihat Terakki Sait Halim Paşa Kabinesi sayesinde ilk kez kendi isteğiyle kendi kabinesini kurmuştur.³⁰

Cemiyetin verdiği görevleri istendik yönde yerine getiren Enver Bey hızla rütbe atlamış, 15 Aralık 1913'te Miralay (Albay) ve 3 Ocak 1914'te Mirliya (Tuğgeneral) rütbesine yükseltilmiştir.³¹ Balkan savaşlarındaki yenilginin de etkisiyle orduda bazı ıslahatlar yapmaya karar veren İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından 4 Ocak 1914'te Harbiye Nazırlığı'na getirilmiştir. Enver Paşa, Harbiye Nazırı olduktan 4 gün sonra 8 Ocak 1914'te Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi olmuş ve akabinde ordunun ıslahı için faaliyete başlamıştır. Ordunun gençleştirilmesi, yaşlı subayların tasfiye edilmesi ve emir-komuta zincirinin sıfırdan düzenlenmesi için bazı girişimlerde bulunmuştur.³² Ayrıca 5 Mart 1914'te Sultan Abdülmecid'in torunu, Şehzade Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultan ile evlenen Enver Paşa Osmanlı sarayına damat olmuştur ki bu yükselişte, kendi azminin dışında, bu durumun da etkisi vardır.³³

²⁶ Turlybek, "Enver Paşa" 64, 65.

²⁷ Hacer Göl, "Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *Tarih ve Gelecek Dergisi* cilt 7 sayı 1 (2021): 338.

²⁸ Kemal Yakut, "Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi" (Doktora Tezi: Anadolu Üniversitesi, 1998), 298.

²⁹ Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki* (İletişim Yayınları, 1991), 73-75.

³⁰ Çavdar, *İttihat ve Terakki*, 77-79.

³¹ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 481.

³² Senem Civgin, "Enver Paşa ve Askeri Alandaki Reform Faaliyetleri (1914-1918)", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi* cilt 5 sayı 5 (2023): 136.

³³ Mustafa Çolak, *Enver Paşa (1882-1922)*. Atatürk Ansiklopedisi, 2, Kaynak: [https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/666/Enver-Pa%C5%9Fa-\(1882-1922\)](https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/666/Enver-Pa%C5%9Fa-(1882-1922))

Birinci Dünya Savaşı'na gidilen süreçte Osmanlı Devleti önce tarafsızlığını ilan ederek “*Silahlı Bir Tarafsızlık*” antlaşması yapmış fakat çok da uzun sürmeyen bu tarafsızlığın neticesinde 10 Ağustos 1914'te Goeben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) adında iki Alman gemisi Çanakkale Boğazı'na yerleştirilmiştir. Akdeniz'de İngiliz donanmasının takibinden kaçarken Osmanlı sularına sığınan bu iki gemi Enver Paşa'nın izniyle Boğaz'da bekletilmiştir. Nihayetinde bu gemiler Rusların Sivastopol, Novorosisk ve Odessa Limanları'nı bombardımana tutmuş ve bunun hemen ardından Rusya 2 Kasım 1914'te, İngiltere ve Fransa da 5 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Savaşta Enver Paşa'nın emriyle birçok cephe açılmış fakat Çanakkale Cephesi'ndeki kesin başarının dışında hiçbir cephede net bir zafer kazanılamamıştır. Devletin büyük bir hezimete uğradığı cephelerden en önemlilerinden biri ise Sarıkamış Cephesi olmuştur.³⁴

Enver Paşa'nın emriyle açılan, Sarıkamış Cephesi'nin de bağlı olduğu Kafkas Cephesi'nin açılmasında Paşa'nın amacı, Batum'a asker çıkararak Sarıkamış civarındaki Rusları daha fazla güçlenmeden imha etmek ve Rusya'yı güneyden kuşatmak olmuştur.³⁵ Cephede Sarıkamış Harekatı'nın yapılacağı Aralık 1914'te Kafkas Cephesi'nde 3. Ordu Komutanı olarak bulunan Hasan İzzet Paşa'nın görevinden çekilme isteği üzerine o sırada Başkomutan vekili olan Enver Paşa, 3. Ordu Komutanlığını da üstlenmiştir.³⁶ 22 Aralık 1914'te 9. ve 10. Kolordu ile başlatılan Sarıkamış Harekatı ile ismini duyuran Enver Paşa³⁷ burada ve genel Kafkas Cephesi'ndeki tüm savaşlarda “*her zaman her yerde sürekli taarruz*” stratejisini uygulamıştır. Fakat Sarıkamış Harekatı başarısız olmuş, bu cephede yaşananlar tarihe acılarla geçmiştir. Enver Paşa'nın komutasındaki ordu 27 Aralık 1914'te Ruslar tarafından durdurulmuş ve 3. Ordu'ya bağlı 9. ve 10. Kolordu'nun askerleri ve sivilleri hava şartlarının kötü olduğu bu cephede soğuktan donarak ve diğer sebeplerle³⁸ vefat etmiş yahut kolorduların sayısının azalmasına sebep

³⁴ Civgin, “Reform Faaliyetleri”, 138.

³⁵ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 291, 292.

³⁶ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 297.

³⁷ Ali İhsan Sâbis, *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, İkinci Cilt (Nehir Yayınları, 1990), 276.

³⁸ Cephedeki kaybın çok fazla görünmesinin sebebi; “esir, kayıp, firar, salgın hastalık, ölümleri yeniden sayma ve gayriihtiyari Rus askerlerini de sayma ihtimali” maddelerinden kaynaklanmaktadır. Şevket Süreyya Aydemir kaybın ölü, yaralı, esir, kayıp ve firar olarak, 90.000'e yaklaşık olduğunu söylemiştir (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt III (1914-1922) (Remzi Kitabevi, 1985), 151). Fakat Ramazan Balcı, bölgede kaybedilen 23.000 Türk askeri ile Rusların elinde sağ esir kalan 2.000 Türk askerinin olduğunu ve 5.000 civarı hastane kayıpları ile beraber Sarıkamış'taki kaybın en üst sınırının 30.000 kadar olduğunu söylemektedir. Fazla verilen sayıların hatasının sebebi, sayılan cesetlerin içinde öncelikle Rus askerlerinin de varlığı ihmal edilmiştir. Bunun

olmuşlardır. Enver Paşa başarısızla sonuçlanan bu harekâtın sonunda, 2 Ocak 1915 tarihinde, bulunduğu cepheyi terk ederek İstanbul'a dönmüştür.³⁹

Şubat 1915'te İtilaf devletlerinin İstanbul'u topyekûn işgale hazırlandığının haberi alınmış ve Enver Paşa Çanakkale'nin kara savunma kuvvetini 2 tümeninden 4 tümene çıkarmıştır. Çanakkale Cephesi'nde Başkomutan Vekili olarak bulunan Paşa⁴⁰ burada 3. Kolordu'yu güçlendirerek ordu formuna sokmuş ve başına da Alman Islah Heyeti Başkanı Liman von Sanders'i komutan olarak tayin etmek suretiyle 5. Ordu'yu oluşturmuştur.⁴¹ Çanakkale zaferinden sonra Enver Paşa 26 Nisan 1915'te mevcut padişah Mehmet Reşad'ın yaveri olmuş ve 1 Eylül 1915'te de Ferik (Tümgeneral) rütbesini almıştır.⁴²

Enver Paşa'nın Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı olarak görevine devam ettiği Mayıs 1915'te Osmanlı Hükümeti, çeteleşmenin zirvesine ulaşan Ermenileri Müslüman halka zulmetmeleri, orduya alenen veya arkadan vurmak suretiyle zarar vermeleri, telgraf hatlarını ve ikmal yollarını kesmeleri, Rus çarının da etkisiyle Rus ordusu içinde gönüllü birlikler oluşturmaları vb. sebeplerle “zorunlu göç”e tabi tutmuştur. Hükümetin 27 Mayıs 1915'te Ermeniler için çıkarttığı zorunlu göç kararının altında imzası olan kişi Enver Paşa olmasa da dolaylı olarak bu kararın alınmasında etkili olan isim Enver Paşa'dır. Askerliğinin ilk yıllarında çete mücadelelerine katılan Enver Paşa o zamanlarda uğraştığı Rum ve Bulgar çete savaşlarından tecrübeyle, “çeteleşmeler”, eğer önlenmezlerse bunun nasıl bir sonuç doğuracağını bizzat yerinde görmüş bir isimdir. Siyasi emellerle ayaklanan ve çeteleşen Ermeni çetelerin bu tarihte sadece örgütleri kapatılmış ve elebaşları yakalanarak tutuklanmıştır.⁴³ Başkomutan Vekili Enver Paşa 2 Mayıs 1915'te dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya bir yazı yollamıştır.

yanında Ruslara esir düşen 7.000 askerin 5.000'i şehit düşmüştü ve bu sayı hem esirler arasında hem de Sarıkamış civarı gömülen ölümler arasında iki kez sayılmıştır. Ayrıca cephede salgın hastalıklar sebebiyle de asker ölümleri yaşanmıştır. Bu durum daha sonraki günlerde anlaşılmış, hastalıklardan ölen askerlerin %24 oranda olduğu belirtilmiştir. Fakat hastalıktan olan cephe gerisi kayıplar da Sarıkamış Harekâtı kayıplarına dâhil edilmiştir. Harekâtın durmasından kısa süre sonra 8 Şubat 1915'te 3. Ordu'nun, bağlı birliklerin ve hastanelerdeki hastaların toplam insan mevcudu 92.133'tür (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Balcı, “Sarıkamış Harekâtı” (Doktora Tezi: İstanbul Üniversitesi, 1999), 239, 240). 3. Ordu'nun Sarıkamış Harekâtı başlamadan önceki sayısının 118.000 civarında olduğunu da göz önünde bulundurursak (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 297) Balcı'nın verdiği kayıp sayılar daha gerçekçidir.

³⁹ Civgin, “Reform Faaliyetleri”, 139.

⁴⁰ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 333, 334.

⁴¹ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 336.

⁴² Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 482.

⁴³ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 345-347.

Bu yazıda Enver Paşa, *Van Gölü etrafında toplanıp isyan eden Ermenileri bölgeden çıkartmasını* Talat Paşa'dan rica etmiştir. Talat Paşa da 27 Mayıs 1915'te Sevk Kanunu'nun uygulanması için gerekli resmî belgeyi hazırlatmıştır.⁴⁴ Gelineen noktada Enver Paşa'nın ricası Talat Paşa'nın icrası ile Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler 27 Mayıs 1915'te Osmanlı hükümeti tarafından *"bir Osmanlı toprağından başka bir Osmanlı toprağına"*⁴⁵ sevk edilmiş", bu yolla bölgenin güvenliği sağlanmıştır.

Enver Paşa'nın emriyle açılan cephelelerden biri de Irak ve İran Cepheleri olmuştur. İngiltere, 1914'ün sonlarına doğru Osmanlı'nın Irak'taki 38. Piyade Tümeni'ni tümüyle yenilgiye uğrattınca, İngilizlerin Irak'taki bu rahat ilerleyişi Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili görevlerinde bulunan Enver Paşa'yı Irak savunmasına yöneltmiştir.⁴⁶ 1915'te bir Irak harekâtı yapılmış ve bu harekât Osmanlı aleyhinde ilerlemiştir. Bunun üzerine Enver Paşa Irak'ta bulunan 6. Ordu'nun başına her ne kadar İttihatçı Cemal Paşa'yı düşünmüşse de⁴⁷ onun hali hazırda Suriye'deki 4. Ordu Komutanlığı görevinde bulunması sebebiyle bunu

⁴⁴ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*. Yayın No: 14 (Ankara, 1995) 7, 8.

⁴⁵ Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri, Halep vilayetinin merkez kazası hariç Belen, Cısr-i Şuğur ve Antakya dâhilindeki köy ve kasabalar, şehir merkezi hariç Maraş sancağı, Adana, Kozan ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancaklarında bulunan Ermeniler; Musul ve Zor mutasarrıflıklarının Van vilayetiyle bitişik olan kuzey kısımlarına, Halep vilayetinin doğu ile güneydoğusuna ve Suriye vilayetinin doğusuna tehcir edilmiştir. Hatta daha sonra 10 Haziran 1915'te başka bir talimatname çıkartılmış, buna göre göç eden Ermenilerin geride bıraktıkları malları koruma altına alınmış ve sahipleri adına satılmasına karar verilmiştir. Ayrıca yoksul kadınların ve askeri imalathanede çalışanların sevklerinin de ertelenmesine karar verilmiştir. 1918 sonlarında ise tehcir edilen Ermeniler için geri dönüş kararı alınmış ve kararın 18 Ekim 1918'de resmileştirilmesinden sonra çalışmalar hızlanmıştır. Fakat ne kadar Ermeni'nin eski yerlerine geri döndüğü hakkında kesin bir sayı vermek güçtür. Bu konuda 1921'de *"Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan"*, Ermenilerin yaşadığı yerleri ve sayılarını gösteren bir tabloya göre, Anadolu'da ve Orta Doğu'daki Osmanlı topraklarında yaşayan veya eski yerlerine dönen Ermeniler için toplamda 644.900 sayısı bildirilmiştir (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hacer Çelik, "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* cilt 7 sayı 16 (2008): 146-151). Bugün bilimsellikten uzak bir şekilde iddia edilen soykırımda ölen Ermeni sayısının muhtemel politik emellerle her fırsatta artırıldığını görmekteyiz fakat "Ermeni Patrikhanesi"nin verdiği sayı da ortadadır. O dönemde Rusya ve Avrupa nasıl ki Osmanlı'yı parçalamak için Ermenileri siyasi bir araç olarak gördü ve kullandıysa, benzer zihniyet bugün de yaşamaktadır. Patrikhane'nin verdiği sayıyı göz önünde bulunduracak olursak, Ermenilerin, yapılan soykırımla öldüğünü söyleyen yayınlara ve kişilere aldırış etmemek gerekir. Zira 1.5 milyona kadar varan gülünç sayıları savunanlar mevcuttur.

⁴⁶ Said Olgun ve Resul Babaoğlu, "Dönemin Kaynaklarına Göre Kutü'l-Amare Zaferi (Toplu Bir Değerlendirme)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* cilt 39 sayı 67 (2020): 481.

⁴⁷ Cemal Paşa, *Hatıralar*, ed. Alpay Kabacalı (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), 195.

gerçekleştirememiş⁴⁸ ve Irak'taki 6. Ordu Komutanlığı görevini (Irak Mıntıkası Umum Kumandanlığı) Müşir (Orgeneral/Mareşal) Colmar von der Goltz'a vermiştir.⁴⁹ Irak Cephesi'nde Bağdat'a özel önem veren İngilizlerin bölgeye saldırma ihtimali yüksektir. Olası Bağdat saldırısına karşı bölgeyi savunmak için 13. ve 18. Kolorduların eksiklerini gidermek ve bölgeye giden yollar üzerindeki cephanede ıslah yapmak gerekmektedir. Fakat 13. Kolordu'nun 6. Piyade Fırkası ile aynı Kolordu'nun 2. Piyade Fırkası ve Müstakil Süvari Livası, Bağdat savunmasından alınarak İran sınırına sevk edilmiş ve devam eden savaşta Enver Paşa, İran'ın işgaline de karar vermiştir.⁵⁰ Fakat İran hem Enver Paşa'nın tasavvur ettiği gibi ele geçirilememiş hem de bu sırada İran siyaseti yüzünden Irak'ta ele geçirilen yerler de kaybedilmiştir.⁵¹ 1916 Aralık ayına kadar Irak Cephesi'nde Kutü'l Amare Savaşı dışında önemli bir gelişme olmamakla beraber 11 Mart 1917'de Bağdat İngilizlerin eline geçmiştir. İngilizlerin Bağdat'ı ele geçirmesi hem İstanbul hem Enver Paşa için çok ağır bir hamle olmuştur.⁵² Fakat bölgedeki birliklerin ıslahı yerine birlikleri İran Cephesi'ne kaydırmak da Bağdat'ın düşmesinin doğal bir sebebidir.

Savaşın dikkat çeken başka bir cephesi de Hicaz Cephesi'dir. Enver Paşa Kudüs savunması için Ali Fuat Paşa'yı 20. Kolordu ile beraber Kudüs'te bırakmıştır. Fakat İngiliz kuvvetleri burada çok güçlü ve hırslıdır. Nihayetinde 9 Aralık 1917'de Kudüs'teki yüzlerce yıllık Osmanlı hâkimiyeti son bulmuş ve Osmanlı bölgedeki karargâhını Şam'a taşımıştır.⁵³

Devam eden savaşta topraklarını batıya doğru genişletmek isteyen Rusya'nın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bağlı bir eyalet olan Galiçya'yı ele geçirme çabası üzerine Avusturya-Macaristan, Almanya ile beraber Ağustos 1914'te Doğu Cephesi olarak da bilinen Galiçya Cephesi'ni açmak zorunda kalmıştır. Fakat bu cepheye yeterli olamayan mevcut devletler ihtiyaç halinden ötürü müttefik Osmanlı'dan yardım istemiştir. Bunun üzerine Enver Paşa'nın etkisiyle Osmanlı Genelkurmayı, daha önce Çanakkale'de savaşan birliklerden oluşan 15. Kolordu'yu Galiçya Cephesi'ne göndermeye karar vermiştir. 19 ve 20. Tümenlerden oluşan 15. Kolordu hazırlanırken özel bir

⁴⁸ Cemal Paşa, *Hatıralar*, 165.

⁴⁹ Cemal Paşa, *Hatıralar*, 195.

⁵⁰ Ali İhsan Sâbis, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi Üçüncü Cilt* (Nehir Yayınları, 1991), 178, 179.

⁵¹ Sâbis, *Harp Hatıralarım*, 1991, 181, 182.

⁵² Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 356, 357.

⁵³ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 352-354.

hassasiyet gösterilmiş ve Enver Paşa'nın emriyle genç, fizikî ve askeri özellikleri bakımından en iyi subaylar seçilmiştir.⁵⁴

Galiçya'dan sonra Doğu Cephesi'nin Romanya Cephesi tarafına bakacak olursak burada Dobruca'dan Bükreş'e, oradan da Tuna Nehri'nin kuzeyine yapılacak bir harekât için Almanya ve Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'nden yardımcı kuvvet istemiş ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın emriyle 15 ve 25. Tümenlerden oluşan 6. Kolordu Romanya Cephesi'nde görevlendirilmiştir.⁵⁵

Yine müttefik devletlere yardım amaçlı askeri birlik gönderilen yerlerden biri de Makedonya Cephesi'dir. Enver Paşa'dan birlik talep edilen bu cephede Paşa, 46 ve 50. Tümenlerden oluşan 20. Kolordu ile 177. Alay'ı buraya göndermiştir.⁵⁶ Fakat iç karışıklıkları da bulunan Bulgarlara bu kuvvetler de yetmemiştir. Bunun üzerine Almanlar'dan destek istemişler fakat bu sefer destek talepleri reddedilmiştir. Elindeki kuvvetlerle İtilaf taarruzuna daha fazla direnemeyen Bulgaristan 29 Eylül 1918'de Selanik'te ateşkes imzalamış ve savaştan çekilmiştir. Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi İttifak Devletleri için bir dönüm noktası olmuştur. Savaşın özellikle son yılında birbirine mecbur şekilde hareket etmek durumunda olan İttifak Devletleri, Bulgaristan'ın ateşkes imzalaması ile zor durumda kalmışlardır. İttifak Devletleri arasında domino etkisi yaratan bu çekilmeye bağlı olarak diğer müttefik devletler de sırasıyla ateşkes imzalamak zorunda kalmıştır. Nihayetinde savaş İttifak Devletleri için bir hezimetle son bulmuştur.⁵⁷

Galiçya, Romanya ve Makedonya'da Osmanlı kuvvetlerinin çarpıştığı bu zaman diliminde 5 Ocak 1917'de Harbiye Nazırlığı ve Başkomutan Vekilliği ibka edilen Enver Paşa savaşın sonlarına yaklaşılana sancıdan olsa gerek aynı yıl içinde üzerine birden fazla kez farklı görevler almıştır. 8 Şubat'ta Denizcilik Bakanı Vekili olan Paşa, 19 Nisan'da Başbakan Vekili ve Maliye Bakanı Vekili olarak görevlendirilmiştir. 22 Ekim'de ise Birinci Ferik (Korgeneral) rütbesine terfi etmiştir.⁵⁸

⁵⁴ Oya Dağlar Macar, "Galiçya Cephesi'nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916-1917)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* cilt 10 sayı 2 (2009): 35-37.

⁵⁵ Güzin Çaykırın, "Romanya Cephesinde Osmanlı 6'ncı Kolordusu'nun Harp Sahası", *Harp Tarihi Dergisi* sayı 9 (2024): 91.

⁵⁶ Ökkeş Narinç, "İki Komşunun İlk İttifakı 1915-1918 (Osmanlı Devleti-Bulgaristan)", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* cilt 2 sayı 4 (2019): 324.

⁵⁷ Narinç, "İki Komşunun İlk İttifakı", 329.

⁵⁸ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 482.

Savaşın son yılında gidişat bellidir fakat hâlâ bir çaba vardır. Uzun zamandır Kafkasya ile ilgilenen Enver Paşa savaşın sonlarına doğru, 3 Şubat 1918’de, 6. Ordu Komutanlığı’na yolladığı bir yazıda, Türkistan’da (Orta Asya) Rusya’ya bağlı tüm İslam memleketlerinin ihtiyacı olan yardımların yapılması gerekliliğinden bahsetmiştir. Bahsi geçen yardımlar kabul edilmiş ve gelineen noktada Enver Paşa’nın Azerbaycan’ı Rus, Ermeni ve İngiliz işgalinden kurtarmak için kurduğu “*Kafkas İslâm Ordusu*”nun komutanlığına o sırada Musul’da 6. Ordu’nun emrinde bulunan üvey kardeşi Yarbay Nuri (Killigil) Bey’i atamıştır. Fakat Yarbaylık bu görevde yeterli olmayacağı için Nuri Bey Mirliwa rütbesine yükseltilmiştir. Ordunun lojistiği de Halil Paşa kumandasındaki 3, 6 ve 9. Ordulardan oluşan *Şark Orduları Grup Komutanlığı*’na verilmiştir.⁵⁹

Savaşın son yıllarında bir yandan Anadolu’da ve Arap coğrafyasında mücadele edilirken bir yandan Kafkasya’ya yardım için uğraşılmıştır. Bu arada 10 Ağustos 1918’de Enver Paşa’nın Başkomutanlık vekilliği, Başkomutanlık Genelkurmay Başkanlığına çevrilmiş ve Paşa bundan yaklaşık bir ay sonra da Başbakan Vekili olmuştur.⁶⁰ Her ne kadar mücadeleye devam edilse de Bulgarların savaştan çekilmesi üzerine diğer müttefikler de ateşkes imzalamak zorunda kalınca gelineen noktada 30 Ekim 1918’de Mondros Ateşkesi’ni imzalayan Osmanlı Devleti savaştan resmen çekildiğini ilan etmiştir.⁶¹ Savaşın kaybedilmesiyle bir devir kapanmış, bilumum yetki ve rütbesiyle Enver Paşa resmî kayıta yazana göre 1-2 Kasım 1918 gecesi evinden kaybolmuştur. 1 Ocak 1919’da ise Enver Paşa’nın, askerlikten çıkarılmasına karar verilmiştir.⁶²

Savaştan yenik çıkan bir lider olarak Anadolu’dan ayrılmaya karar veren Enver Paşa ve arkadaşları bu süreçte ülkeden kendi başlarına ayrılımlarının mümkün olmadığını düşünüp gidiş için en yakın müttefikleri olan İstanbul’daki Alman askeri heyetinden yardım istemişlerdir. Memleketten nasıl ayrılacağına dair ilk toplantı 20 Ekim’de Enver Paşa ile Osmanlı Genelkurmay’ındaki en yüksek rütbeli Alman subayı olan General Hans von Seeckt arasında yapılmıştır. Seeckt, İttihatçı liderlerin Almanya’ya gitmek istemeleri durumunda Alman donanmasının bu yolculuğu organize edebileceğini ve İstanbul’daki Alman savaş gemilerinden birinin bu işle görevlendirilebileceğini söylemiştir. Seeckt dışında İstanbul’daki Alman Büyükelçisi Bernstorff ve Alman Dışişleri Bakanlığı da

⁵⁹ Yılmaz Altunsoy, “Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi* sayı 2 (2019): 65-67.

⁶⁰ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 482.

⁶¹ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 384.

⁶² Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 482.

Enver Paşa ve arkadaşlarını himaye edebileceklerini ve ileride hiçbir şekilde iade edilmeyeceklerini bildirmiştir. Bunun üzerine Enver Paşa ve arkadaşları 1 Kasım gecesi Alman R-01 torpidosuyla ülkeden ayrılmıştır.⁶³ Böylece Almanya-Berlin'e gitmeye karar verilmiş fakat Enver Paşa Berlin yolunda karar değiştirmiş ve Kafkasya'ya geçmek amacıyla Almanya'ya gitmeyip Kırım'da arkadaşlarından ayrılmıştır.⁶⁴ Berlin yolunda arkadaşlarından ayrılan Paşa'nın şu an için amacı, bir an önce Kafkasya'ya gitmek ve hali hazırda orada faaliyet gösteren Türk ordusunun başına geçmektir.⁶⁵

Bu genel süreçte Kasım 1918 ile Ağustos 1920 arası tarihlerde sırasıyla İstanbul, Berlin, Moskova şehirlerinde bulunan Enver Paşa,⁶⁶ 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya ayak basmış⁶⁷ Ağustos 1920 ile Eylül 1920 arası tarihlerde sırasıyla Moskova, Bakü ve tekrar Moskova'da bulunmuştur. Bu dönemde Enver Paşa ile Bolşevik liderler arasında doğrudan görüşmeler başlamış ve Paşa, kendi başlığında değineceğimiz *Bakü Kongresi*'ne katılmıştır. Enver Paşa özellikle 1920-21 tarihlerinde aktiftir. Ekim 1920'den Şubat 1921'e kadar sırasıyla Moskova, Berlin, Roma, tekrar Berlin ve tekrar Moskova olacak şekilde seyahatler etmiştir.⁶⁸

Bu çalışmada Enver Paşa'nın başlangıçtan 1918'deki ayrılışına kadar Osmanlı Devleti'nde iken gerçekleştirdiği mücadelelere, Paşa'nın Osmanlı'daki emellerine, daha sonra yaşadığı ülkelere ve buradaki faaliyetlerine, seyahatlerindeki şehirlerde bulunma amaçlarına ve buralardaki genel yaşantısına yer verilmiştir. Makalenin temel hedefi Enver Paşa'nın Anadolu'dan ayrıldıktan sonra geçirdiği yaşantısıdır. Enver Paşa'nın Berlin, Moskova ve Batum'da yaşadıkları, kurduğu temaslar, elde ettikleri ve kaybettikleri detaylandırılmaya çalışılmıştır. Bu makalede, daha önce ismine onlarca eser yazılan "Enver Paşa" başlığına yeni bir araştırma, yeni bir değerlendirme getirmek amaçlanmıştır. Çalışmada, Enver Paşa'nın faaliyetleri şehirler başlığında toplanarak anlatılmıştır. Buhara'daki mücadelesi kapsam dışı tutulmak suretiyle bu çalışmada arşivden, birinci el ve ikinci el kaynaklardan yararlanılarak Enver Paşa'nın mücadelesi şehir şehir incelenmiştir.

⁶³ Murat Bardakçı, *Enver* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 42, 43.

⁶⁴ Tolga Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı Enver Paşa* (Kamer Yayınları, 2018), 215; Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a* (Bağlam Yayıncılık, 1995), 19.

⁶⁵ Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı* (Akıl Fikir Yayınları, 2011), 184.

⁶⁶ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 16.

⁶⁷ Turlybek, "Enver Paşa" 150.

⁶⁸ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 16.

1. Enver Paşa'nın Berlin'deki Faaliyetleri

Enver Paşa Kırım'da arkadaşlarından ayrıldığı bu süreçte birçok tehlike atlatmıştır. Halil ve Nuri Paşalara katılmak için bir takayla Karadeniz'den Kafkasya'ya doğru yolculuğa çıkmıştır. Kafkasya oluşumunun komutanı olmak amacıyla çıktığı bu yolculuk, Karadeniz'de yakalandığı bir fırtınayla son bulmuştur.⁶⁹ Günlerce devam eden fırtına yüzünden Kafkasya'ya gidemeyen Paşa, gemisini yine Kırım kıyılarına sürüklenirken bulmuş ve oradan çaresiz Berlin'e geçmiştir.⁷⁰ Enver Paşa'nın Berlin'deki günleri hep bir koşuşturma içerisinde geçmiş ve Paşa birkaç ay sonra gideceği Moskova macerasının temellerini burada atmıştır. Almanya'ya gittiğinde "Enver" ismini kullanmayıp "Ali Bey" olarak siyasetine devam etmiştir. Siyasi kulüpler kurup planlar yapmış ve Almanya'daki askeri ataşelik günlerinde yakın dostu olan Sarre ailesinin villasına gidip orada onlarla uzun zaman geçirmiştir.⁷¹

Enver Paşa'nın Berlin'de Sarre ailesi gibi temasta olduğu çok isim vardır. Ancak bu isimlerden özellikle biri Paşa'nın asıl amacına ulaşmasına önayak olmuştur. Berlin'de tanıştığı Bolşevik *Karl Radek*,⁷² onun Moskova'ya gitmesini sağlayacak olan kişidir. Henüz hapisanede olan Radek, bütün siyasi görüşmelerini hapisanedekeyken sürdürmüştür. Hatta Radek'in hapisanede bulunduğu zamanlarındaki ziyaretçilerinden ikisi, Enver ve Talat Paşalar olmuştur. Radek ile ilk teması kuran kişi ise Talat Paşa'dır. Enver Paşa'nın Berlin'deki son günlerinde Radek ile iletişime geçmesinde Sarre ailesinin de etkileri büyüktür.⁷³ Komünist Enternasyonal Sekreteri Radek, Osmanlı'yı uzun süre idare etmiş olan İttihat Terakki ile ittifak yapmakta fayda görmüştür. Radek'in düşüncesi ile İttihat Terakki'nin amacı benzerdir. Çünkü Orta Doğu ve Türkistan'da özellikle İngiliz propagandası oldukça yayılmıştı ve düşmanlar ortaktı. Tam da bu sebeple Radek, Enver Paşa'ya, "ortak düşmana ve İngiliz

⁶⁹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 20.

⁷⁰ İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, 9.

⁷¹ Bardakçı, *Enver*, 174.

⁷² Bolşevik Karl Radek 1919'da Komünist Enternasyonal Sekreteri'dir (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 22). Daha sonra Moskova'da önemli mevkilerde bulunmuştur. Radek Enver Paşa'ya, Moskova'ya gitmesini ve İngiliz emperyalizmine karşı Sovyetlerle Müslümanlar arasında bir ittifakın kurulmasına yardımcı olmasını önermiştir. Çünkü Ruslara göre İngiliz emperyalizmine karşı girişilecek olan mücadeleyi destekleyen herkes Moskova'da iyi karşılanır (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Sonyel, Salâhi. R. "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması", *Belleten* cilt 54 sayı 209 (1990): 382).

⁷³ Turlybek, "Enver Paşa" 145.

emperyalizmine karşı Sovyet-Müslüman müttefikliği fikrini savunması için onun Moskova'ya gitmesi üzerine" tavsiyede bulunmuştur. Radek'in koşulu; Türklerin, Müslüman dünyasını İngilizlere karşı mücadele etmeleri konusunda desteklemesi ve etkilemesidir. Buna karşılık Radek ise, Sovyet hükümetine, *"Türk milli direnişi desteklemesi yönünde"* tavsiyede bulunacaktır.⁷⁴

Enver Paşa'nın Almanya'da görüştüğü isimler sadece Bolşevik Ruslar olmamıştır. 1918 yılı sonlarına doğru Berlin'e ulaştığı bilinen Enver Paşa buradan Moskova'ya gidene kadar türlü ittifaklar aramıştır. Alman, İngiliz, Fransız ve Rus ajanlarıyla temasa geçmiştir. Enver Paşa'nın Berlin'de 24 Şubat 1920 akşamı gerçekleşen dikkat çekici bir görüşmesi olmuştur. Burada İngiliz Askeri Kurulu mensubu Binbaşı Ivor Hedley'le görüşmüş ve ona, Radek ile olan görüşmenin içeriğinden bir nevi bahsetmiştir. Paşa, *"İngiltere'nin Müslüman sömürü ülkelerinde, İngilizlere karşı bir ihtilâl örgütlemek amacıyla"* kendisinin, Sovyet yönetimiyle işbirliği yapmak üzere olduğunu ve bu uğurda Moskova'ya gitmek üzere olduğunu İngilizlere açıklamıştır. Enver Paşa Ruslara güvenilmemesi gerektiğini düşünüyor olsa gerek ki bu yüzden Hedley'e, *"İngilizlerle işbirliğini, Bolşevik Ruslarla işbirliğine tercih edeceğini"* söylemiştir. Esasen İngiltere ile işbirliği yapmak isteyen Paşa, Moskova yolculuğunu birkaç gün erteleme kararı aldığını söyleyerek onlarla işbirliği için bazı koşullarının⁷⁵ olduğunu da iletmıştır.⁷⁶ Enver Paşa, İngiltere'nin onunla anlaşması halinde Berlin'de kalacağını ve Moskova ile olan görüşmelerini kesinlikle keseceğinin garantisini vermiştir. Ayrıca İngiltere'ye karşı beslenmekte olan olumsuz duyguları tamamen değiştirmek için Doğu'ya gideceğini de söylemiştir. Fakat İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi yetkililerinden W.S. Edmonds, bu görüşmeyi kendi çıkarlarına uygun bulmamıştır. Enver Paşa ile iş yapmayı kabul etseler dahi Enver Paşa'ya Bolşevikler konusunda güvenilmeyeceğini ve günün sonunda Enver ile İttihat ve Terakki'nin Bolşeviklerle işbirliği yapacağını düşünmüşlerdir. Ayrıca Enver Paşa'nın ideolojisinin, Mısır ve Hindistan'daki İngiliz yönetimiyle bağdaşmadığına kanaat getirmişlerdir.⁷⁷

⁷⁴ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 23.

⁷⁵ Koşulları ise şu şekildedir: *"Türkler Avrupa 'da kalacak ve Türklerin Asya'daki varlığının da hatırı sayılır kısmı korunacak. Kafkasya, Türkistan ve Afganistan'ın bağımsızlığının tanınacak. Mısır'a verilen bağımsızlık gibi Sudan'a da bağımsızlık verilecek ve İngiltere ile Mısır arasında bir antlaşma imzalanacak. Arabistan 'a self determinasyon gereği kendini yönetme hakkı tanınacak ve İzmir ve Trakya'nın kaderi Türkiye lehinde belirlenecek"* (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 22).

⁷⁶ Sonyel, "Mustafa Kemal-Enver Çatışması", 382, 383.

⁷⁷ Sonyel, "Mustafa Kemal-Enver Çatışması", 383.

Hal böyle olunca Enver Paşa'nın müttefikliğini hali hazırda isteyen yukarıda bahsi geçen Bolşevik Radek ile olan görüşmeler mecburen devam etmiştir. Enver Paşa yıllar sonra yeniden benzer bir durumla karşılaşmıştır. Paşa yine, Birinci Dünya Savaşı'na girmeden hemen önceki gibi bir gidişatla sınanmış, aslında İngiltere'yi tercih eden ama Rusya'ya mecbur kalan Enver Paşa nihayetinde Moskova'ya gitmek, Rusları tercih etmek zorunda kalmıştır. İngilizlerden olumlu dönüş alamayan Enver Paşa, Radek'le yeniden bağlantıya geçmiştir. Paşa'nın Almanya günleri artık bitmek üzeredir. Sık sık hapishaneye Radek'i ziyarete giden Paşa, bu ziyaretlerin sonunda Bolşeviklerle işbirliği yapmaya mecburen karar vermiştir.⁷⁸

Amaçlarını, ideallerini ve yapacaklarını teorik olarak planlayan Enver Paşa'nın yapması gereken artık işin uygulama kısmına geçmektir. Ancak ona Moskova yolunu açacak olan Radek'in Enver Paşa'yla tanıştığı dönemden bu yana hâlâ Alman hapishanesinde olması, onları uygulama safhasından mahrum bırakmaktadır. Bu yüzden Enver Paşa Alman ordusunun başındaki Hans von Seeckt'in ona karşı olan güveninden faydalanmış ve Radek'in hapishaneden kurtarılmasına önayak olmuştur. Bu olaydan sonra artık Enver Paşa'nın Moskova yolculuğu kesinleşmiştir.⁷⁹

İngilizlerin Enver Paşa'nın işbirliği önerisini reddetmesi üzerine Paşa, Radek aracılığıyla bağlantı kurduğu Sovyet Rusya'yı, *"hem kendi adını temize çıkarmak hem de İngiltere'den öç almak için bir sıçrama tahtası olarak kullanmak amacındadır."* Rus liderler de onu, *"Batı emperyalizmine"* karşı kullanmayı planlamakta, bol bol övmekte, mali ve askeri yardımda bulunacaklarına dair de söz vermektedir.⁸⁰ Enver Paşa'ya Moskova yolculuğunda Ruslar'ın sınırına kadar General Seeckt eşlik etmiştir. Bu yolculukta Paşa önce karadan ve sonra denizden ilerleyerek Königsberg'e kadar ulaşmış ve buradan da trenle Rus sınırına varmıştır. 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya ayak basan Paşa'nın Berlin macerası artık sona ermiştir.⁸¹

⁷⁸ Enver Paşa bu işbirliğindeki amaçlarını şu şekilde anlatır: *"İslam milletlerinin kurtarılması. Müstereken, Avrupa emperyalist kapitalizmi olduğuna göre, sosyalistlerle işbirliği gerekliliği. Kurtarılan memleketlerin iç işlerinde dinî esaslara dokunmamak şartıyla sosyalizm ilkelerini kabul etmek. İslam'ın kurtuluşu için, ihtilal de dâhil olmak üzere bütün baskı araçlarının kullanılması. İslam camiası içinde her unsurun gelişmesine izin verilmesi"* (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Turlybek, "Enver Paşa" 145).

⁷⁹ Turlybek, "Enver Paşa" 145.

⁸⁰ Sonyel, "Mustafa Kemal-Enver Çatışması", 383, 384.

⁸¹ Turlybek, "Enver Paşa" 150.

2. Enver Paşa'nın Moskova'daki Faaliyetleri

Yüzyıllardır Osmanlı düşmanı olan Rusya'da Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle Türklere karşı yeni tutum oluşmuştu ya da en azından öyle görünüyordu. Bu durum karşısında yeniden harekete geçen İttihatçılar, Bolşeviklerin destekleriyle Orta Doğu ve Türkistan'daki Müslüman topraklar üzerindeki emellerine ulaşabilirdi.⁸² Bu ve benzeri amaçlarla 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya ayak basan Paşa artık bu tarihten ölümüne kadar geçecek olan iki yıllık bir süreçte hem Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın idaresindeki Millî Mücadele'ye katılabilmenin yollarını arayacak hem de Türkistan'da Bolşeviklere karşı mücadele verecektir.⁸³ Enver Paşa Moskova'ya gider gitmez Türkistan ve Çin'deki casusluklarıyla ünlü, Teşkilat-ı Mahsusa'nın önde gelen ajanlarından olan ve o sıralarda Omsk'da bulunan Hacı Sami Bey'e telgraf çekmiş ve kendisini bilgilendirmiştir.⁸⁴

“Ruslar ile anlaşarak Türkistan'ı ayaklandırmak ve Kafkaslarda mücadeleye devam etmek” niyetiyle Moskova'da mola veren⁸⁵ Enver Paşa'nın burada yaptığı ilk işlerden birisi, Bolşevik liderlerden Lenin, Troçki gibi önemli komünist simalarla görüşmesi olmuştur. Kendisini Türkiye temsilcisi olarak tanıtan Paşa'nın amacı, Türkistan'a geçmeden önce orada ilan etmeyi planladığı Turan İmparatorluğu için gerekli olan silah ve mühimmatı Bolşevikler'den sağlamaktır. Ancak bu kişiler Paşa'nın Turancı kimliğinin farkındaydılar. Buna rağmen işbirliği yapmayı kabul etmişlerdir. Çünkü Enver Paşa'nın onlardan beklentisi olduğu gibi onların da Paşa'dan beklentileri vardır. Bolşeviklerin Enver Paşa'yla işbirliği yapmaya olumlu bakmalarının önemli üç sebebi bulunmaktadır. Bu sebepler şu şekildedir:

1. Enver Paşa ve ekibi vasıtasıyla Şark milletlerine bağımsızlık vaat edip Orta Asya ve Hindistan'daki İngiliz sömürgeciyle mücadele etmek.

2. Enver Paşa'nın Millî Mücadele için Anadolu'ya götürmeyi planladığı Azerbaycan Türk'ü piyadelerin arkasında *III. Enternasyonal'e* bağlı olan *Türkiye Komünist Partisi'nin* teşkilatını Anadolu içlerine sokmak.

3. Şark milletlerini Sovyetler ile işbirliği yapmak konusunda teşvik etmek.⁸⁶

⁸² Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 22.

⁸³ Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı*, 226.

⁸⁴ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 34.

⁸⁵ Bardakçı, *Enver*, 46.

⁸⁶ Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı*, 227.

Bolşevik liderlerden ilk olarak Lenin’le görüşen Enver Paşa, ortak hedeflerden ve Bolşevizm’e bağlılığından söz etmiştir. Kendisine fırsat verilmesi durumunda Afganistan’da Bolşevik İhtilâlini de yürütebileceğini belirtmiştir. Ayrıca İngilizlerin Afganistan ve Hindistan’daki faaliyetlerini engellemek adına elinden gelen her şeyi yapacağına dair söz vermiştir. Enver Paşa’nın konuşmaları ve Lenin’e sunduğu vaatler karşı tarafta memnuniyetle karşılanmıştır. Anlaşıldığı üzere ikisinin de ortak hedefi İngiliz sömürgelerini engellemektir fakat Lenin Enver Paşa’nın asıl amacını destekleyici vaatlerde bulunmamıştır. Enver Paşa Türkistan’ın bağımsızlığını onlara kazandırmak hedefi dışında bir de Hint Müslümanları’nın bağımsızlığını Hintlere kazandırmayı da hedeflemekteydi. Bu amaç doğrultusunda *“Rusların silah ve mühimmat konusunda Hint Müslümanlarına destek vermeleri durumunda Hindistan’da yapılacak ihtilâlin başına geçmeye hazır olduğunun sözünü”* Lenin’e vermişti. Ancak Lenin Hint Müslümanları’nın bağımsızlığını hayalden ibaret olarak gördüğü için bu konuyla pek ilgilenmemiştir. Onun asıl ilgilendiği konu Buhara’daki Türkler idi. Ona göre Hindistan ve Afganistan’dan evvel Türkistan’a yönelmek daha mantıklıydı çünkü orası görece kontrolü kolay bir coğrafyaydı. Konuşma esnasında Lenin, Enver Paşa’dan ayrıca Troçki ve Halk Komiserleri ile de bir görüşme yapmasını istemiştir. Konuşmaları bittikten sonra Kremlin Sarayı’ndan ayrılan Enver Paşa ve heyetinin yeni hareket noktası Troçki olmuştur.⁸⁷

Enver-Troçki ilişkisinin mahiyetine baktığımızda Enver Paşa’nın Troçki’nin konuşmalarından çıkarımları, *“Moskova’da güçlü bir partinin olduğu, Troçki’nin de bu partiye mensup olduğu ve bu partinin 1914 yılına ait eski Alman sınırını tanımaya hazır olabileceği”*⁸⁸ yönündedir. Zaten Paşa’nın Moskova ziyaretindeki amaçlarından biri de Alman-Sovyet ilişkisinin kurulması üzerineydi ki Alman-

⁸⁷ Tuğrul Özcan, “Enver Paşa’nın Bolşeviklerle Görüşmeleri (1919-1920)”, *Uluslararası Tarih Dergisi History Studies* cilt 5 sayı 4 (2013): 98, 99.

⁸⁸ Bu yüzden olsa gerek, bu dönemde SSCB’de henüz iktidara gelmemiş olan Joseph Stalin, Troçki hakkında çok da olumlu düşüncelere sahip değildir. Türkiye’nin 1926’dan sonra Batılı devletlerle ilişkilerinin gelişmeye başlamasıyla Sovyet Rusya’nın Türkiye üzerindeki dikkati artmaya başlamıştı. Batı ile ilişkileri düzeltmeye yoğunlaşan Türkiye’yi şüpheyle takip eden Sovyet Rusya, dönemin Başbakanı İsmet İnönü’yü ülkesine davet etmiştir. 1932’de Moskova ziyareti yapan İnönü anılarında, Kremlin’de Stalin ve Sovyet Hükümetiyle olan toplantılarından, görüşmelerinden bahsetmiştir. Bu görüşmelerden birinde Enver Paşa hakkında yorum yapan Stalin öncelikle Troçki’den bahsetmiş ve Troçki’yi Enver Paşa ile kıyaslamıştır. Stalin, *“Troçki’nin de Enver Paşa gibi fantezist olduğunu”* söylemiş, Troçki de Enver de *“birtakım hayal içinde ölçü bilmeyen insanlardır”* diyerek sözünü bitirmiştir. Moskova Kremlin’de Stalin’den Enver dinleyip gelen Başbakan İnönü, bize bu bilgileri *Hatıralarında* aktarır (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İsmet İnönü, *Hatıralar II* (Bilgi Yayınevi, 1987), 244, 245 ve 249’ncu sayfalar).

Sovyet ittifakının tartışılması gereken bir konu olduğu hakkında Sovyet aydınlarını ikna etmeye de çalışmıştır. Moskova'daki Alman Büyükelçisi G. von Hilgar ile Alman Dışişleri Bakanlığı Rusya Daire Başkanı A. Von Maltzan arasında gidip gelen diplomatik kurye, Enver Paşa tarafından Berlin'deki Alman subaylar ile İttihatçılara gizli mesaj gönderilmek üzere de kullanılmaktadır. Moskova'da Alman-Sovyet ilişkilerini düzeltmeyi de görev edinen Paşa, buradayken Alman dostlarına yazdığı mektupta *"Türk-Alman işbirliğini önermiş, tüm Sovyet hükümetini kazanabilmek için ise Troçki'nin partisini güçlendirmelerini ve gerekirse bu partiye gayri resmi yardım yapılması ve hatta silah satılması gerektiğini"* vurgulamıştır. Paşa kısaca Almanya'nın mevcut konumunu belirlemek ve bunu kesinleştirmek için Sovyetlerle anlaşmanın öneminden bahsetmiştir.⁸⁹ Böylece Lenin'den sonra Troçki ile de görüşen Enver Paşa gündemine genel olarak askeri meseleleri almıştır. Troçki ile görüşmesinin ardından Paşa, heyetiyle beraber Halk Komiserleri Meclisi'nde de bir görüşmeye alınmıştır. Bu meclis ise Enver Paşa ve heyetinin aldığı kararları prensipte onaylamıştır. Ayrıca Paşa ve heyetine *"komünizme kati suretle ihanet etmeyeceklerine dair"* yemin ettirilmiş ve görüşmeler artık bu yemin dâhilinde sürdürülmeye devam etmiştir.

Paşa'nın bu görüşmelerden sonraki ilk uğrak yeri Türkistan olmuştur çünkü Türkistan ortak karardır. Yukarıda bahsedildiği üzere -Lenin için de kontrolü daha kolay bir coğrafya olan- Türkistan'a geçip, Sovyetler'e bağımlı olan Türkleri örgütlemekle uğraşan Enver Paşa ayrıca bu dönemde Sovyet hükümetinin iç ve dış sorunlarla mücadele etmekte olduğunu farkındaydı. Özellikle dışarıda emperyalizme karşı mücadele etmekte olan Rusların ne altını ne de ihraç edebilecek bir mamulü vardı. İhtilâlle beraber mevcut para tedavülden kaldırılmış, mücevher ve kıymetli kürk ticareti de yasaklanmıştı. Meclis ise zenginlerden toplanan birkaç yüz kile mücevheri Enver Paşa'nın emrine vermeyi planlamaktaydı. Enver Paşa'ya Rusların bu denli güvenmesinin sebebi ise Paşa'nın gerçek bir komünist olduğuna inanmalarından dolayı değildir. Aksine, Almanya'nın Türkiye'ye *Enverland* ismini verecek kadar Paşa'ya güvenmesinden kaynaklıdır. Bu konumdaki Enver Paşa, Ruslar için bazı önemli işler yapabirdi. Mesela mühendislik alanında uzman olan Alman zabitlerini Rusya'ya getirebilir ve Fransızlardan kaçırılan silahların bir kısmının satın alınmasını sağlayabirdi. Bu sebepten Paşa'nın ve Rus yetkililer tarafından görevlendirilen Sobriyanof'un Almanya'ya gönderilmeleri, meclis kararıyla kesinleşmişti. Zenginlerden alınan mücevherler ve birkaç ton kürk, Enver

⁸⁹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 34, 35.

Paşa'nın ve Sobriyanof'un emrine verilerek bu iki ismin Berlin'e gitmesine karar verilmiştir. Enver Paşa Berlin'e Bolşevik bir diplomat sıfatıyla gönderilmiştir.

Bir yandan Bolşevikler adına diplomatlık yaparken bir yandan da teçhizat temini için uğraşan Enver Paşa aynı zamanda İngilizlerden Ruslara gelecek yardım ve desteğe çok önem vermektedir. Eğer bu yardımı sağlayabilirse Türkistan'da kurulması planlanan Turan İmparatorluğu'nun sınırları Moskova'ya kadar dayanabilirdi. Paşa Moskova'da bulunduğu sıralarda Türkistan'da bulunan Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarından Hacı Sami Bey'i Moskova'ya çağırması ve Türkistan'ın son durumu hakkında Sami Bey'den bilgi almıştır.

Lenin, Troçki ve Halk Komiserleri ile görüşmelerinin ardından Sami Bey ile yapılan görüşme Enver Paşa'nın Türkistan mücadelesi fikrinin hayata geçirilmesinde ilk somut adım olmuştur. Ayrıca Berlin'de temeli atılan ve Moskova'da tam anlamıyla kurulan *İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği*, bu somutluğu daha da belirginleştirmiştir. Üstelik bu cemiyetin Moskova'da kurulması fikrinde Ruslar'ın onayının alınması ve dahi bu cemiyetin bütün mali kaynaklarının Sovyetler'den sağlanması üzerine Ruslarla anlaşılması, oldukça dikkat çekicidir.⁹⁰

Bahsi geçen cemiyetin kurulma sebebi, İttihatçılar'ın, Sovyetler'in de destekleriyle Doğu'daki Müslümanları İngiliz emperyalizminden kurtarabileceklerine inanmalarından dolayıdır. Bu uğurda, 1920'nin ortalarında Enver Paşa, bu cemiyeti kurmuş ve bir *Müslüman Bölüşüğü*'nün kurulmasını da ısrarla savunmuştur. İngilizlerin, Afganistan ve Buhara'yı, Hindistan yarımadasına Bolşevizmin bulaşmasını önleyecek bir tampon olarak düşünmesi, Sovyet liderleri, Enver Paşa'nın İngiltere'ye duyduğu nefretten yararlanmaya itmiştir. Sovyetler Enver Paşa'yı "*Doğu halkı üzerinde olumlu bir etki yaratır*" diye ümit ederek desteklemişler ve bu uğurda Rus ve Türkistan basınında, Enver Paşa sık sık "*Müslüman dünyasının kurtarıcısı olarak*" yüceltilmiş ve "*Silahsız Napolyon*" şeklinde tasvir edilmiştir. Paşa'nın ise Sovyetleri siyasi itibarlarının iadesinde sıçrama tahtası olarak gördüğünü tahmin etmek güç değildir.⁹¹

Bahsi geçen Sovyet emellerinden ötürü cemiyetin tüm mali kaynakları Sovyetler'den temin edilecektir. Ayrıca bunun bir sebebi de, Enver Paşa ve arkadaşlarının 1919'dan itibaren genel olarak mali sıkıntı çekmesi yüzündendir. Enver Paşa bu dönemde Necmettin Molla ve Cavit Beyler'den de maddi destek talep etmiştir. Hatta Paşa, 1920 sonunda borçlarını ödemek ve ailesine aylık 2.000

⁹⁰ Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı*, 232-235.

⁹¹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 36, 37.

frank verebilmek için Talat Paşa'dan 20.000 frank borç almıştır. Mali kaynaklar sebebiyle bu dönemde Enver, Talat ve Cemal Paşaların aralarının bozulduğunu bilmekteyiz. Moskova'da bulunduğu sıralarda Enver Paşa hayatını idame ettirebilmek için özel çaba harcamış ve borçlanmıştır.

Gelinen noktada Moskova'daki İttihatçılar, günlük yaşamlarını devam ettirebilmeleri ve siyasi faaliyetlerini desteklemeleri için Sovyetlerden borç para talep etmişlerdir. Sovyetler tarafından Enver Paşa'ya verilen 400.000 markın 50.000 markı Paşa'nın arkadaşlarının Moskova'da harcamaları için kullanılmış, kalan 350.000 mark ise topluluk için kaynak olarak bekletilmiştir. Sovyetler bu parayı 100.000 ve 300.000 marklık iki taksitte vermiştir. Rusların Enver Paşa'ya ayrıca nakit para yerine verdikleri kürk ve mücevherler de vardır ki Paşa'nın bunları Berlin'de satabileceği düşünülmüştür. Fakat Enver Paşa Şubat 1921'de Moskova'da daha iyi kalitedeki bir kürk ceket ve eldiven için, 450.000 ruble değerindeki başka bir kürk ceket ve bir çift eldiveni değiştirmiştir. Yine elinde bulunan bir samur omuz atkısını 500 milyon rubleye satmıştır. Ayrıca Moskova'da kaldıkları sürede Enver Paşa ve arkadaşları sık sık karaborsada alışveriş yapmak durumunda kalmıştır. O günlerde böyle bir alışveriş yapmak bir zamanların Harbiye Nazırı için oldukça zor bir durum olsa gerek.⁹²

2.1. Enver Paşa ve Bakü Enternasyonal Kongresi

Yukarıda bahsedildiği üzere Enver Paşa Moskova'ya gittiğinde ilk olarak Bolşevik liderlerle görüşmeler yapmıştır. Bolşeviklerle ve Hacı Sami Bey'le yapılan görüşmelerden ve ayrıca İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği'nin kurulmasından sonra Paşa hedefini gerçekleştirmek yolunda daha da somut bir adım atmıştır ki bu adım Bakü-Şark Milletleri Kurultayı'dır.⁹³ Bakü'de toplanan bu kongre 4 Eylül 1920'de gerçekleşmiştir. Kongreyi düzenleyen teşkilat, III. Komünist Enternasyonal'dir. Enternasyonal'in Başkanı ise Zinoviev'dir.⁹⁴ Müslümanlar arasında hatırı sayılır bir ünü olan ve Sovyetlerin de rakibi İngiltere'ye karşı intikam alma isteği bulunan Enver Paşa'nın, komünist camia için epey önemli olan bu kongreye misafir olarak katılmasına izin verilmiştir. Hatta İngiliz istihbaratına kongre hakkında bilgi veren bazı delegeler Enver'i "*Sovyet dostu*" olarak nitelemişlerdir.⁹⁵ Burada İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği'ni

⁹² Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 26-28.

⁹³ Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı*, 232-235.

⁹⁴ Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya*, Cilt III, 539.

⁹⁵ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 37.

temsil eden Enver Paşa ile heyeti ve BMM Hükümetini temsil eden Dr. İbrahim Tali (Öngören) Bey Başkanlığındaki Anadolu heyeti bulunmuştur.⁹⁶

Toplantı salonunda ilk sıralarda oturan Enver Paşa bir bildiri hazırlamış ve uzun bir konuşma yapmaya niyetlenmişti. Fakat “sadece 10 dakika iznin var” şeklinde uyarılmış ve konuşması kesilmiştir. Bu kural aslında tüm konuşmacılar için geçerlidir fakat başlarda uyarılara uymayıp devam eden Enver Paşa uyarılar artınca çekilmek zorunda kalmış ve kızgınlıkla kongreyi terk etmiştir. Takip eden oturuma da katılmayı reddetmiştir.⁹⁷ Her ne kadar kongreye katılmasına izin verilmişse de kongreyi terk ettirecek kadar olumsuz davranılmasının sebebi de kendi başlığında değineceğimiz, Enver Paşa ve arkadaşlarının Rusya’da bulunmalarından endişelenen BMM etkisindendir.⁹⁸ Fakat 8 Eylül’de kendisi sunmadığı ama onun adına okunmak üzere uzun bir bildiri göndermiştir. Toplantı salonunda Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan ve Hindistan İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği’ni temsil ettiğini iddia eden Enver Paşa’nın hazırladığı bildiri, Enver Paşa tarafından hazırlanmış diğer başka belgelerle birlikte kongredeki diğer delegelerce okunmuştur. Enver Paşa bildirisinde, “Bolşevizm” kelimesini İttihatçıların terminolojisine almıştır. Bunun dışında “zülüm görmüş halk”, “milli self-determinasyon”, “barışseverlik”, “zenginliğin eşit bölüşümü” ve “eğitimin yaygınlaştırılması” gibi kelimeleri de Paşa sık sık kullanmıştır. Fakat yine de bu kelimeler Sovyet tarafında karşılık bulmamıştır. Çünkü hâlâ padişaha ve halifelğe bağlı olduğuna inandıkları bu isim ne derse desin Bolşevik idealinden uzak olacaktır.

Fakat bir gerçek vardır ki, Enver Paşa bu dönemde Sovyetleri sahte bir Bolşevizm ile etkilemeye çalışmamıştır. Paşa gerçekten de bu ideolojiden etkilenmiş, sosyalizm, milliyetçilik ve Müslümanlık karışımı özgün bir ideoloji benimsemiştir. Bunu, Paşa’nın Moskova’daki stilinden de anlamaktayız (Ek 1). Enver Paşa’nın bu halinde ise, Mustafa Suphi ve Sultangaliyev’in himayesindeki *Müslüman Komünist Grubu*’nun etkilediği *Türk Komünist Partisi*’nin etkisi vardır. Fakat Enver Paşa’nın ideolojisi ne şekilde değişmiş olursa olsun o dönemin bulanık atmosferinde Bolşeviklere bunu kanıtlayamazdı. Bu sebepten olsa gerek kongrede Enver Paşa tarafından dağıtılan ve delegelerce okunan konuşmada “Allah’ın hâkimiyeti”, “İslam savaşçıları”, “Halkın kutsallığı” gibi dinî terimler

⁹⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Bakü 1920 Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeleri I)* (Çağdaş Matbaacılık, 2000), 2.

⁹⁷ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 37, 38.

⁹⁸ Ayşe Ertaş, “Milli Mücadele Yıllarında Enver Paşa’nın Faaliyetleri” (Yüksek Lisans Tezi: Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2022), 63.

sansürlenmiştir. Yine Bolşevik ideolojisine uygun olmayan bazı tanımlamalar da değiştirilmiştir. Mesela *"İhtilalci Doğu dünyasının temsilcileri olan bizler"* tanımlaması, *"Bütün dünyada emperyalizm ve kapitalizme karşı savaşan bizler"* şeklinde değiştirilerek verilmiştir.⁹⁹

Enver Paşa'nın bildirisinin bahsi geçen kısımlarının sansürlenmesi sebebiyle savunucusu olan Zinoviev'in zor durumda kaldığı toplantı salonunda, Enver'in cümlelerinden sansür ihtiyacı hissetmedikleri bir cümle bulunmaktadır. Paşa bu bildirgede dikkat çekici özellikteki şu cümleyi kullanmıştır: *"eğer, bugünkü Rusya o zaman mevcut olsaydı, biz yanınızda olurduk."*¹⁰⁰

Ayrıca kongredeki metninde Paşa'nın bilhassa altını çizdiği bir konu vardır: *"Biz halkın arzu ve isteklerine göre hareket ederiz. Halkın iradesinin serbestçe uygulamasına taraftarız. Biz, bizi sevenlerle beraber oluruz, bizi sevmeyen halkın da kendi meselesini kendinin halletmesine taraftarız"*¹⁰¹ Daha önce bahsedildiği üzere Enver Paşa, İngilizlerle işbirliğinde anlaşmaya çalıştığı sıralarda, onlara bazı koşullar sunmuştu ve bunlardan biri de self-determinasyon ilkesinin gereği olan *"Arabistan'a kendi kendini yönetme hakkı verilmelidir"* koşuluuydu.¹⁰² Görüldüğü gibi burada da benzer durumdan bahsetmiş ve tutumlu davranmıştır.

Özetle, Bakü'deki Şark Milletleri Kurultayı'nda emperyalizm ve kapitalizme olan mücadelesinden ve Avrupa politikacılarının yalancılığından bahseden Enver Paşa her ne kadar III. Enternasyonal müttefikinde bulunmaktan iftihar ettiğini söylese de Azerbaycan komünistlerinden Dadaş Bünyadzade, Enver Paşa'ya saldırmış ve onu Alman emperyalizmine yardımcı olmakla suçlamıştır.¹⁰³ Dr. İbrahim Tali'nin ve Enver Paşa'nın hazırladıkları metinler Bünyadzade örneğindeki gibi ağır tepkilerle karşılanmış, her ikisi de eleştirilmiştir. Sonuç olarak kongredeki her iki metinle de ilgili genel kongre kararı, üç noktada toplanmıştır: 1. Emperyalizme karşı savaşanlar desteklenecektir. 2. Türk hareketi sadece yabancılara karşıdır. Olası Türk başarısı, emekçi sınıflara bir şey kazandırmayacaktır. 3. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları bunları dikkatle izlemek ve beklemek durumundadır. Bunlar (İttihatçılar) samimiyetlerini ispat etmelidir ve eski hatalarını silmelidir. Neticede genel bir sonuç çıkaracak olursak kongrede Türk köylü ve işçilerine *"bağımsız*

⁹⁹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 38.

¹⁰⁰ Tunaya, *Bakü Doğu Halkları Kurultayı*, 2, 3.

¹⁰¹ İlyas Kara, "Basmacılık Hareketi'nde Enver Paşa'nın Rolü" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2008), 85.

¹⁰² Sonyel, "Mustafa Kemal-Enver Çatışması", 383.

¹⁰³ Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı*, 237.

organizasyonlar halinde teşkilatlanmaları ve birleşmeleri'' öğütlenmiştir ve alınan bu kararlar 1800 delege tarafından kabul edilmiştir.¹⁰⁴

Enver Paşa, kongredeki kararlardan hareketle üç çıkarımda bulunmuştur. Bunlardan birincisi, Müslüman ve Doğu ülkelerindeki İngiliz karşıtı hareketin özerk karakterini dikkate almak ve desteklemek gerektiğidir. İkincisi, ihtilalin Müslüman ve doğu ülkelerine zorla ihracı ve oradaki demokratik organlar ile işbirliği gerektiğidir. Üçüncüsü ise Müslüman dünyasında Müslümanlar dışında faaliyet gösteren herhangi bir hükümet yapısının kabul edilmemesi hususudur. Fakat kongredeki komünist vekillerin çoğunluğu ve özellikle de Müslüman olmayanlar Enver Paşa'yı pek dikkate almamışlardır ki bu da Paşa'nın destekleyicilerinden Bolşevik Zinoviev ve Radek'in tamamen başarısız olduğunu göstermektedir. Hatta tüm bu yaşananlara rağmen kongreden sonra bile Bolşeviklerle olan yakınlığına devam eden Enver Paşa'nın Bakü'deki varlığı, bir süre sonra Bolşevikler arasında huzursuzluğa sebep olmuştur. Çünkü şehirde, kalabalık ve silahlı Müslümanlar bulunmaktadır ve Enver Paşa bunların içinde oldukça popüler bir isimdir. Dolayısıyla Bolşevikler, Sovyetlere karşı darbe teşebbüsü olmasından çekinmişlerdir. Enver Paşa bu sıralarda Türkistan'ın önemli Müslüman isimleriyle kişisel görüşmeler yapmaktaydı ve bu bundan çekinen Bolşevik yetkililer, uygun bir zamanında Moskova'ya dönmesi için Paşa'ya tavsiyelerde bulunmaktaydı. Fakat bu tavsiyeler Enver tarafında ciddiye alınmamış ve Paşa, faaliyetlerine devam etmiştir.

Kongreden geriye kalan ise *Mesaî*¹⁰⁵ adında siyasi bir program olmuştur. *Mesaî*, hem radikal hem de alışılmışın dışında bir programdır. Çünkü bu programın içeriğinde sosyalist, İslamcı ve milliyetçi sentezler bulunmaktadır. Bizzat Enver Paşa, programın ruhunu komünizm ile bağdaştırmıştır. Zaten bu programın terminolojisi de büyük oranda Marksizm'den alınmıştır. Hatta programın, kontrol edilmek ve biraz değiştirilmek kaydıyla Türkiye'de dahi uygulanabileceği öne sürülmüştü. Anadolu'daki tüketimi göz önüne alarak hazırlandığı tahmin edilen bu programın uygulanması için, Enver Paşa'nın odaklandığı iki husus olmuştur. Birincisi, *Mesaî* programı, İttihatçıların

¹⁰⁴ Tunaya, *Bakü Doğu Halkları Kurultayı*, 3.

¹⁰⁵ 1920'de hazırlanan *Mesaî*, Halk Şûrâlar Fırkası Programı'dır ve kitapçık şeklinde sunulmuştur. Bunu sonraları Mete Tunçay hazırlamış ve SBF Yayınları'nda basılmıştır. *Mesaî* aynı zamanda o dönemde kurulan siyasi partinin de ismidir. Partinin ilk önce adı *Mesaî* iken daha sonra *Halkın Sovyet Partisi* olmuş ve *İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği* adıyla devam etmiştir. Yani metinde bahsi geçen *İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği*'nin ilk ismi *Mesaî* dir. Bu aşamalardan geçen *Mesaî*'nin kısa süre sonra buradaki adı da İttihat ve Terakki Partisi olmuştur (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 40).

Bolşevikler yanında yer aldığını açıkça belirtmek için yazılmıştı. İkincisi ise, Enver Paşa, Ankara'daki mecliste Mustafa Kemal Paşa'ya karşı İttihatçı faaliyetler için girişimde bulunacaktı ve burada bunun teorik temelini atmaya çalışmaktaydı. Neye dayanarak böyle düşündüğü bilinmez fakat Enver Paşa, Anadolu halkının, Mustafa Kemal Paşa'nın idaresinden daha solcu ve daha yenilikçi olduğunu düşünmekteydi. Bunun için de sürekli, siyasi Mesai planının taslaklarını Anadolu'ya yaymıştır. Mesela Mesai Trabzon'da basılmış ve yapraklar halinde şehre dağıtılmıştır. Paşa, Sovyet baskısı olmaksızın kendi iradesiyle, bu dönem Anadolu'sunda sosyo-ekonomik şartlar açısından Anadolu için komünizmi uygulanabilir bir ideoloji olarak görmüş ve bunun için kısa bir süre de olsa uğraşmıştır.¹⁰⁶

Ağustos ve Eylül 1920'de Moskova, Bakü ve yeniden Moskova güzergâhını izleyen Enver Paşa¹⁰⁷ geline nokta Bolşeviklerce istenmediği Bakü'den ayrılarak yeniden Moskova'ya dönmüştür. Moskova'ya dönüşünden kısa bir süre sonra, Enver Paşa, Sovyet liderlerin, stratejik bir yer olduğunu düşündükleri Kafkasya'yı kontrol etmeye kararlı olduklarını öğrenmiştir. Enver Paşa böylece, 1921 baharı öncesinde Anadolu kuvvetlerini güçlendirmek için Sovyetlerden talep ettiği birliklerin ona verilmesi hususunda, Moskova'nın isteksizliğinin sebebini de anlamıştır. Zaten Enver Paşa istediği bu birliklerin Azerbaycan Müslümanlarından veya kendi komutası altındaki birkaç süvari tümeninden oluşmasını istemişti fakat Sovyetler ona, "*Kızıl Ordu'nun Anadolu Ordusu'nu güçlendirmek için gerekli gücü sağlayabileceği*" teklifiyle gelmişti. Enver Paşa bu teklifi kabul etmemiş ve nihayetinde Sovyet Hükümeti'nin ona hiçbir Müslüman birliği veremeyeceğini kesin olarak anlamıştır.

Geline nokta Bakü Kongresi, Enver Paşa'nın, Bolşeviklerin Kafkasya'daki çıkar çatışmalarından haberdar olması açısından yararlı olmuş fakat Paşa'nın Bakü Kongresi'nde yer alması ve Bolşeviklerle işbirliği, ona bir başarı sağlamamıştır. Sovyetlerin kendisine, istediği şekilde yardım etmeyeceğini anladıktan sonra Enver Paşa, Moskova'dan umudunu tamamen kesmiş ve yönünü Anadolu'ya çevirmiştir.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 39, 40.

¹⁰⁷ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 16.

¹⁰⁸ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 40.

3. Enver Paşa'nın Batum'daki Faaliyetleri

Enver Paşa'nın yukarıda belirtilen faaliyetlerinden sonra Moskova'dan 1920'nin Ekim ortalarında ayrıldığı ve yeni güzergâh olarak Batum'u seçtiği görülür. Ancak Batum'a gitmesinin asıl amacına baktığımızda bunun sadece Türkistan Türkleri ile bağlantılı olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Enver Paşa'nın bu tarihlerdeki tek amacı Türkistan mücadelesi olmamıştır. Moskova'da BMM hükümetinin büyükelçisi olan Ali Fuat Cebesoy ile görüşen Enver Paşa Türk Kurtuluş Savaşı'na katılmak isteğini bildirmiş, bu konuda Mustafa Kemal Paşa'ya uzun bir mektup yazmıştır. Mektubu ulaştırmak üzere Cebesoy'a veren Enver Paşa umduğu cevabı alamamıştır. İşte bu olayın hemen ardından Temmuz 1921'de İttihat ve Terakki Kongresi'ni toplamak amacıyla Batum'a gitmiştir. Yani şu sıralar Enver Paşa'nın asıl amacı Türkistan mücadelesi değildir çünkü Batum üzerinden Anadolu'ya geçmek istemektedir.¹⁰⁹ Bu tarihlerde Enver Paşa'nın oldukça karmaşık fikirler benimsediği görülür. Paşa'nın asıl amacı Moskova'yı bile şaşırtacak bir rota üzerinde gelişmiştir. Enver Paşa'nın amacı ilk etapta Batum üzerinden Anadolu'ya geçip Milli Mücadele'ye destek olmak ve Milli Mücadele'de liderliği ele geçirmek olmuştur.¹¹⁰ Enver Paşa, Mustafa Kemal'e gönderdiği ilk mektupta *“Müslümanları örgütleyerek, Anadolu'da kurtuluşa yardımcı olmak amacıyla Moskova'ya gittiğini, orduyu yeniden örgütlemek ve ülkeye yararlı olmak amacıyla, Bolşeviklerin izniyle Bakü'ye gideceğini”* bildirmiştir. Enver Paşa ile beraber Rus Bolşeviklerinin etkisi altında olan bazı isimler de Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'yı Rumlara karşı ivedilikle saldırıya geçmemekle suçlamakta ve bu sebeple Mustafa Kemal'i liderlikten düşürmeye çabalamaktaydı. Anadolu'daki bu ikilik özellikle İngilizler tarafından desteklenmiş ve körüklenmiştir.

Eylül 1920'de Bakü'de düzenlenen Şark Milletleri Kurultayı'na İslam ülkelerini temsilen Enver Paşa'nın katıldığını öğrenen Mustafa Kemal Paşa, Bolşeviklerin emellerinden ciddi anlamda kuşkulananmaya başlamış çünkü onların Anadolu'da lider vasfında Enver Paşa'yı görmek istediklerini, esas amaçları uğrunda onu gerek Anadolu'da gerekse Türkistan'da kullanmak niyetinde olduklarını, Milli Mücadele'nin lideri olarak kendisinden hoşlanmadıklarını ve yerine Enver Paşa'yı geçirmek istediklerini tahmin etmekteydi. Enver Paşa, kısaca Mustafa Kemal Paşa'ya karşı Bolşeviklerce bir koz olarak kullanılabilirdi.¹¹¹ BMM Hükümeti tam da bu yüzden Enver Paşa ve arkadaşlarının Rusya'da

¹⁰⁹ Ramazan Ata, *Türkistan Bağımsızlık Savaşı ve Enver Paşa (1917-1924)* (Hüner Yayınları, 2016), 101.

¹¹⁰ Turlybek, “Enver Paşa” 169.

¹¹¹ Sonyel, “Mustafa Kemal-Enver Çatışması”, 384-387.

bulunmalarından endişelenmiştir. 20 Haziran 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın, Kazım Paşa'ya mevcut konuda gönderdiği mektupta, Enver, Talat ve Cemal Paşaların TBMM adına hiçbir işle görevlendirilmedikleri yazılmıştı.¹¹² Fakat bu yazı Enver Paşa'yı engellemeye yetmemiştir. Paşa, Anadolu'da Milli Mücadele'ye destek veren arkadaşlarıyla mektuplaşmakta, Milli Mücadele ile ilgili bilgiler almaktadır. Arkadaşlarının kurduğu teşkilâtlar ve özellikle de *Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi için faaliyetler yürütmektedir. İngiliz sömürgesi altındaki Doğu Müslüman ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmaları için çalışacağını belirten ve bu uğurda İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nı kuran Enver Paşa'nın planlarının değişmesinin sebebi biraz da 15 Mart 1921 tarihinde Talat Paşa'nın öldürülmesi ve Arap Müslüman üyelerin Enver Paşa'nın görüşlerini milliyetçi olarak nitelemeleri sebebiyle bu teşkilattan ayrılmalari üzerine gelişmiştir. Enver Paşa da bundan sonra bütün planlarını Anadolu üzerinde yapmaya başlamış, Anadolu'ya geçme faaliyetlerine girişmiştir.¹¹³

Enver Paşa bilhassa Halil Paşa'yla olan mektuplarında sürekli olarak Anadolu'daki teşkilatlanmalardan bahsetmiştir. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı teşkilatının İstanbul'daki şubesine mektup göndermiştir. Ankara'da özellikle BMM'ye ve Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif olan, Enver Paşa'ya yakın olan mebuslar Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesini desteklemekteydi.¹¹⁴ Fakat Milli Mücadele komutanları Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelme ihtimalinden çekinmekte ve bilhassa Kazım Paşa Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelme ihtimaline karşılık kumandası altında olan Sami Sabit Bey'i Trabzon 13. Fırka Kumandanlığına tayin etmişti.¹¹⁵

Enver Paşa her ne kadar tek amacının İslam ülkelerini kurtarmak olduğunu, memlekette ikilik çıkartmak niyetinde olmadığını fakat memleketin tehlikede olduğunu gördüğü anda geleceğini ve kimsenin buna engel olamayacağını yazmışsa da¹¹⁶ Enver Paşa ve arkadaşlarının Anadolu'ya gelmesi meclis kararıyla yasaklanmıştır.¹¹⁷ Ayrıca bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın Sakarya Savaşı'ndaki başarısı, Paşa'nın umutlarını tamamen söndürmüştür.

¹¹² Ertuş, "Milli Mücadele Yıllarında Enver Paşa", 63.

¹¹³ Ertuş, "Milli Mücadele Yıllarında Enver Paşa", 85, 86.

¹¹⁴ Ertuş, "Milli Mücadele Yıllarında Enver Paşa", 91.

¹¹⁵ Ertuş, "Milli Mücadele Yıllarında Enver Paşa", 107.

¹¹⁶ Ertuş, "Milli Mücadele Yıllarında Enver Paşa", 114.

¹¹⁷ BCA., 30-18-1-1/2-38-18 (Belge detayı için bkz. Ek 2).

Anadolu'dan umudu tamamen kesilen Paşa artık Batum'dan da ayrılıp Buhara'ya gitmek için hazırlıklara başlamıştır.

BMM Hükümeti'nin kabul etmediği Enver Paşa'nın zaten resmî olarak da Anadolu'yla bir bağı kalmamıştı. Osmanlı ordusu ile ilişkisi kesildikten sonra tüm uğraşlarına rağmen bir daha kabul görmemiş olan bir asker olarak artık kaderini Türkistan'da arayacaktı. Bu sebeple de komünistlerle iş birliği yapmayı makul görmüştür. Eşi Naciye Sultan bu konuda artık onun tek hedefinin *“Orta Asya Türklerini ve Hint Müslümanlarını bağımsızlığına kavuşturmak”* olduğunu belirtmiştir.¹¹⁸

Enver Paşa'nın Rusya macerasına baktığımızda, Rusya'ya gelişindeki düşüncesiyle Rusya'dan gidişindeki düşüncesi tamamen aksi bir vaziyettedir. Geldiğinde Enternasyonal kurultaya katılan, Bolşeviklerle gayet iyi anlaşılan hatta kurultaydaki temsilcilere *“yoldaşlar”* diye hitap eden Paşa gitmiş, şimdi onlara karşı olan ve artık onların kendisini kullandığını düşünen bir Paşa gelmiştir. Enver Paşa'yı Rusların nasıl kullanmak istediklerini, onun İttihat ve Terakki'den arkadaşı olan Şekip Arslan anlatmaktadır: *“Ruslar Enver'e ve Enver'in arkadaşlarına karşı daima uyanık davranarak onların sırtından geçinmişler fakat Rusya'da bulunan Müslüman topluluklarına Enver ve arkadaşlarının mücadelesi fikrinin ulaşmasından çekinmişlerdir.”* Ayrıca Enver Paşa ve arkadaşlarına Bolşeviklerden: *“İslam dünyasının bir fikir etrafında toplanmasını sağlamak için büyük bir fedakârlık yaptığınızı Kızılar çok iyi biliyor. Hâlbuki ayağa kaldırmak istediğiniz topluluğun dağıtılmasını İngilizlerden daha çok Ruslar istemektedir.”* sözleriyle bir uyarı geldiği de görülmektedir.¹¹⁹

Gelinen noktada Ruslarla işbirliği yaparken bir yandan da Türkistan teşkilatlanması yapamayacağı anlaşılan Enver Paşa artık açıktan açığa savaşacak ve sonraki uğrak yeri Buhara olacaktı. Ruslarla kurduğu samimiyeti ilk başlarda sonuç verecek gibi görünmüştü fakat aralarındaki güveni zamanla yitirdiler ve bundan sonra işbirliği, diplomasi gibi masum yollarla bu işin hallolmayacağı anlaşılmıştı. Zaten Türkistan'ın bağımsızlığını hedefleyen Paşa elbette bu bağımsızlığı savaşarak almak zorunda olduğunun farkındaydı ve zaman kazanmaya çalışmıştı. Bundan sonra tüm enerjisini Türkistan sahalarında harcayacak olan Enver Paşa Buhara'da önemli işlere imza atacaktır. Batum'dan Buhara'ya giden Paşa'nın buraya geliş amacı; Doğu Buhara, Semerkant, Lakay, Hive ve Fergana Korbaşlarını yani diğer isimleriyle *“Buhara milliyetçisi*

¹¹⁸ Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı*, 248.

¹¹⁹ Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı*, 248, 249.

Basmacıları'' bir cephede birleştirmek ve bu birleşimi tüm Türkistan adına Bolşeviklerin aleyhinde uygulamak olmuştur.¹²⁰

Sonuç

Berlin'de iken Moskova için, Moskova'da iken de Bakü için teşkilatlanmaya çalışan Enver Paşa 1920 yılında SSCB ile ittifak yapmıştır. Kızıl devrimi dünyaya yayma amacı uğrunda Asya'da ve Anadolu'da sürdürülecek faaliyetlerde Enver Paşa'dan beklentileri olan SSCB, Enver Paşa'ya başlarda destek vermiştir. Ancak Enver Paşa'nın SSCB ile görüşmelerinin farklı amaçlar içermesi ve bunun sonradan anlaşılması üzerine Bolşevikler hayal kırıklığına uğramıştır. SSCB böylece Enver Paşa'dan ümidi kesince Anadolu Hükümeti ile temasa geçerek İtilaf Devletleri'ne karşı Anadolu'daki mücadelelerinde onları desteklemişlerdir. Enver Paşa'nın Moskova'da gerçekleştirdiği Bolşevik liderlerle olan görüşmeleri, onun Türk-İslam dünyasında saygınlığını artırmıştır. Şark Milletleri Kurultayı'na katılan Asya milletleri delegelerinin de katkılarıyla Enver Paşa, Türkistan Türklerinin kurtuluşu için bir sembol isim haline gelmiştir. Görüşmeler sonucunda elde ettiği imkânlarla mali bir kaynak oluşturmayı kısmen de olsa başarmış ve Bolşeviklerden maddi yardımda bulunacaklarının da sözünü almıştır.

Enver Paşa, Moskova'da Bolşeviklerle yaptığı görüşmelerden başlarda memnundur. Fakat zamanla kendisinin esas amacı anlaşılınca Bolşevikler Enver Paşa'dan geri durmaya başlamışlardır. Gelineen noktada Enver Paşa'nın Bakü'de ve Moskova'da bulunması Bolşevikleri alenen rahatsız etmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nden kalma olumsuz bir imajı da olan Enver Paşa şu durumda hem Bolşeviklerin düşmanca tavırlarına maruz kalmış hem de bilhassa Batum'da bulunduğu sıralarda Anadolu Hükümeti'nin hedefi haline gelmiştir. Bu durum Enver Paşa açısından önemli bir süreç olmuştur. Çünkü Anadolu'ya geçmek için çabalayan ve bunu başaramayan Enver Paşa'nın hayatı artık Türkistan'da yürüttüğü mücadeleler sırasında son bulacaktır.

Buhara hariç tutulmak suretiyle yaşadığı belli şehirlerdeki hayat hikâyesine değindiğimiz Enver Paşa Osmanlı Devleti'nde ve devam eden süreçte yaşadığı yerlerde, isminden sıkça söz ettiren bir asker olmuştur. Osmanlı Devleti'nin çöküşüne değil de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşuna sebep olan isimlerden biri olarak tarihe geçen Paşa her ne kadar Anadolu

¹²⁰ Kara, "Basmacılık Hareketi'nde Enver Paşa" 91, 92.

Hükümeti'yle zıt düşmüşse de aslında onun da verdiği mücadelelerinden birisi, yine Anadolu'nun kurtuluşu üzerinedir. Her ne kadar Enver Paşa gerçeği ve algısı bütünleştirilmiş, tarihte yeri olmayan farklı bir Enver yaratılmışsa da arşivlerden ve kaynaklardan alınan bilgi, tarihsel süreçleri ile Enver Paşa'nın hedeflerini anlamamızda bizlere yardımcı olmaktadır. Bu bakış açısıyla Enver Paşa'nın farklı şehirlerdeki farklı emellerine bu çalışmada yer verilmiş, başlıklar mümkün olduğunca detaylandırılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30-18-1-1/2-38-18.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920). Yayın No: 14, Ankara, 1995.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Altunsoy, Yılmaz. "Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi." *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 2 (2019): 42-91.

Ata, Ramazan. *Türkistan Bağımsızlık Savaşı ve Enver Paşa (1917-1924)*. Hüner Yayınları, 2016.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*. Cilt I (1860-1908). Remzi Kitabevi, 1983.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*. Cilt III (1914-1922). Remzi Kitabevi, 1985.

Balcı, Ramazan. "Sarıkamış Harekâtı." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999.

Bardakçı, Murat. *Enver*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Bardakçı, Murat. *Naciyem, ruhum, efendim...* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Cemal Paşa. *Hatıralar*. editör Alpay Kabacalı. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Civgin, Senem. "Enver Paşa ve Askeri Alandaki Reform Faaliyetleri (1914-1918)." *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 5, sayı 5 (2023): 129-176.

Çavdar, Tevfik. *İttihat ve Terakki*. İletişim Yayınları, 1991.

Çaykırın, Güzin. "Romanya Cephesinde Osmanlı 6'ncı Kolordusu'nun Harp Sahası." *Harp Tarihi Dergisi*, sayı 9 (2024): 89-109.

Çelik, Hacer. "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt 7, sayı 16 (2008): 143-163.

Dağlar Macar, Oya. "Galiçya Cephesi'nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916-1917)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, cilt 10, sayı 2 (2009): 35-58.

Ertaş, Ayşe. "Milli Mücadele Yıllarında Enver Paşa'nın Faaliyetleri." Yüksek Lisans Tezi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2022.

Göl, Hacer. "Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı." *Tarih ve Gelecek Dergisi*, cilt 7, sayı 1 (2021): 334-362.

İnan, Arı. *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*. İmge Yayınları, 1997.

İnönü, İsmet. *Hatıralar II*. Bilgi Yayınevi, 1987.

Kara, İlyas. "Basmacılık Hareketi'nde Enver Paşa'nın Rolü." Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2008.

Kösoğlu, Nevzat. *Şehit Enver Paşa*. Ötüken Neşriyat, 2023.

Narınç, Ökkeş. "İki Komşunun İlk İttifakı 1915-1918 (Osmanlı Devleti-Bulgaristan)." *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, cilt 2, sayı 4 (2019): 315-331.

Olgun, Said ve Resul Babaoğlu, "Dönemin Kaynaklarına Göre Kutü'l-Amare Zaferi (Toplu Bir Değerlendirme)." *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 39, sayı 67 (2020): 477-502.

Özcan, Tuğrul. "Enver Paşa'nın Bolşeviklerle Görüşmeleri (1919-1920)." *Uluslararası Tarih Dergisi History Studies*, cilt 5, sayı 4 (2013): 93-106.

Sâbis, Ali İhsan. *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*. İkinci Cilt. Nehir Yayınları, 1990.

Sâbis, Ali İhsan. *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*. Üçüncü Cilt. Nehir Yayınları, 1991.

Sonyel, Salâhi. R. "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması." *Belleten*, cilt 54, sayı 209, (1990): 381-402.

Savaş, Tolga. *Turan Orduları Başkomutanı Enver Paşa*. Kamer Yayınları, 2018.

Şakir, Ziya. *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı*. Akıl Fikir Yayınları, 2011.

Toprak, Serap. "Anglo-Rus İlişkilerinin Yapılandırılması Bağlamında 1908 Reval Görüşmesi." *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi* cilt 2, sayı 2 (2019): 55-67.

Tunaya, Tarık Zafer. *Bakü 1920 Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeleri I)*. Çağdaş Matbaacılık, 2000.

Turlybek, Aslan. "Enver Paşa 1918-1922." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013.

Yakut, Kemal. "Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi." Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, 1998.

Yamauchi, Masayuki. *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a*. Bağlam Yayıncılık, 1995.

İnternet Kaynakları

Çolak, Mustafa. *Enver Paşa (1882-1922)*. Atatürk Ansiklopedisi, Kaynak: [https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/666/Enver-Pa%C5%9Fa-\(1882-1922\)](https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/666/Enver-Pa%C5%9Fa-(1882-1922))

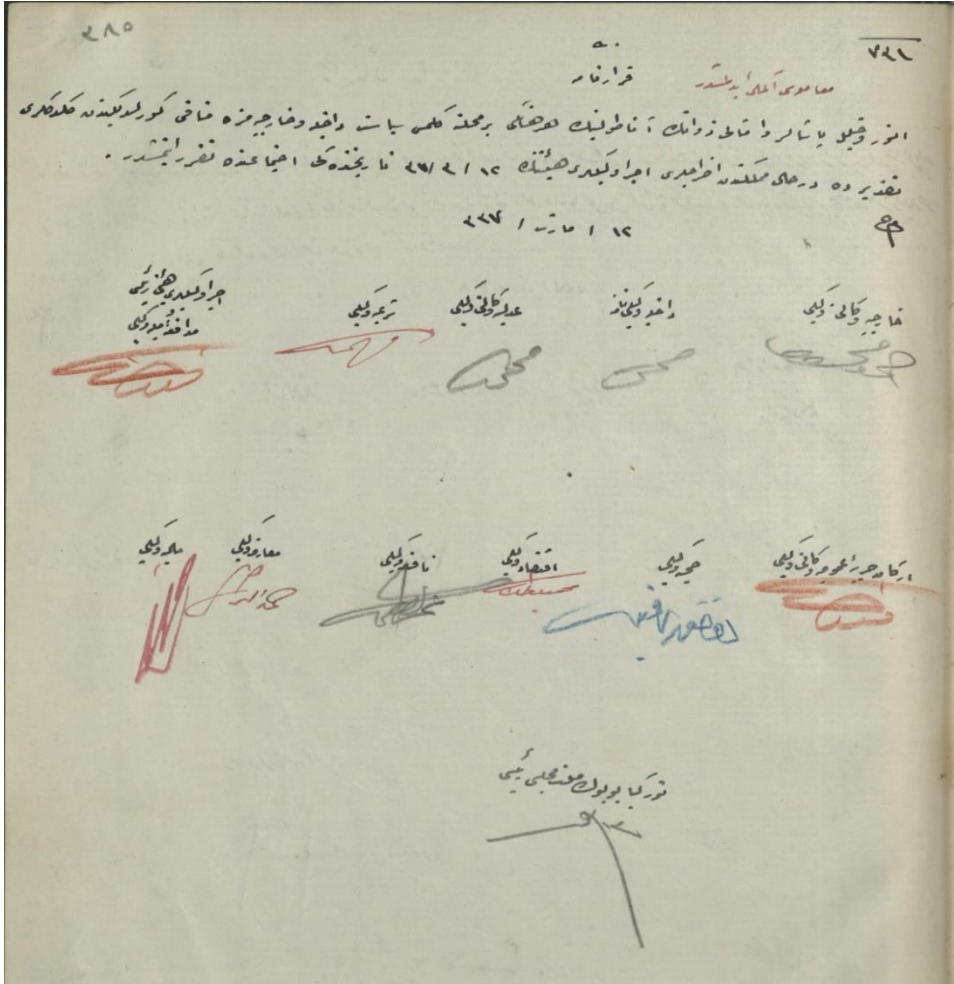
EKLER

Ek 1. Murat Bardakçı, *Naciyem, ruhum, efendim...* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 576.

Enver Paşa'nın 1921'de Moskova'da çektiirdiği stereoskop fotoğrafı.

Ek 2. Enver Paşa ve arkadaşlarının Anadolu'ya gelmesinin meclis kararıyla yasaklandığı arşiv belgesi.

Belge içeriği: "Enver ve Halil Paşalar ve emsâl-i zevâtın Anadolu'nun herhangi bir mahalline gelmesi siyâset-i dâhiliyemize ve hariciyemize menâfî görüldüğünden, geldikleri takdirde derhâl memleketten ihrâc edilmeleri İcrâ Vekilleri heyetinin 12.3.337 târihindeki içtimanda takarrür etmiştir."

Tarih: 12.3.337 (12 Mart 1921).

Extended Abstract

Although there is controversy regarding the date of birth of Enver Pasha, the most accurate known date of birth is that he was born on Wednesday, November 23, 1881. Enver Pasha is the son of Ayşe Dilara Hanım and Ahmet Bey, a construction technician at Bayındırlık. He is the eldest of six siblings. Originally a Gagauz Turk. Enver Pasha, who started his education in some neighborhood schools until the age of six, was in his second year at Fatih Primary School, and when his father was transferred to Monastir, he enrolled in the military middle school in 1893. After receiving his initial military education in the military middle school, he continued his education in the military high school in 1897. Enver Pasha later continued his education at the Mekteb-i Harbiye-i Şahane (today's Military Academy). He graduated from here as second in his class.

Enver Pasha officially served the Ottoman Empire for 16 years, from 1902, when he graduated from the Military Academy, until 1918, when World War I ended. Enver Pasha gained his first military experience during the gang wars in Monastir, Macedonia. Enver Pasha, who made his name known especially with the declaration of the Second Constitutional Monarchy in 1908, became a soldier who made a name for himself in many geographies after this event. Enver Pasha stood out with his ambition for success in both his educational life and his military career. Enver Pasha rose to the position of Minister of War of the Ottoman Empire. While in this position, he modernize the army and adapted the Prussian style to the Ottoman army.

Enver Pasha and his circle, who took the initiative to enter the First World War, were aware that the balances in the world were changing and entered this war not to experience an Anatolian adventure but to fight for existence in this geography where Russia was also on the field. Even though the war ended in favor in some places, the bloc of states that included the Ottoman Empire lost the war.

At the end of this path that he embarked on with his friends, as a leader responsible for the defeat, Enver Pasha disappeared from his home on the night of 1-2 November 1918 and then left the country. But he intended to return to Anatolia. From here, Enver Pasha went to Berlin. He wanted to go from Berlin to Moscow. Berlin is a stepping stone on the way to Moscow. His aim was to be the leader in the Central Asian geography, but things were not going well in Anatolia because of the Greeks. Meanwhile, Enver Pasha postponed going to Central Asia for a short time and waited in Batumi to return to Anatolia. He carried out some activities to enter Anatolia. The USSR supported the possibility of Enver Pasha becoming a leader in Anatolia. Because a successful and anti-communist Mustafa Kemal was not good in Anatolia. They wanted a more moderate and communist Enver instead. The real aim of the USSR was to introduce the Red Army into Anatolia. They could do this by giving military troops to Enver Pasha waiting in Batumi. They supported Enver because they wanted to use Enver. Enver Pasha,

who acted like a true communist for a while, tried to prove himself to the USSR by attending the Baku Congress organized by the Third Communist International, and he succeeded in doing so. The USSR gave its support to Enver Pasha. However, after Mustafa Kemal's victory against the Greeks in the Battle of Sakarya in Anatolia, Enver Pasha gave up hope for Anatolia. Because the leader of Anatolia had been determined. Therefore, it was no longer possible for Enver Pasha to return to Anatolia and he had to choose another path for himself. Enver Pasha should also be a leader elsewhere.

Leaving Anatolia, Enver Pasha lived in Istanbul, Berlin, Moscow and Batumi between 1918 and 1921. Enver Pasha would spend the rest of his life in the Caucasus, where he joined the Basmachi Movement. To achieve this, Enver Pasha would travel to Bukhara and try to unite the Bukhara nationalist Basmachis in one front and apply this unity against the USSR on behalf of all of Turkestan. Enver Pasha, who set out on this path with the aim of liberating the Turkic peoples of Central Asia from the yoke of the USSR and granting them autonomy and, if possible, complete independence, succeeded in liberating all of Eastern Bukhara, but could not fully achieve his goal. He lost his life while fighting against the Russians on August 4, 1922.

The body of Enver Pasha, who was buried on the Çegan Hill in the Belcivan town of Tajikistan, was brought to Türkiye in 1996 during the reign of Suleyman Demirel, after his honor was restored, and he was buried on the Abide-i Hürriyet Hill in Istanbul.

The aim of this study is to understand and evaluate the time Enver Pasha spent in Berlin, Moscow and Batumi between 1918 and 1921 after leaving the Ottoman Empire. In the study, Enver Pasha's past in the Ottoman Empire is briefly evaluated and his days in Berlin, Moscow and Batumi are examined in detail. However, Enver Pasha's struggle in Bukhara is not mentioned here.